వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

తైత్తిరియోపనిషతద్భాష్యవార్తికం-సురేశ్వరాచర్యకృతం-సటీకమ్

సురేశ్వరాచార్యకృతం తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యవార్తికమ్।

ఆనన్దగిరికృతటీకా సంవలితమ్।

— ¤ ≈ ¤ ≈ ¤ ≈ ¤ ≈ ¤ ≈ ¤ ≈ ¤ —

సత్యం జ్ఞానమనన్తమేకమమలం ధ్వస్తాన్ధకారం పరం నిర్ద్వైతం హృది పద్మమధ్యనిలయం నిఃశేషధీసాక్షిణమ్। వేదాన్తోపనివిష్టబోధవిషయం ప్రత్యక్తయా యోగినాం భక్త్యా తం ప్రణిపత్య వేదశిరసో వక్ష్యామి సద్వార్తికమ్॥౧॥

కృష్ణాయ సచ్చిదానన్దతనవే పరమాత్మనే।
నమో విధీయతే త్రేధా గురవే చ తదాత్మనే॥౧॥

శ్రద్ధాభక్తీ పురస్కృత్య సంప్రదాయానుసారతః।
వ్యాఖ్యాస్యేఽహం యథాశక్తి తైత్తిరీయకవార్తికమ్॥౨॥

తైత్తిరీయకశాఖోపనిషదస్తద్భాష్యస్య చ వార్తికముక్తానుక్తదురుక్తచిన్తాత్మకం చికీర్షురాచార్యశ్చికీర్షితస్య వార్తికస్యావిఘ్నపరిసమాప్తిప్రచయగమనాభ్యాం శిష్టాచారపరిపాలనాయ చ శాస్త్రీయవస్తుతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణం ముఖతః సంపాదయన్నర్థాదపేక్షితమనుబన్ధజాతం చ సూచయన్నుద్దేశ్యస్యైకదేశం ప్రతిజానీతే—సత్యమిత్యాదినా। తం ప్రకృతం పరమాత్మానం ప్రత్యఞ్చం భక్తిశ్రద్ధాభ్యాం ప్రకర్షేణ త్రిధా నత్వా వేదశిరసస్తైత్తిరీయకోపనిషదః సదబాధితన్యాయసందృబ్ధం దురుక్తాదిచిన్తాత్మకం వార్తికం వక్ష్యామీతి సంబన్ధః। ఉపనిషదః స్పష్టార్థతయా వస్తుతో దురుక్తాభావేఽపి దురుక్తత్వభ్రాన్త్యా తచ్చిన్తాసిద్ధిరనుక్తం తు గుణోపసంహారన్యాయేన తత్ర చిన్తయితుం శక్యతే। ఉక్తచిన్తా తు సుకరైవ। ప్రణతివిషయత్వేన ప్రకృతస్య పరమాత్మనస్తత్పదార్థస్యామృతవిరోధిత్వేనావితథత్వం సన్మాత్రత్వం సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వముపన్యస్యతి—సత్యమితి। తస్యైవ జాడ్యవిరోధిత్వేన చిన్మాత్రత్వం స్వయంప్రకాశత్వం దర్శయతి—జ్ఞానమితి। తస్యైవ కాలతో దేశతశ్చాపరిచ్ఛిన్నత్వేన సర్వగతత్వం నిత్యత్వం చ కథయతి—అనన్తమితి। వస్తుతశ్చ పరిచ్ఛేదపరిహారాయ సజాతీయవిజాతీయభేదరాహిత్యముదాహరతి—ఏకమితి। ఏతస్యైవ కార్యకారణసంస్పర్శశూన్యత్వేన పరమోత్కృష్టత్వమాచష్టే—ధ్వస్తేతి। సమారోపితసకలవిశేషవికలత్వమాహ—నిర్ద్వైతమితి। తత్పదలక్ష్యమర్థమిత్థముపక్షిప్య త్వంపదార్థం నిర్దిశతి—హృదీతి। హృది పద్మే హృత్పద్మః ప్రథమార్థే సప్తమీప్రయోగాదలుక్సమాసాద్వా తస్య మధ్యమేవ నిలయో యస్య తం బుద్ధిస్థమాత్మానమిత్యర్థః। సమష్టిబుద్ధివిశిష్టం త్వంపదవాచ్యమర్థముక్త్వా తస్యైవ లక్ష్యమర్థమాహ—నిఃశేషేతి। ఉక్తపదార్థద్వయవిషయాణాం పదానాం మిథః సామానాధికరణ్యేన సిద్ధం పదార్థైక్యం వాక్యార్థభూతం శాస్త్రీయం విషయం వివక్షన్నాహ—వేదాన్తేతి। యోగినో జ్ఞాననిష్ఠాః సంన్యాసినస్తేషాం ప్రత్యగ్భావేన వేదాన్తేషు తత్త్వమస్యాదివాక్యేషు వ్యవస్థితో యో బోధో బ్రహ్మాహమస్మీత్యేవమాత్మకస్తస్య విషయం పరమాత్మానం ప్రత్యఞ్చం ప్రణిపత్య వార్తికం వక్ష్యామీతి యోజనా। అత్ర చైక్యే విషయే సూచితే విషయవిషయిభావః సంబన్ధోఽం ధ్వనితః। ధ్వస్తాన్ధకారమిత్యాదినా సర్వానర్థనివృత్తిపరమానన్దప్రాప్తిరూపే ఫలే దర్శితే। తత్కామోఽధికారీ సిధ్యతీతి ద్రష్టవ్యమ్॥౧॥

యస్యేదం సకలామలేన్దుకిరణప్రఖ్యైర్యశోరశ్మిభిర్వ్యాప్తిం యశ్చ కృపాలుతాపరవశశ్చక్రే హితం దుఃఖినామ్। యద్వాణీకులిశావరుగ్ణమతయః పేతుర్దిశస్తార్కికా భక్త్యా పూజ్యతమం ప్రణమ్య తమహం తద్భాష్యనీతౌ యతే॥౨॥

యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురావితిశ్రుతేర్దేవతాభక్తిరివ గురుభక్తిరపి విద్యాయామన్తరఙ్గసాధనమిత్యఙ్గీకృత్య విశిష్టగుణసంకీర్తనపూర్వకం గురువిషయం ప్రణామం ప్రకుర్వన్నవశిష్టముద్దేశ్యమాగమభిదధాతి—యస్యేత్యాదినా। తం భగవన్తం భాష్యకారం విశిష్టగుణవిశిష్టం పూజ్యతమమస్మదారాధ్యతమం భక్త్యా శ్రద్ధయా చ ప్రకర్షేణ నత్వా తేనైవ గురుణా కృతస్య తైత్తిరీయకమాష్యస్య నీతిర్న్యయనం విభజనం తత్రాహం యతే యత్నం కరోమి। దురుక్త్యాదినిరూపణరూపం వార్తికం సంపాదయామీతి సంబన్ధః। ఉక్తానుక్తచిన్తా తావదిహ సుఘటైవ దురుక్తచిన్తాఽప్యాపాతతో ఘటతే తత్రాఽఽచార్యస్య నిరతిశయకీర్తిమత్త్వం గుణమనుకీర్తయతి— యస్యేతి। అశేషమపి ఖల్విదం విశ్వం యస్య భగవతో భాష్యకారస్య యశోరూపై రశ్మిభిర్వ్యాప్తిముపలభ్యతే తానేవ యశోరశ్మీనశేషలోకానన్వయిత్వృత్వేన విశినష్టి— సకలేతి। సకలస్య సంపూర్ణస్యామలస్య మేఘనీహారాదిమలసంస్పర్శవికలస్యేన్దోశ్చన్ద్రమసో యే కిరణా రశ్మయస్తత్ప్రఖ్యైస్తత్తుల్యైరితి యావత్। తస్యైవ భాష్యకృతో దుఃఖితానాం సంసారిణాం దుఃఖముపలభ్య కృపాలుతయా పరవశస్యాఽఽత్మతత్త్వజ్ఞానాదన్యత్ర తదుద్ధరణమపశ్యతస్తేషాం హితం దుఃఖనివృత్తిసాధనం ప్రతి ప్రణేతృత్వం మాష్యాద్యధ్యాత్మగ్రన్థప్రణయనద్వారేణ ప్రసిద్ధమిత్యాహ— యశ్చేతి। సమ్యగ్దర్శనమార్గప్రతిరోధకత్వేన ప్రవృత్తానాం వైశేషికవైనాశికాదీనాం తార్కికాణాం భాష్యకారవచనసామర్థ్యాదేవ నివృత్తిరితి గుణాన్తరమాహ— యద్వాణీతి। యస్య వాణీ యద్వాణీ సైవ కులిశం వజ్రం తేనావరుగ్ణా మగ్నా మతిర్యేషాం తే తార్కికా దిశః పేతుర్నష్టా ఇత్యర్థః। తమేవంవిధం భాష్యకారం భక్త్యా ప్రణమ్య తదీయభాష్యనీతౌ యతేఽహమితి యోజనా॥ ౨॥

తైత్తిరీయకసారస్య మయాఽఽచార్య ప్రసాదతః।

విస్పష్టార్థరుచీనాం హి వ్యాఖ్యేయం సంప్రణీయతే॥3॥

ఏవం పరాపరగురునమస్కారవ్యాజేన తైత్తిరీయోపనిషదస్తద్భాష్యస్య చ వార్తికం కరోమీతి శ్లోకాభ్యాముక్తం తదేవ చ స్వకీయగ్రన్థస్య సంప్రదాయపూర్వకత్వం దర్శయన్ప్రకటయతి— తైత్తిరీయకేతి। తైత్తిరీయకశాఖోపనిషదస్తద్భాష్యస్య చ భాష్యకారప్రసాదాదేవేయం వ్యాఖ్యా వార్తికాఖ్యా సంశయవిపర్యాసవ్యతిరేకేణాబాధితన్యాయవతీ క్రియతే। ననూపనిషదర్థస్య మాష్యేణ భాష్యార్థస్య చ తదక్షరైరేవ ప్రతిపత్తుం శక్యత్వాత్కిమనయా వ్యాఖ్యయేత్యాశఙ్క్య విశేషేణ యే స్పష్టమర్థం రోచయన్తే తేషామియం వ్యాఖ్యోపయుక్తేత్యాహ— విస్పష్టేతి।

హిశబ్దేనాస్యా వ్యాఖ్యాయా న్యాయసందృబ్ధత్వేనోపనిషత్తద్భాష్యార్థప్రకటీకరణసామర్థ్యం ద్యోత్యతే ॥ ౩ ॥

దురితక్షయహేతూని నిత్యాని బ్రాహ్మణే యయుః ।

కామ్యాని చేహ కర్మాణి దృష్టాదృష్టఫలాని తు ॥ ౪ ॥

నను విధికాణ్డేనైవోపనిషదో గతార్థత్వాత్తత్ప్రయోజనస్య కర్మవశాదేవ సంభవాదవశిష్టార్థాభావాదుపనిషదస్తద్భాష్యస్య చ పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భో వృథేత్యాశఙ్క్య నిత్యానిత్యాదిభాష్యమాశ్రిత్య కర్మకాణ్డార్థమనువదతి— దురితేతి । సంచితస్య దురితస్య క్షయః సాధ్యత్వేన హేతురనుష్ఠాపకో యేషాం నిత్యనైమిత్తికకర్మణాం తాని బ్రాహ్మణశబ్దితే విధాయకే కాణ్డే పూర్వస్మిన్గ్రన్థే సిద్ధాని న హి తాని నిఃశ్రేయఃప్రయోజనాని ధర్మేణ పాపమపనుదతీతి శ్రుతేరుపార్జితదురితనిబర్హణార్థత్వావగమాత్తథా చ అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రకృతా ధర్మగ్రహణేన సిద్ధవస్తువిచారస్య పర్యుదస్తత్వాన్నోపనిషదో విధికాణ్డేన గతార్థతేత్యర్థః । న కేవలం జీవతోఽవశ్యం కర్తవ్యాని పూర్వకాణ్డేఽపి గతార్థాని కింతు కామనానిబన్ధనాన్యపి చిత్రాకారీర్యాదీని దృష్టఫలాన్యష్టఫలాని చ దర్శపూర్ణమాసజ్యోతిష్టోమాదీని తత్రైవ సిద్ధాని న చ తాన్యపి మోక్షార్థాని స్వర్గకామః పశుకామ ఇతివన్మోక్షకామః సన్నిదం కర్మ కుర్యాదిత్యశ్రవణాదతః సంసారఫలమేవ కర్మేత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—కామ్యాని చేతి ॥ ౪ ॥

విద్యా ప్రస్తూయతేఽథోర్ధ్వం యథాభూతార్థబోధినీ ।

కర్మోపాదానహేతూంస్తాన్నైవోచ్ఛేత్తుమలం యతః ॥ ౫ ॥

కర్మకాణ్డార్థముక్త్వా తత్రావిచారితముపనిషదర్థం వదన్పూర్వోత్తరకాణ్డయోః సంగతిమిదానీమిత్యాదిభాష్యేణ దర్శయతి— విద్యేతి । ఐహికైర్జన్మాన్తరీయైర్వా పుణ్యకర్మభిరన్తఃకరణశుద్ధ్యనన్తరం తత్పరిపాకతో వివేకవైరాగ్యసిద్ధేరుర్ధ్వం ముముక్షుత్వే సత్యపేక్షితమోక్షసిద్ధ్యర్థముపనిషచ్ఛబ్దితా విద్యా ప్రారమ్యతే । సా చ యథాభూతస్య బ్రహ్మాత్మైకత్వస్య ప్రకటీభావహేతురతో హేతుహేతుమలక్షణః సంబన్ధో ద్వయోరపి కాణ్డయోరిత్యర్థః । నను కర్మణాం పురుషార్థహేతుత్వప్రసిద్ధేర్మోక్షం ప్రత్యపి విశిష్టం కర్మైవోచ్యతాం కిమితి విద్యా ప్రస్తూయతే తత్రాఽఽహ— కర్మేతి । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం

కర్మానుష్ఠానే కామాదయో హేతవస్తానుచ్ఛేత్తుం విద్యైవ శక్నోతి।
తత్కారణావిద్యానిరాకరణహేతుత్వాదతో విద్యైవ ముముక్షుం ప్రత్యారబ్ధుం యోగ్యేత్యర్థః॥ ౫॥

స యథాకామ ఇత్యేవం యోఽకామశ్చేతి సాదరమ్।

కామాకామైకహేతూ నో బన్ధమోక్షౌ శ్రుతిర్జగౌ॥౬॥

కామాదీనాం బన్ధకారణకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వం వివక్షిత్వా కామాదినివృత్త్యా మోక్షో భవతీత్యర్థాదుక్తమ్। తత్ర కామాదినా బన్ధే తన్నివృత్త్యా మోక్షే చ ప్రమాణమాహ— స యథేతి॥ ౬॥

అపవిద్ధద్వషే తత్త్వే సర్వదేవాత్మరూపకే।

విపర్యయోఽనభిజ్ఞానాత్తతః కామః క్రియాస్తతః॥ ౭॥

కామాదేరపి కార్యత్వేన కారణాపేక్షాయాం తత్కారణప్రదర్శనపూర్వకం తస్య ప్రవర్తకత్వేన బన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి— అపవిద్ధేతి। ప్రత్యగాత్మనోఽపరిజ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానకారణం తస్మాత్కామాదేస్తతశ్చ శుభాశుభవ్యామిశ్రప్రవృత్తిద్వారా సుఖదుఃఖప్రాప్తిరిత్యర్థః॥ ౭॥

యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యా తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేత్।

తస్మాత్సర్వప్రవృత్తీనామలం విద్యోపశాన్తయే॥ ౮॥

ప్రతీచః స్వాత్మన్యజ్ఞానాన్మిథ్యాజ్ఞానం తద్ధేతుకామాదివశాత్ప్రవృత్తిరిత్యుక్తమయుక్తమ్। విదుషోఽపి ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— యదజ్ఞానాదితి। జ్ఞానాదూర్ధ్వం బాధితానువృత్తివ్యతిరేకేణ జ్ఞానహేతుకప్రవృత్తేరసంభవే ఫలితమాహ— తస్మాదితి॥ ౮॥

మోక్షార్థీ న ప్రవర్తేత తంత్ర కామ్యనిషిద్ధయోః।

నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ప్రత్యవాయజిహాసయా॥ ౯॥

జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యుక్తే సత్యేకమవికన్యాయేన మీమాంసకస్య శఙ్కాం కామ్యప్రతిషిద్ధయోరిత్యాదిభాష్యోక్తాముద్భావయతి— మోక్షార్థీతి ॥ ౯॥

ఇతి మీమాంసకంమన్యైః కర్మోక్తం మోక్షసాధనమ్।

ప్రత్యాఖ్యాయాఽఽత్మవిజ్ఞానం తత్ర న్యాయేన నిర్ణయః॥ ౧౦॥

ప్రారబ్ధఫలం తు కర్మభోగాదవ క్షయం గచ్ఛతీత్యఙ్గీకృత్య యథావర్ణితచరితస్య జ్ఞానవ్యతిరేకేణ మోక్షో భవతీతి శరీరాన్తరోత్పాదే హేత్వభావాదితి ఫలితమాహ— ఇతి మీమాంసకం మన్యైరితి। యుక్తిపర్యాలోచనాయాం నాయం పక్షః సంభవతీతి దూషయతి— తత్రేతి॥ ౧౦॥

నైతదేవం భవేన్న్యాయ్యం విరుద్ధ ఫలదాయినామ్।

సంభవాత్కర్మణాం పుంసో భూయసాం శాస్త్రదర్శనాత్॥ ౧౧॥

తదేవ న కర్మానేకత్వాదిత్యాదిభాష్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి— నైతదితి। యద్యపి ముముక్షుర్వర్తమానే దేహే కామ్యం నిషిద్ధం వా బుద్ధిపూర్వం నాఽఽరభతే తథాఽపి సంచితస్యానేకస్య కర్మణః సంభవాదాగామిని దేహే హేత్వభావస్యాసిద్ధిరిత్యర్థః। సాధారణేన ప్రాయణేనాభివ్యక్తాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణి సంభూయైకం శరీరం కుర్వన్తి। తత్ర సర్వకర్మణాముపభోగేన క్షీణత్వాన్నాస్తి సంచితం కర్మేత్యేతన్నిరాకర్తుం విరుద్ధఫలదాయినామిత్యుక్తమ్। స్వర్గనరకఫలానాం జ్యోతిష్టోమబ్రహ్మహత్యాదీనామేకస్మిన్దేహే భోగాసంభవాత్ప్రమాణాసంభవాత్ప్రాయణస్య సర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వే చ మానాభావాద్బలవతా ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్యావస్థానం సిధ్యతీత్యర్థః। ప్రాయణాభివ్యక్తేన బలవతా కర్మణా ప్రథమమారమ్భకేణ ప్రతిబద్ధం దుర్బలం కర్మానారమ్భకత్వమవశిష్టమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ—శాస్త్రదర్శనాదితి॥ ౧౧॥

అనారబ్ధఫలానీహ సన్తి కర్మాణి కోటిశః।

తద్య ఇహేతివచసో గమ్యతాం కర్మణాం స్థితిః॥ ౧౨॥

కర్మానువాదపూర్వకం శాస్త్రమేవ ప్రకటయతి—అనారబ్ధేతి। ఇహేతి కర్తృరుక్తిః। తద్య ఇహ రమణీయచరణా ఇత్యాదివాక్యం స్వర్గాదవరోహతాం సుకృతదుష్కృతాభ్యాం మనుష్యాదిలోకే దేహగ్రహణం దర్శయతి। తతో న స్వర్గప్రదదేహారమ్భకత్వేన సర్వం కర్మ క్షీణమిత్యర్థః॥ ౧౨॥

న చైకదేహే భోగోఽస్తి బ్రహ్మహత్యాశ్వమేధయోః।

విరుద్ధఫలహేతుత్వాన్మూఢసాత్త్వికదేహయోః॥ ౧౩॥

నను బ్రహ్మహత్యాశ్వమేధయోః సుఖదుఃఖఫలత్వాత్తయోశ్చైకస్మిన్నేవ దేహే భోగసంభవాద్విరుద్ధఫలదాయిత్వం కథం కర్మణాముచ్యతే తత్రాఽఽహ—నచేతి। విరుద్ధే దేహే సుఖదుఃఖఫలహేతుత్వమశ్వమేధబ్రహ్మహత్యయోరిత్యభ్యుపగమాత్తయోః సుఖదుఃఖమాత్రఫలత్వాభావాద్విరుద్ధఫలదాయినామిత్యవిరుద్ధం విశేషణమిత్యర్థః॥ ౧౩॥

సప్తజన్మానుగం కార్యమేకస్యాపీహ కర్మణః।

శ్రూయతే ధర్మశాస్త్రేషు కిముతానేకకర్మణామ్॥ ౧౪॥

యత్తు కర్మాశయస్యైకభవికత్వం తదూషయతి—సప్తజన్మేతి। అవయుత్యవాదేన సప్తేత్యుక్తమధికజన్మగ్రహణశ్రవణాత్। శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణామ్। చాణ్డాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛతీత్యాదిస్మరణాదేకమేవ కర్మానేకం జన్మాఽఽరభతే। కిము నానావిధం కర్మ నానావిధదేహారమ్భకమితి వక్తవ్యమిత్యర్థః॥ ౧౪॥

అనారబ్ధేష్టకార్యాణాం నిత్యం చేద్ధ్వస్తయే మతమ్।

నైవం స్యాత్మాక్రియాహేతుం యతోఽనర్థం నిహన్తి తత్॥ ౧౫॥

అనారబ్ధఫలం శుభమశుభం వా సర్వమిహ కృతం నిత్యం కర్మ నివర్తయతి। అతో జ్ఞానాభావేఽపి ముముక్షోర్వర్తమానదేహపాతే మోక్షో భవతీతి శఙ్కతే— అనారబ్ధేతి। ఇష్టానిష్టఫలానామిత్యాదిభాష్యాదిష్టగ్రహణముపలక్షణార్థం నిత్యాకరణహేతుకానర్థనివృత్తిరేవ నిత్యానుష్ఠానఫలమితి మీమాంసకైరిష్టత్వాన్న

నిత్యానుష్ఠానాదనారబ్ధశుభాశుభనివృత్తిరితి నాకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాదిత్యాదిభాష్యేణ పరిహరతి— నైవమితి॥ ౧౫॥

పాపస్య కర్మణః కార్యం ప్రత్యవాయగిరోచ్యతే।

నిత్యైర్విరోధాత్తద్ధానిర్న త్విష్టఫలదాయినః॥ ౧౬॥

కించ పాపస్య కర్మణాఽనారబ్ధఫలస్య నిత్యానుష్ఠానాన్నివృత్తావపి పుణ్యస్య కర్మణో న తతో నివృత్తిరవిరోధాదితి వదన్యది నామేత్యాదిభాష్యం వ్యాచష్టే— పాపస్యేతి॥ ౧౬॥

కామశ్చ కర్మణో హేతుస్తస్యోచ్ఛిత్తేర్న సంభవః।

ప్రత్యగ్బోధమృతే యస్మాదసమ్యగిదముచ్యతే॥ ౧౭॥

యత్తు కామ్యాని కర్మాణి వర్జయేన్ముముక్షురితి తదిదానీం న చ కర్మహేతూనామిత్యాదిభాష్యేణ దూషయతి—కామశ్చేతి। యస్మాత్కామస్య కర్మహేతోరజ్ఞానకార్యత్వాత్తత్త్వజ్ఞానమన్తరేణ నివృత్తేరసంభవస్తస్మాద్యథావర్ణితచరితస్య జ్ఞానమన్తరేణ ముక్తిరిత్యయుక్తమతో జ్ఞానాదేవ మోక్షో న కర్మణేత్యర్థః॥ ౧౭॥

యద్ధ్యనాత్మఫలం తస్మై కర్మ సర్వం విధీయతే।

ఆప్తత్వాదాత్మనః కర్మ నైవ స్యాదాప్తయే తతః॥ ౧౮॥

కించ మోక్షస్య కర్మాసాధ్యత్వే న తావదుత్పాద్యత్వం నిత్యత్వాన్నాపి సంస్కార్యత్వం నిర్గుణత్వాన్నిర్దోషత్వాచ్చ న చ వికార్యత్వం కూటస్థత్వాదాప్యత్వమపి నోపపద్యతే తస్మాదాత్మత్వేన నిత్యాప్తత్వాదతో మోక్షే కర్మ నిరర్థకమిత్యాహయద్ధీతి। ఆత్మవ్యతిరిక్తం ఫలం స్వర్గపశుపుత్రాది॥ ౧౮॥

నిత్యానాం చాక్రియాఽభావః ప్రత్యవాయస్తతః కుతః।

న హ్యభావాద్భవేద్భావో మానం యస్మాన్న విద్యతే॥ ౧౯॥

యదుక్తమకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థాని నిత్యాని కర్మాణీతి తత్ర నిత్యానాం చేత్యాదిభాష్యేణోత్తరమాహ— నిత్యానాం చేతి। ఆగామిదుఃఖం ప్రత్యవాయస్తస్య భావరూపస్య నాభావో నిమిత్తం నిషిద్ధాచరణనిమిత్తత్వాద్దుఃఖస్యేత్యర్థః। అభావాద్భావోత్పత్త్యసంభవం మానాభావేన సాధయతి—నహీతి॥ ౧౯॥

పూర్వోపచితకర్మభ్యస్తస్మాత్కర్తారమేతి యా।

ప్రత్యవాయక్రియా తస్యా లక్షణార్థః శతా భవేత్॥ ౨౦॥

అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్। ప్రసజ్జశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతీతిశతృప్రత్యయాదకరణస్యాపి ప్రత్యవాయనిమిత్తత్వం ప్రమితమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— పూర్వేతి। తస్మాదిత్యసతః సదుత్పత్త్యసంభవాదిత్యర్థః॥౨౦॥

నిత్యానామక్రియా యస్మాల్లక్షయిత్ర్యేవ సత్వరా।

ప్రత్యవాయక్రియాం తస్మాల్లక్షణార్థే శతా భవేత్॥ ౨౧॥

ఉక్తమేవార్థమతః పూర్వోపచితేత్యాదిభాష్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి—నిత్యానామితి। యది యథావన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానం స్యాత్తదా సంచితదురితక్షయోఽపి భవేన్న చాయం విహితమకార్షీత్తతః గ్రత్యవాయీ భవిష్యతీతి శిష్టైర్లక్ష్యతే తేన శతృప్రత్యయస్యాన్యథాఽపి సిద్ధత్వాన్న తద్బలాదకరణస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః॥ ౨౧॥

సర్వప్రమాణకోపః స్యాదభావాద్భావసంభవే।

తస్మాదయత్నతః స్థానమాత్మనీత్యతి పేలవమ్॥ ౨౨॥

నను లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయస్యోభయత్ర విధానే సతి కిమితి హేతుత్వమేవ న గృహ్యతే తత్రాన్యథేత్యాదిభాష్యం వ్యాచష్టే— సర్వేతి। సర్వస్య భావరూపస్య కార్యస్య భావరూపం కారణమితి ప్రత్యక్షాదిభిరవధారితం శతృప్రత్యయాదభావస్య హేతుత్వాభిధానే సర్వప్రమాణవిరోధః స్యాదిత్యర్థః। అస్మత్పక్షే త్వకరణజ్ఞానస్య

ప్రత్యవాయజ్ఞాపకత్వం న చ తే జ్ఞాతాదకరణాత్ప్రత్యవాయోత్పత్తిః।
కేవలాత్ప్రత్యవాయాభావప్రసఙ్గాద్యోగ్యానుపలబ్ధిరపి జ్ఞాత్రైవాభావప్రభితి హేతుః।
ప్రతిబన్ధకాభావస్య తు కారణత్వమన్యోన్యాశ్రయత్వాదప్రామాణికమిత్యభిప్రేత్య
యస్మాదకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థం న నిత్యం కర్మ కింతు
శ్రుతిప్రామాణ్యాత్పితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం తస్మాన్న యథోక్తచరితస్య
ముక్తిరిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి॥ ౨౨॥

నిర్ధూతాఽతిశయా ప్రీతిః కర్మహేతురితి త్వయా।

యదభాణి తదన్యాయ్యం యథా తదభిధీయతే॥ ౨౩॥

స్వర్గకామవాక్యే స్వర్గశబ్దేన నిరతిశయప్రీతేర్ముక్తేరుక్తత్వాత్తద్ధేతుత్వేన
కర్మవిధానాత్కర్మసాధ్యైవ ముక్తిరితి ద్వితీయం పూర్వపక్షం భాష్యోక్తమనుభాష్య దూషయతి—
నిర్ధూతేతి॥ ౨౩॥

ముక్తేః కౌటస్థ్యరూపత్వాన్న తస్యాః కర్మ సాధనమ్।

స్వర్గాదివదనిత్యా స్యాద్యది స్యాత్కర్మణః ఫలమ్॥ ౨౪॥

మోక్షస్య కర్మకార్యస్యానుపపత్తిం నహీత్యాదిభాష్యేణ సాధయతి— ముక్తేరితి। ఆత్మత్వేన
మోక్షస్య కూటస్థనిత్యత్వాన్న కర్మసాధ్యతేత్యుక్త్వా విపక్షే దోషమాహ— స్వర్గాదివదితి॥ ౨౪॥

అనిత్యఫలదాయిత్వం జ్ఞానహీనస్య కర్మణః।

కూటస్యఫలదాయిత్వం విద్యేత స్యేతిచేన్మతమ్॥ ౨౫॥

విద్యాసహితానామిత్యాదిభాష్యేణ కర్మసాధ్యత్వేఽపి మోక్షస్య నానిత్యత్వమితి
సముచ్చయవాద్యాహ— అనిత్యేతి॥ ౨౫॥

నైవమారభ్యమాణస్య హ్యనిత్యత్వసమన్వయాత్।

న చ ప్రాప్తమనిత్యత్వం విద్యా వారయితుం క్షమా॥ ౨౬॥

విద్యాసహితేనాపి కర్మణా మోక్షశ్చేదారభ్యతే తర్హి యత్కృతకం తదనిత్యమితిన్యాయాన్మోక్షానిత్యత్వం దుర్నివారమితి న బిరోధాదిత్యాదినా నిరస్యతి— నైవమితి। సహాయీభూతవిద్యాసామర్థ్యాదనిత్యత్వం నివార్యతామిత్యాశఙ్క్యాఽఽహం— న చేతి। న తావత్ప్రమాణజన్యా విద్యా మోక్షస్యామిత్యత్వం వారయతి అకారకత్వాత్। ఉపాసనా తు స్వఫలానిత్యత్వమపి వారయితుమశక్తా కథం కర్మఫలానిత్యత్వం వారయతీత్యర్థః॥ ౨౬॥

ప్రధ్వంసాభావవచ్చేత్స్యాత్కర్మకార్యమపి ధ్రువమ్।

భావాత్మకత్వాన్మోక్షస్య నైవ మయ్యుపపద్యతే॥౨౭॥

కర్మకార్యత్వే మోక్షస్యానిత్యత్వం యత్కృతకం తదనిత్యమితివ్యాప్తిదర్శనాదిత్యత్ర వ్యాప్తిభఙ్గం శఙ్కతే—ప్రధ్వంసేతి। యద్భావరూపం కార్యం తదనిత్యమితి,వ్యాప్తేస్తవ మోక్షస్య నిరతిశయప్రీతేర్భావరూపత్వాదారభ్యత్వే స్యాదేవానిత్యత్వమితి దూషయతి— భావేతి॥౨౭॥

కార్యం ప్రధ్వంసతోఽన్యద్యత్తదనిత్యం క్రియోత్థితేః।

ఘటాదివత్ప్రతిజ్ఞాయాం విశిష్టత్వాదదోషతా॥౨౮॥

యద్భావత్వే సతి కృతకం తదనిత్యమిత్యేతదేవ సాధయతి—కార్యమితి। అనిత్యమితి ప్రతిజ్ఞాయాం కార్యత్వహేతోర్భావత్వేన విశిష్టత్వాత్ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్వ్యాప్తి భఙ్గదోషవత్తా నాస్తీతి ఫలితమాహ— ప్రతిజ్ఞాయామితి॥౨౮॥

ప్రధ్వంసాచ్చకలాది స్యాత్తచ్చానిత్యం ఘటాదివత్।

కల్పనామాత్రతోఽభావో నైవాఽఽరభ్యః స కర్మభిః॥౨౯॥

ప్రధ్వంసస్య కార్యత్వేఽపి నిత్యత్వమభ్యుపగమ్యోక్తం తదేవాసిద్ధమిత్యాహ— ప్రధ్వంసాదితి। నాశక్రియాతః శకలాదికార్యం జాయతే తచ్చ ఘటాదివదనిత్యమతో న భవదభిప్రేతో ధ్వంసస్తత్కార్యత్వం వాఽస్తీత్యర్థః। కస్తర్హి భవన్మతేప్రధ్వంసాభావస్తత్రాఽఽహ—కల్పనేతి। ప్రధ్వంసస్యాస్మన్మతే శశవిషాణవద్వికల్పమాత్రత్వాన్నిత్యత్వానిత్యత్వయోరభావాన్నాసౌ వ్యభిచారభూరిత్యర్థః॥౨౯॥

ఆవిర్భావతిరోభావైర్ధర్మిణ్యాం మృది సర్వదా।

ధర్మా ఘటాదయః సర్వే వర్తన్తే న త్వభావగాః॥౩౦॥

ప్రధ్వంసస్య శశవిషాణకల్పత్వే ఘటాదీనాం సదా మృదాదిషు విద్యమానత్వాత్కపాలాద్యుత్పత్తావనుపలబ్ధిర్న సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఆవిర్భావేతి।విద్యమానమపి ఘటాదికార్యం విరోధికార్యనిరుద్ధత్వాన్నోపలభ్యతే కదాచిదిత్యర్థః॥౩౦॥

నాస్త్యభావస్య సంబన్ధః క్రియయా వా గుణేన వా।

నిరాత్మకత్వాన్నైవాలం సంబద్ధుం కేనచిత్క్వచిత్॥౩౧॥

ప్రధ్వంసాభావస్య గుణో నిత్యత్వం ప్రాగభావస్య చానిత్యత్వం నాశక్రియావత్త్వమితరస్య చోత్పత్తిక్రియావత్త్వమితి పరస్య మతం తదపి న యుక్తమిత్యాహనాస్తీతి। తదేవ స్ఫుటయతి—నిరాత్మకత్వాదితి॥౩౧॥

తస్మాత్సాన్యత్కల్పనామాత్రో వ్యవహారప్రసిద్ధయే।

ప్రధ్వంసాదిరభావోఽయం శిలాపుత్రాదివన్మృషా॥౩౨॥

ప్రధ్వంసాదావభావే నిరాత్మకే ధర్మధర్మిభావస్య దుర్భణత్వాత్కల్పనామాత్రత్వమేవేత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి। చతుర్విధాభావవ్యవహారసిద్ధ్యర్థమవి ద్యాకల్పితోఽభావో న వాస్తవోఽస్తీత్యర్థః॥౩౨॥

తస్మాదవిద్యావ్యుచ్ఛిత్తౌ స్యాదవస్థానమాత్మని ।
నచావిద్యాప్రహాణం స్యాద్బ్రహ్మవిద్యామృతే క్వచిత్ ॥౩౩॥

కామ్యప్రతిషిద్ధవర్జనాద్యుపాయాదాత్మన్యవస్థానలక్షణస్య మోక్షస్య దుర్వచనత్వాదవిద్యాతత్కార్యనివృత్తౌ తథావిధకైవల్యం జ్ఞానాదేవేత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి ॥౩౩॥

తస్మాద్విద్యాప్తయే జ్ఞేయా ప్రారబ్ధోపనిషత్పరా ।
సైవావిద్యాపనుత్త్యర్థా విద్యా చైవాఽఽత్మగామినీ ॥౩౪॥

యతో బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానాదేవ సంసారకారణాత్మావిద్యానివృత్తిస్తస్మాదాత్మజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భః సంభవతీత్యారమ్భముపసంహరతి తస్మాద్విద్యేతి । తామేవ విద్యాం విశినష్టి—సైవేతి ॥౩౪॥

విద్యాసంశీలినాం యస్మాద్గర్భజన్మాద్యశేషతః ।
ఉపమృద్నాతి విద్యేయం తస్మాదుపనిషద్భవేత్ ॥౩౫॥

బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దప్రసిద్ధిరపి విద్యాయా ఏవ నిఃశ్రేయససాధనత్వే ప్రమాణమిత్యభిప్రేత్యోపనిషదితివిద్యేత్యాదిభాష్యం వ్యాచష్టే—విద్యేతి । సకారణసంసారస్య శిథిలీకరణాదత్యన్తవినాశహేతుత్వాద్వా బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యేత్యర్థః ॥౩౫॥

ఉపేత్య వా నిషణ్ణం తచ్ఛ్రేయ ఆత్యన్తికం యతః ।
తస్మాదుపనిషజ్జ్ఞేయా గ్రన్థస్తు స్యాత్తదర్థతః ॥౩౬॥

ఆత్యన్తికం శ్రేయో బ్రహ్మ తద్విద్యానిమిత్తమాత్మని నిషణ్ణమాత్మానం గమయత్యనయా వా విద్యయా బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యేత్యాహ—ఉపేత్యేతి ।బ్రహ్మవిద్యా

చేదిత్థముపనిషచ్ఛబ్దేనోచ్యతే కథం తర్హి గ్రన్థే తచ్ఛబ్దం ప్రయుఙ్క్తే తత్రాఽఽహ— గ్రన్థస్త్వితి ॥౩౬॥

ప్రాణవృత్తేస్తథా చాహ్నో దేవతా యాఽభిమానినీ।
మిత్రః శం నః సుఖం భూయాదితి బ్రహ్మేహ యాచ్యతే ॥౩౭॥

ఏవముపనిషదస్తద్భాష్యస్య చ వ్యాఖ్యేయత్వం ప్రతిపాద్య ప్రతిపదం వ్యాఖ్యామారభతే— ప్రాణవృత్తేరితి। శం నో మిత్ర ఇత్యత్ర మిత్రశబ్దేన ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానీ దేవతాత్మోచ్యతే స చ నోఽస్మాకం సుఖకృద్భవత్వితి సూత్రాత్మకం బ్రహ్మ ముముక్షుణా ప్రార్థ్యతే సప్తమ్యా వాక్యం గృహ్యతే ॥౩౭॥

రాత్రేరపానవృత్తేశ్చ వరుణశ్చాభిమానభాక్।
శం నో భవతు సర్వత్ర చక్షుష్యశ్చార్యమా రవిః ॥౩౮॥

శం వరుణ ఇత్యత్రాపి వరుణశబ్దేనాపానవృత్తే రాత్రేశ్చాభిమానమాగీ దేవతాత్మా కథ్యతే। స చాస్మాకం సుఖకృద్భవత్వితి పూర్వవదేవ సూత్రాత్మకబ్రహ్మప్రార్థనామభిప్రేత్యాఽఽహ— రాత్రేరితి। ఏవముత్తరత్రాపి బ్రహ్మైవ ప్రార్థనావిషయభూతమిత్యాహ—సర్వత్రేతి। శం నో భవత్వర్యమేత్యత్రార్యమా చక్షురభిమానీ రవిరాదిత్య ఇత్యాహ—చక్షుష్యశ్చేతి ॥౩౮॥

బలే తు భగవానిన్ద్రో వాచి బుద్ధౌ బృహస్పతిః।
విష్ణుశ్చోరుక్రమః శం నో విస్తీర్ణక్రమణో హ్యసౌ ॥౩౯॥

శం న ఇన్ద్రో బృహస్పతిరిత్యత్ర బలాభిమానీ దేవతాత్మేన్ద్రో బృహస్పతిర్వాగభిమానీ బుద్ధ్యభిమానీ చేత్యాహ—బల ఇతి। శం నో విష్ణురిత్యత్ర విష్ణుర్నామ పాదాభిమానీ దేవతాత్మా స చాస్మాకం సుఖకృదస్తు తదాహ—విష్ణుశ్చేతి। తస్యోరుక్రమత్వం స్ఫోరయతి— విస్తీర్ణేతి ॥౩౯॥

అధ్యాత్మదేవతాః సర్వా మిత్రాద్యా: శం భవన్తు నః।
సుఖకృత్సు హి తాసు స్యాద్విఘ్నోపశమనం ధ్రువమ్॥౪౦॥

వ్యాఖ్యాతానాం వాక్యానాం సంపిణ్డితమథమాహ—అధ్యాత్మేతి। కిమితి యథోక్తా దేవతాః ప్రార్థ్యన్తే బ్రహ్మ జిజ్ఞాసుభిరిత్యాశఙ్క్య తాసు హీత్యాదిభాష్యార్థమాహ—సుఖకృత్స్వితి॥౪౦॥

శ్రవణం ధారణం చైవముపయోగశ్చ సిధ్యతి।
జ్ఞానస్యాప్రతిబన్ధేన ప్రార్థనీయమతో భవేత్॥౪౧॥

తాసు దేవతాసు సుఖకృత్సు సతీషు వేదాన్తశ్రవణార్థం ముముక్షూణామవిఘ్నేన గురుపాదోపసర్పణం సిధ్యతి తతశ్చ వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం శ్రవణం శ్రుతస్యావిస్మరణం ధారణముపయోగః శిష్యేభ్యో నివేదనమ్॥౪౧॥

బ్రహ్మవిద్యోపసర్గాణాం శాన్త్యర్థం వాయురూపిణే।
బ్రహ్మజిజ్ఞాసునా కార్యే నమస్కారోక్తికర్మణీ॥౪౨॥

నమో బ్రహ్మణ ఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ—బ్రహ్మవిద్యేతి॥౪౨॥

సర్వక్రియాఫలానాం హి బ్రహ్మాధీనత్వహేతుతః।
వాయవే బ్రహ్మణే తస్మై ప్రహ్వీభావోఽస్తు సర్వదా॥౪౩॥

కిమితి వాయురూపిణే బ్రహ్మణే నమస్కారవన్దనక్రియే క్రియేతే అన్యస్మై కస్మైచిద్దేవతాత్మనే విఘ్నోపశమనార్థం తే కిం న స్యాతామిత్యాశఙ్క్యసర్వక్రియాఫలానామిత్యాదిభాష్యార్థమాహ—సర్వేతి। కర్మఫలస్య సర్వస్య సూత్రబ్రహ్మాధీనత్వాత్తస్యైవ నమస్కారవన్దనక్రియే నాన్యస్యేత్యర్థః॥౪౩॥

పారోక్ష్యేణ నమస్కృత్య ప్రత్యక్షేణ నమస్క్రియా।

పరోక్షసాక్షాద్రూపాభ్యాం వాయురేవాభిధీయతే॥౪౪॥

నమో బ్రహ్మణ ఇత్యేతావత్రైవ వాయురూపిణే బ్రహ్మణే నమస్కారస్య సిద్ధత్వాదుత్తరవాక్యమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పారోక్ష్యేణేతి। స బ్రహ్మేత్యాచక్షత ఇతిశ్రుతేః। బ్రహ్మణః సూత్రస్యాఽఽదౌ పారోక్ష్యేణ నమస్కారః కృతస్తస్యైవ వాయుశబ్దేన ప్రత్యక్షతయా నిర్దేశః। ప్రాణస్య ప్రత్యక్షత్వాదతో న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః।సాక్షాత్త్వాసాక్షాత్త్వాభ్యాం వాయుబ్రహ్మణోర్భేదమాశఙ్క్యాఽఽహ—పరోక్షేతి॥౪౪॥

ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ హే వాయో త్వమేవాసీతి సంస్తుతిః।

త్వామేవాతో వదిష్యామి సాక్షాత్త్వముపలభ్యసే॥౪౫॥

త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసీత్యస్య తాత్పర్యమాహ—ప్రత్యక్షమితి। హే వాయో తవ సూత్రరూపేణ పారోక్ష్యేఽపి ప్రాణరూపేణాపరోక్షమస్తి చక్షురాది హి రూపదర్శనాద్యనుమేయత్వాద్వ్యవహితం సాక్షివేద్యం ప్రాణస్త్వవ్యవధానేన సాక్షివేద్యః సంనిహితశ్చ మోక్తురితి ప్రత్యక్షో వివక్ష్యతే ప్రాణకృతేనాశనాదినా శరీరాదేర్బృంహణప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మత్వం చ తవాతివ్యక్తమతస్త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసీతి వాయుదేవతాస్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః। త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామీత్యస్య తాత్పర్యమాహ—త్వామేవేతి। యథా కశ్చన రాజదర్శనార్థీ రాజ్ఞో దౌవారికం కంచిదుపలభ్య త్వమేవ రాజేతి బ్రూతే తథా హార్దస్య బ్రహ్మణో ద్వారపాలం ప్రాణం ప్రతీత్య హార్దం బ్రహ్మ దిద్రక్షుర్ముముక్షురభివదతి త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామీతి యతస్త్వం సాక్షిణా సాక్షాదుపలభ్యతే తస్మాత్త్వామేవాహం బ్రహ్మ వదిష్యామీతి బ్రహ్మవదనక్రియా ప్రాణదేవతాయాః స్తుతిరేవేత్యర్థః॥౪౫॥

యథాశాస్త్రం యథాకార్యం బుద్ధౌ సుపరినిశ్చితమ్।

ఋతం తత్త్వదధీనత్వాద్వదిష్యామీతి సంగతిః॥౪౬॥

ఋతం వదిష్యామీత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—యథాశాస్త్రమితి। అగ్ని హోత్రాదిలక్షణం కార్యం కర్తవ్యం కర్మానతిక్రమ్య తదేవ శాస్త్రానురోధేన బుద్ధ్యా సుపరినిశ్చితమనుష్ఠేయత్వేన నిర్ధారితమృతమిత్యుచ్యతే తచ్చ తదధీనత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ త్వామేవ వదిష్యామీతి దేవతాస్తుతిరేవేత్యర్థః॥౪౬॥

ప్రయోగరస్థం తదేవర్తం సత్యమిత్యభిధీయతే।

తదపి త్వదధీనత్వాద్వదిష్యామ్యేవ సాంప్రతమ్॥౪౭॥

స్తుత్యన్తరమాహ—ప్రయోగస్థమితి। ఋతమేవానుష్ఠీయమానం సత్యముచ్యతే తదపి త్వదాత్మకత్వాత్త్వామేవ వదిష్యామీతి వాక్యయో స్తుత్యర్థయోరపునరుక్తతేత్యర్థః॥౪౭॥

విద్యార్థినా స్తుతం సన్మాం బ్రహ్మావతు గురుం చ మే।

విద్యాగ్రహణవక్తృత్వశక్తిభ్యాం నౌ సదాఽవతు॥౪౮॥

తన్మామవత్విత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ్—విద్యార్థినేతి। ఉక్తప్రకారేణ మయా

స్తుతం సద్బ్రహ్మ మామాచార్యం చావతు రక్షత్వితిప్రార్థనాయాం కేన రూపేణరక్షత్వితివివక్షాయామాహ—విద్యాగ్రహణేతి। శ్రుత్యాదిద్వారేణాఽఽచార్యోపదిష్టస్య తత్త్వస్య గ్రహణే సామర్థ్యం యథా మమ శ్రోతుర్న విహన్యతే యథాఽఽచార్యస్య వక్తృత్వసామర్థ్యమప్రతిహతం భవతి తథా శిష్యాచార్యయోః శరీరద్వయం తథా రక్షణీయమిత్యర్థః॥౪౮॥

విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గాణాం త్రిః శాన్తిరభిధీయతే।

ఆచార్యశిష్యయోస్తస్యాం బ్రహ్మ జ్ఞాతుం హి శక్యతే॥౪౯॥

ఆచార్యస్య విద్యోపదేశార్థం విద్యాగ్రహణార్థం చ శిష్యస్య ప్రవృత్తస్యాఽఽధ్యాత్మికో జ్వరాదినిమిత్తః సహ చక్షుః శ్రోత్రాదినిమిత్తశ్చాఽఽధిభౌతికో వ్యాఘ్రచోరాదిభయనిమిత్తో వర్షగర్జనాదిప్రయుక్తశ్చాఽఽధిదైవికో విఘ్నః సంభావ్యతే తస్య త్రివిధస్యోపసర్గస్య విఘ్నస్య పరిహారార్థం త్రిః శాన్తిరుచ్యతే తస్యాం వి ఘ్నోపశాన్తౌ సత్యామేవ జ్ఞానోపదేశతద్గ్రహణసంభవాదితిపునరుక్తిశఙ్కాంవారయతి—విద్యేతి॥౪౯॥

అర్థజ్ఞానప్రధానత్వాద్వేదాన్తానాం విపశ్చితామ్।

పాఠే త్వయత్నో మా ప్రాపదితి శిక్షాఽభిధీయతే॥౫౦॥

ప్రథమం శిక్షాధ్యాయారమ్భే హేతుమాహ—అర్థజ్ఞానేతి। వేదాన్తానాం బ్రహ్మాత్మపరత్వాత్కర్మకాణ్డస్య చ కర్మపరత్వాద్బుద్ధిపూర్వకారిణామధ్యయనే స్వరోష్మవ్యఞ్జనేష్వనాస్థాసంభవాద్వివక్షితార్థాసిద్ధిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య తన్నివృత్త్యర్థమేతదధ్యాయప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥౫౦॥

శిక్ష్యతే జ్ఞాయతే సాక్షాద్వర్ణాద్యుచ్చారణం యయా। స్యాద్వా

కర్మణి శిక్షేతి వ్యాఖ్యాస్యామోఽధునా తు తామ్॥౫౧॥

శిక్షాశబ్దస్య ద్విధా వ్యుత్పత్తిం సంభావనయా దర్శయతి—శిక్ష్యత ఇతి। లక్షణశాస్త్రస్యాన్యత్రైవ సిద్ధత్వాదిహ కర్మవ్యుత్పత్తిరేవ గ్రాహ్యేత్యఙ్గీకృత్య 'వాక్యార్థమాహ—స్యాద్వేతి॥౫౧॥

అకారాదిర్భవేద్వర్ణ ఉదాత్తాదిః స్వరస్తథా।

హ్రస్వదీర్ఘప్లుతా మాత్రా ప్రయత్నశ్చ బలం స్మృతమ్॥౫౨॥

సమతా సామవర్ణానాం వైషమ్యస్య వివర్జనమ్।

సంతానః సంహితా తు స్యాదితి శిక్షోపదిశ్యతే॥౫౩॥

శిక్షితవ్యానేవ విభజ్య దర్శయన్వర్ణః స్వర ఇత్యాది వ్యాకరోతి—అకారాదిరితిద్వాభ్యామ్। వర్ణాదీనామేకస్యాపి వైగుణ్యే ఫలపర్యన్తం జ్ఞానం న సిధ్యతి మన్త్రో హీనః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యా ప్రయుక్తో న తమర్థమాహే తిదర్శనాదతో వర్ణాదయః సర్వే శిక్షితవ్యా భవన్తీత్యర్థః॥౫౨॥౫౩॥

ఇతి ప్రథమోఽనువాకః॥౧॥

సూక్ష్మార్థానుప్రవేశాయ బహిఃప్రవణచేతసామ్।

సంహితావిషయం తావత్స్థూలోపాసనముచ్యతే॥౫౪॥

అధునేత్యాదిభాష్యార్థమాహ—సూక్ష్మార్థేతి। అధ్యేతారో హి బహిరేవ గ్రన్థప్రవృత్తచిత్తాస్తేషామర్థజ్ఞానే సూక్ష్మే బుద్ధిప్రవేశసిద్ధ్యర్థం సంహితా వర్ణానాం సంనికర్షస్తద్విషయముపాసనం స్థూలశబ్దసంస్పృష్టమాదావుచ్యతే సంనిధానాఇ్చాత్ర స్వశాఖాసంహితైవ గ్రాహ్యేత్యర్థః॥౫౪॥

సంహితాదినిమిత్తం యద్యశస్తన్నౌ సహాస్త్వితి।

ఆచార్యశిష్యయోస్తద్వద్బ్రహ్మవర్చసమావయోః॥౫౫॥

సమస్తోపనిషచ్ఛేషః శం నో మిత్ర ఇత్యాదిరాశీర్వాదః సంవృత్తః। సంప్రతి సంహితోపనిషచ్ఛేషమాశీర్వాదాన్తరం సహ నౌ యశః సహ నౌ బ్రహ్మవర్చసమితి వాక్యాభ్యాముచ్యతే తద్వ్యాచష్టే—సంహితాదీతి॥౫౫॥

యశః ఖ్యాతిః ప్రకాశః స్యాద్వృత్తస్వాధ్యాయహేతుజమ్।

బ్రహ్మవర్చసమిత్యాహుస్తేజో యత్తన్నిబన్ధనమ్॥౫౬॥

యశోబ్రహ్మవర్చసశబ్దయోరర్థభేదం కథయతి—యశ ఇతి। శ్రుతిస్మృత్యుక్తకారిత్వం వృత్తం స్వాధ్యాయశ్చ నియమాధ్యయనం తాభ్యాం జాతం యశస్తచ్చ ఖ్యాతిః ప్రకాశశ్చేతి

వ్యవహ్రియతే। తాభ్యామేవ హేతుభ్యాం జాతం త్వగ్వ్యాప్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసమితి వ్యవహరన్తీత్యర్థః॥౫౬॥

శిష్యస్యాఽఽశీరియం జ్ఞేయా నాఽఽచార్యస్య కృతార్థతః।

అనాప్తపురుషార్థానామాశీర్వాదో హి యుజ్యతే॥౫౭॥

సేయం ప్రార్థనా శిష్యస్యాఽఽచార్యస్య వేత్యాకాఙ్క్షాయాం శిష్యస్య హీత్యాదిభాష్యార్థమాహ—శిష్యస్యేతి। కృతార్థోఽపి కస్మాదాచార్యో న ప్రార్థయతే తత్రాఽఽహ—అనాప్తేతి॥౫౭॥

వేదాధ్యయనవిజ్ఞానాదనన్తరమిదం యతః।

నేదీయః సంహితాజ్ఞానమతస్తదభిధీయతే॥౫౮॥

అథాతఃశబ్దయోరర్థమాహ—వేదేతి॥౫౮॥

సంహితావిషయం జ్ఞానమిహోపనిషదుచ్యతే। పఞ్చాధి-

కరణాం తాం తు వ్యాఖ్యాస్యామోఽధునా స్ఫుటమ్॥౫౯॥

ఆనన్తర్యమథశబ్దార్థో హేత్వర్థశ్చాతః శబ్ద ఇత్యుక్త్వా సంహితాయా ఇత్యాదివ్యాచష్టే—సంహితేతి। పఞ్చస్వధికరణేష్విత్యస్యార్థమాహ—పఞ్చేతి। పఞ్చస్వితిసప్తమీ తృతీయార్థే పరిణమ్యతే। అధికరణశబ్దశ్చ విషయపర్యాయ:।పఞ్చభిః పదార్థైర్విశేషితం జ్ఞానం వర్ణేషు ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టిరివ కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౫౯॥

అధిలోకమధిజ్యోతిరధివిద్యమధిప్రజమ్।

అధ్యాత్మం చేతి లోకాదేర్మహత్త్వాత్తద్విదో జగుః॥

తా మహాసంహితాః సర్వా ఇతి తా య ఉపాసతే॥౬౦॥

విషయానేవ వివిచ్య దర్శయతి—అధిలోకమితి। లోకానధికృత్య ధ్యేయత్వేనోపాదాయేత్యేతజ్జ్యోతిఃశబ్దేనాగ్న్యాదిర్గృహ్యతే విద్యాశబ్దేన విద్యాహేతురాచార్యాదిర్వివక్షితః। ప్రజాశబ్దేన ప్రజాహేతుః పిత్రాదిరుక్తః। అధ్యాస్మమిత్యాత్మానం భోక్తారమధికృత్య యజ్జిహ్వాది ప్రవర్తతే తదుచ్యతే సర్వత్ర చాత్ర తదభిమానినీ దేవతైవ గ్రాహ్య తతోఽన్యస్యోపాస్యత్వాసంభవాదిత్యర్థః। సంహితోపనిషదాం మహత్త్వం సంహితాత్వం చార్థవాదోక్తముపపాద్య తాసాం కర్తవ్యత్వముత్పత్తివిధినా దర్శయతి—లోకాదేరితి। లోకాదిమహావస్తువిషయత్వాద్వేదాక్షరసంహితావిషయత్వాచ్చ మహత్త్వం సంహితాత్వం చోపనిషదాం విజ్ఞేయం తాశ్చ కర్తవ్యా ఇత్యర్థః। యే చోపనిషదస్తాత్పర్యేణానువర్తన్తే తేషాం వక్ష్యమాణం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్॥౬౦॥

దృష్టిక్రమవిధానార్థాస్త్వథశబ్దా అమీ స్మృతాః।

లోకాదీనధికృత్యోక్తేరధిలోకాద్యతో భవేత్॥౬౧॥

అథాధిలోకమిత్యాదౌ సర్వత్రాథశబ్దాః సన్తి తేషామర్థమాహ—దృష్టీతి। కర్తురేకత్వాదనుష్ఠేయానాం బహుత్వాదవశ్యంభావిని క్రమే హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథ వక్షస ఇతివత్తద్విశేషనియమార్థా వాక్యేష్వథశబ్దా ఇత్యర్థః। అధిలోకాదిశబ్దవాచ్యత్వం కథముపాసనానామిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—లోకాదీనితి॥౬౧॥

పృథివ్యగ్నిరథాచార్యో మాతా యా చాధరా హనుః।

పూర్వం స్యాత్సంహితారూపం దివాదిత్యాద్యథోత్తరమ్॥౬౨॥

సంహితాయా యత్పూర్వమక్షరం తత్ర పృథివీదృష్టిరగ్నిదృష్టిరాచార్యదృష్టిర్మాతృదృష్టిరధరాహనుదృష్టిశ్చ కర్తవ్యేతివినియోగవిధిం దర్శయతి—పృథివీతి। యచ్చోత్తరం సంహితాక్షరం తత్ర ద్యులోకదృష్టిరాదిత్యదృష్టిరన్తేవాసిదృష్టిః పితృదృష్టిరుతరాహనుహృష్టిశ్చ కర్తవ్యేత్యాహ—దివేతి॥౬౨॥

పూర్వో వర్ణః పూర్వరూపముత్తరశ్చోత్తరం స్మృతమ్॥౬౩॥

సంహితాయా ఇతి జ్ఞేయం తతోఽన్యా కాఽత్ర సంహితా।

సంధిః స్యాన్మధ్యమం ఛిద్రమాకాశాదిస్తథైవ చ॥౬౪॥

కే తే పూర్వోత్తరే సంహితాయా రూపే యత్ర పృథివ్యాదిదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహపూర్వ ఇతి। ఉక్తాక్షరాతిరేకేణ సంహితారూపస్య దుర్నిరూపత్వమాహ—తత ఇతి।అక్షరయోర్మధ్యమం ఛిద్రం సంధిస్తత్ర చ పూర్వవదాకాశదృష్టిర్జలదృష్టిర్విద్యాదృష్టిః ప్రజాదృష్టిర్వాగ్దృష్టిశ్వ కర్తవ్యేత్యాహ —సంధిరితి॥౬౩॥౬౪॥

సంధత్తే యేన సంధానం వాయ్వాదిరిహ కీర్త్యతే।

ఇతీమా ఇతి వాక్యేన ప్రదర్శ్యన్తే యథోదితాః॥౬౫॥

పూర్వోత్తరాక్షరయోః సంబన్ధహేతుర్యత్నవిశేషః సంధానం తత్ర వాయుదృష్టిర్విద్యుద్దృష్టిః ప్రవచనదృష్టిః ప్రజననేన్ద్రియదృష్టిర్జిహ్వాదృష్టిశ్వ కార్యేత్యాహ—సంఘత్త ఇతి। ఇత్థం సంహితోపాసనప్రకారా ఉక్తా ఇతి వినియోగవిధిమితీమా ఇతివాక్యార్థకథనేనోపసంహరతి—ఇతీమా ఇతి॥౬౫॥

వేదోపాస్తే తు యస్త్వేతాః ఫలం తస్యేదముచ్యతే।

శాస్త్రార్పితధియోపేత్య హ్యేతాదాత్మ్యాభిమానతః॥

చిరాసనం భవేదర్థే తదుపాసనముచ్యతే॥౬౬॥

యథా దర్శాదయః షడ్యాగాః సముచ్చిత్య ఫలసాధనమధికారాంశేనాభేదాతథా పఞ్చోపనిషదః సముచ్చితా: ప్రజాదిఫలకామస్యానుష్ఠేయా ఇత్యధికారవిధిం య ఏవమేతా ఇత్యాదివాక్యస్యార్థకథనేన కథయతి—వేదేతి।ప్రజాది స్వర్గాన్తమిదమాపరామృశ్యతే। ఉపాసనశబ్దార్థమాహ—శాస్త్రేతి।శ్రుతిస్మృతిసిద్ధేఽర్థే తదీయం సాక్షాత్కరణం యావదుత్పద్యతే
తావద్విజాతీయప్రత్యయానన్తరితసజాతీయప్రత్యయసంతతికరణముపాసనమిత్యర్థః॥౬౬॥

సంధీయతేఽసౌ స్వర్గాన్తైః ప్రజాదిభిరసంశయమ్।

మహతీః సంహితా వేద యో యథోక్తాః సమాహితః ॥౬౭॥

ఫలకామినాఽనుష్ఠీయమానం సంహితోపాసనం కామితఫలాయ సంపద్యతే ఫలానభిసంధినాం త్వానుష్ఠీయమానం తదేవ బ్రహ్మవిద్యార్థం భవతీత్యభిప్రేత్య వేదోపాస్తే యస్త్విత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి—సంధీయత ఇతి ॥౬౭॥

ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః ॥౨॥

యశ్ఛన్దసామితిజ్ఞానం మేధాకామస్య భణ్యతే।
ఆవహన్తీతి తద్వత్స్యాచ్ఛ్రీకామస్యేహ లిఙ్గతః ॥౬౮॥

యశ్ఛన్దసామిత్యారభ్య శ్రుతం మే గోపాయేత్యన్తస్య గ్రన్థస్య తాత్పర్థమాహయశ్ఛన్దసామితి।తేన హి జ్ఞానమోంకారోపాసనమధికృత్య జపో మేధాకామస్యోచ్యతే—సమేన్ద్రో మేధయా స్పృణోత్వితి లిఙ్గాన్మేఘాహీనేన బ్రహ్మణోఽవగన్తుమశక్యత్వాత్తత్కామస్య జపోఽపి బ్రహ్మవిద్యార్థో భవతీత్యర్థః—ఆవహన్తీత్యారభ్యానువాకసమాప్త్యన్తస్య గ్రన్థస్య తాత్పర్యమాహ—ఆవహన్తీతి।యథా జపో మేధాకామస్యాభిధీయతే తథైవాఽఽవహన్తీత్యాదినా సర్వేణానువాకేన శ్రీకామస్య హోమో వివక్షితః స్యాత్తతో మే శ్రియమావహేతి లిఙ్గాత్।న హి శ్రీవిహీనేన చిత్తశుద్ధ్యర్థం యాగాద్యనుష్ఠాతుం శక్యతే తతః శ్రీకామస్య హోమోఽపి పరమ్పరయా బ్రహ్మవిద్యోపయోగీత్యర్థః ॥౬౮॥

ఛన్దఃశబ్దాస్త్రయో వేదాస్తత్ప్రధానత్వకారణాత్।
ఋషభో విశ్వరూపశ్చ సర్వవాగ్వ్యాప్తికారణాత్ ॥౬౯॥

వేదత్రయం ఛన్దఃశబ్దవాచ్యం తస్మిన్వేదత్రయే ప్రధానత్వమోంకారస్యాస్తి తస్మాదేవ కారణాదృషమశబ్దాదోంకారో గృహ్యతే। తద్యథా శఙ్కునేత్యాదిశ్రుతేరోంకారస్య సర్వాత్మకత్వ—శ్రవణాద్విశ్వరూపశ్వాసావితిపదత్రయస్యార్థమాహ—ఛన్దః శబ్దా ఇతి ॥౬౯॥

అమృతేభ్యోఽసౌ వేదేభ్యః ప్రతిభాతః ప్రజాపతేః।
ఓంకారస్య హి నిత్యత్వాన్నాఞ్జసోత్పత్తిరుచ్యతే॥౭౦॥

ఛన్దోభ్యోఽధీత్యాదేరర్థమాహ—అమృతేభ్య ఇతి అమృతాదితి పదమపి బహువచనసామానాధికరణ్యాద్బహువచనత్వేన యోజ్యతే సంబభూవేతి జన్మవాచకే పదే శ్రూయమాణే కిమితి ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదిశ్రుత్యన్తరమనుసృత్య శ్రేష్ఠత్వేన ప్రతిభానం వ్యాఖ్యాయతే తత్రాఽఽహ—ఓంకారస్యేతి॥౭౦॥

ఓంకారః సర్వకామేశః స ఇన్ద్రః పరమేశ్వరః।
మేధయా ప్రజ్ఞయా మాం స స్పృణోతు ప్రీణయత్వితి॥౭౧॥

సమేన్ద్రో మేధయేత్యాదేరర్థమాహ—ఓంకార ఇతి॥౭౧॥

అమృతత్వైకహేతోః స్యామాత్మజ్ఞానస్య ధారణః॥౭౨॥

అమృతస్యేత్యాదావమృతశబ్దేనామృతహేతుత్వాదాత్మజ్ఞానముచ్యతే తస్యాహం త్వత్ప్రసాదాద్ధారయితా స్యామితి ప్రార్థనాన్తరమాహ—అమృతత్వేతి॥౭౨॥

విచక్షణం చ మే భూయాచ్ఛరీరం దేవ సర్వదా।
మనః ప్రహ్లాదినీ మే స్యాజ్జిహ్వా మధురభాషిణీ॥౭౩॥

శరీరం మే విచర్షణమిత్యస్యార్థమాహ—విచక్షణం చేతి। జిహ్వా మే మధుమత్తమేత్యస్యార్థమాహ—మన ఇతి। యది హి శరీరపాటవం న స్యాత్తదా మేధాఫలస్యాఽఽత్మజ్ఞానస్య సిద్ధ్యర్థం శ్రవణాద్యనుష్ఠానయోగ్యతా న మే సిద్ధ్యేత్। యది చ మదీయం వాగిన్ద్రియం పురుషభాషణే వ్యాప్రియేత తదా జ్ఞానోపదేష్టర్యపితత్సంభవాన్న మే జ్ఞానం సంభవేదతస్తదుభయం ప్రార్థ్యతే ముముక్షుణేత్యర్థః॥౭౩॥

కర్ణాభ్యాం చైవ వేదార్థ భూరి విశ్రృణుయామహమ్।

బ్రహ్మణశ్వాసి కోశస్త్వమసేరివ పరాత్మనః॥౭౪॥

కర్ణాభ్యామిత్యాదేరర్థమాహ—కర్ణాభ్యామితి। ఓంకారస్య శబ్దమాత్రత్వేనాచేతనత్వాత్కథం మేధాదిప్రదానే సామర్థ్యం కథం చేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— బ్రహ్మణశ్చేతి।ఓంకారస్య బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థానత్వేన బ్రహ్మసంనికర్షాత్తత్ర సర్వముపపన్నమిత్యర్థః॥౭౪॥

అపవిద్ధైషణా యస్మాత్త్వయి పశ్యన్తి తత్పరమ్।

అభిధానప్రతీకత్వద్వారేణాస్యో పలబ్ధయే॥

త్వమేవ హేతుతాం యాసి తస్మాత్కోశస్త్వముచ్యసే॥౭౫॥

బ్రహ్మకోశత్వమోంకారస్య సాధయతి। అపవిద్ధేతి। త్వయీతి సప్తమీ నిమిత్తార్థా। కథమోంకారం నిమిత్తీకృత్య విరక్తా ముముక్షవో బ్రహ్మ పశ్యన్తీత్యపేక్షాయామాహ— అభిధానేతి॥౭౫॥

లౌకికప్రజ్ఞయా యస్మాన్మేధయా పిహితస్తతః।

నోపాసతే పరాక్చిత్తాస్త్వాం దేవమమృతప్రదమ్॥౭౬॥

బ్రహ్మభేదేన ముముక్షూణామపేక్షితమేధాదిదానే చేదోంకారః సామర్థ్యమశ్నుతే తర్హి కిమితి సర్వైరేవ మేధాద్యర్థిభిరసౌ నోపాస్యతే తత్రాఽఽహ—లౌకికేతి। విషయాభినివేశో లౌకికప్రజ్ఞా॥౭౬॥

రాగద్వేషాదిహేతుభ్యః శ్రుతం గోపాయ మే ప్రభో॥౭౭॥

యేన శ్రుతేన సంపన్నస్త్వామేవ ప్రవిశామ్యహమ్।

ప్రాపయన్త్యావహన్తీతి విస్తారార్థోత్తరా క్రియా॥౭౮॥

శ్రుతమిత్యాదరేరర్థమాహ—రాగద్వేషాదీతి। జ్ఞానసాధనం శ్రవణాదికమనుతిష్ఠతో మే యథా రాగాదిజ్ఞానప్రతిబన్ధకం న భవతి తథా త్వయా కర్తవ్యమిత్యర్థః। మేధాకామస్య జపార్థాన్మన్త్రాన్వ్యాఖ్యాయ శ్రీకామస్య హోమార్థాన్మన్త్రాన్వ్యాచిఖ్యాసురావహన్తీ వితన్వానేతిపదద్వయస్య క్రమేణార్థమాహ—ప్రాపయన్తీతి॥౭౭॥౭౮॥

కుర్వాణాముభయం దేవ చిరమావహ మే శ్రియమ్।

తతో వేదార్థవిజ్ఞానాదన్నాపానాన్తదాయినీమ్॥౭౯॥

కుర్వాణేత్యాదేరర్థమాహ—కుర్వాణామితి। ఉభయం వస్త్రాద్యానయనం తద్విస్తారం చేత్యర్థః। దేవేత్యోంకారో బ్రహ్మభేదేన సంబోధ్యతే। వేదార్థవిజ్ఞానాదనన్తరమితిశేషః। తదభావే శ్రీరనర్థాయ సంభావ్యతే॥౭౯॥

లోమశాం పశుభిర్యుక్తాం ప్రత్యేకం సర్వదేతి చ।

మన్త్రాన్తజ్ఞాపనార్థాయ స్వాహాకారోఽయముచ్యతే॥౮౦॥

లోమశామిత్యాదేరర్థమాహ—లోమశామితి। అజావ్యాదియుక్తత్వం శ్రియో లోమశత్వం స్వతస్తద్యోగాత్సర్వదా వాసాంసి సర్వదా గాః సర్వదాఽన్నపానే చ మామావహన్తీం విస్తారయన్తీం కుర్వాణాం శ్రియమావహేత్యన్వయం సూచయతి। ప్రత్యేకమితి। స్వాహాకారప్రయోగస్యాభిప్రాయమాహ—మన్త్రాన్తేతి॥౮౦॥

తథైవ చోత్తరత్రాపి స్వాహా తత్సంభవాద్భవేత్।

దైవేన మానుషేణైవ విత్తేనాఽఽముత్రికైహికమ్॥

కర్మ కర్తుమలం యస్మాత్ప్రార్థ్యతే తేన తద్ద్వయమ్॥౮౧॥

ఉత్తరేష్వపి మన్త్రేషు స్వాహాకారోం మన్త్రాన్తజ్ఞాపనాయైవ భవేత్తత్ర తత్ర స్వాహాకారేణ మన్త్రాన్తజ్ఞాపనసంభవాదిత్యాహ—తథైవేతి। నను కిమర్థ ముముక్షుణా జ్ఞానం ధనం చ ప్రార్థ్యతే తత్రాఽఽహ—దైవేనేతి। దైవం విత్తం జ్ఞానమ్। మానుషం సువర్ణాది॥౮౧॥

ఆయన్తూద్దిశ్య మాం సర్వ అధీతిశ్రవణార్థినః॥౮౨॥

ప్రకృష్ట్యార్థం ప్రమాయన్తు యత్నతో బ్రహ్మచారిణః।

సంభూయ కోటిశశ్చైవ మామేవాఽఽయన్తు సత్వరాః॥౮౩॥

ఆమాయన్త్విత్యాదేరర్థమాహ—ఆయన్త్వితి॥౮౨॥

ప్రమాయన్తు బ్రహ్మచారిణః స్వాహా శమాయన్తు బ్రహ్మచారిణః స్వాహేతివాక్యద్వయం కేచిత్పఠన్తి తస్యార్థమాహ—ప్రకృష్ట్యర్థమితి॥౮౩॥

జనేఽసాని యశశ్వేతి పూర్వస్యైతత్ప్రయోజనమ్।

వస్యసోఽహం సకాశాఇ్చ శ్రేయాన్స్యాం గుణతోఽధికః॥

వసీయసో వస్యస ఇతీలోపశ్చాన్దసో భవేత్॥౮౪॥

కిమర్థమనేకబ్రహ్మచార్యాగమం ప్రార్థ్యతే తత్రాఽఽహ—జనేఽసానీతి। బహవో బ్రహ్మచారిణో యది మత్తో విద్యామాదదీరన్విద్వత్సభాయాం తదా మమ ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః। శ్రేయానిత్యాదేరర్థమాహ—వస్యసోఽహమితి। వస్యస ఇతి వసీయస ఇత్యస్మిన్నర్థ ఈకారలోపశ్చాన్దసః। వసీయసః సకాశాదహం శ్రేష్ఠః స్యామిత్యర్థః॥౮౪॥

ఈయసున్వసితుర్వా స్యాత్స్వాద్వా వసుమతః పరః।

అభీష్టోఽతిశయో యస్మాత్సజాతీయాద్గుణోన్నతేః॥౮౫॥

వసితుః పురుషాద్ధనవతో వా పురుషాదుత్తరత్రాయమీయసుత్రప్రత్యయో న ధాతోరుపరిష్టాదితివివక్షితత్వాదిత్యాహ—ఈయసున్నితి। తత్ర హేతుమాహ—అమీష్ఠ ఇతి। గుణశ్రేష్ఠతయా సజాతీయేభ్యః శ్రేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాదిత్యర్థః। అథవా వస నివాసే వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతుద్వయాదుప్రత్యయః। తాచ్ఛీల్యార్థే వసుర్వసనశీలః పరాచ్ఛాదనశీలో వా వసురిత్యతిశయేన వసుర్వసీయానుక్తస్తస్మాద్వసీయసోఽహం శ్రేష్ఠః స్యామ్। వసుమాన్వా వసుశబ్దేన లక్ష్యతే।తతో వసుమత్తరాదహం శ్రేష్ఠో భూయాసమిత్యర్థః॥౨౫॥

బ్రహ్మణః కోశభూతం త్వాం భగవన్ప్రవిశామ్యహమ్।

మాం చ సర్వాత్మభావేన ప్రవిశేశ ప్రసీద మే॥౨౬॥

ఐకాత్మ్యమావయోరస్తు భేదహేతుం వినాశయ।

అనన్తభేదే త్వయ్యేవ నిమృజే దుష్కృతం తతః॥౨౭॥

పూర్వోక్తస్య ప్రార్థనస్య ప్రయోజనమాహ—బ్రహ్మణ ఇతి। ముముక్షోః శ్రేష్ఠత్వే సత్యోంకారవాచ్యేన బ్రహ్మణా సహైకత్వమపేక్షితం సేత్స్యతీత్యర్థః। తస్మిన్నిత్యాదేరర్థమాహ—అనన్తేతి। యస్మాదహం త్వదాత్మభూతోఽస్మి తస్మాత్త్వన్నిమిత్తమేవ మమ పాపక్షయః స్యాదిత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥

ద్రుతమాపో యథా యన్తి నిమ్నేన మకరాలయమ్।

తథైవాఽఽయన్తు మాం సర్వే సమన్తాద్బ్రహ్మచారిణః॥౨౮॥

యస్మిన్నహాని జీర్యన్తే సోఽబ్దోఽహర్జర ఉచ్యతే।

అహర్జరే యథా మాసా యన్తి సంవత్సరాత్మని॥౨౯॥

యదుక్తం బ్రహ్మచారిణో మామాయన్త్వితి తత్ర దృష్టాన్తద్వయం శ్రుత్యుక్తం వ్యాచష్టే—ద్రుతమిత్యాదినా॥౨౮॥౨౯॥

ఆసన్నగృహపర్యాయః ప్రతివేశ ఇహోచ్యతే।

ప్రతివేశ ఇవాసి త్వం సర్వదుఃఖాపనోదకృత్॥౯౦॥

ప్రతివేశోఽసీత్యత్ర ప్రతివేశశబ్దార్థమాహ—ఆసన్నేతి। సంనిహితగృహవదశేషదుఃఖనివృత్తిహేతుస్త్వమితివాక్యార్థం కథయతి—ప్రతివేశ ఇతి॥౯౦॥

ప్రతిప్రాణిప్రవేశాద్వా ప్రతివేశోఽసి కీర్త్యసే।

మాం ప్రత్యతః ప్రభాహి త్వం ప్రమాపద్యస్వ చాఞ్జసా॥౯౧॥

ఆకాశవత్సర్వప్రాణ్యనుప్రవేశాద్వా ప్రతివేశస్త్వమిత్యర్థాన్తరమాహ—ప్రతిప్రాణీతి। ప్రమా మాహీత్యాదేరర్థమాహ—మాం ప్రతీతి। యతస్త్వం సర్వగతోఽతో మాం ప్రతి ప్రమాహి త్వత్స్వరూపం ప్రకటయ మాం చ ప్రపద్యస్వేత్యర్థః। ప్రకృతేషు మన్త్రేషు బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాత్తద్వద్భావాదార్షేయాది నానుసంధేయమ్॥౯౧॥

ఇతి తృతీయోఽనువాకః॥3॥

ఉపాసనమథేదానీం వ్యాహృత్యాత్మన ఉచ్యతే।

స్వారాజ్యఫలసిద్ధ్యర్థం మహిమాఽతోఽస్య కీర్త్యతే॥౯౨॥

ఓంకారవాచ్యత్వేన తత్ప్రతీకత్వేన వా బ్రహ్మణో ధ్యేయత్వముక్తమ్। జపార్థా హోమార్థాశ్చ మన్త్రా వ్యాఖ్యాతాః। సంప్రతి వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽపరస్యోపాసనం విశిష్ఫలం వక్తవ్యమిత్యుత్తరానువాకస్య తాత్పర్యమాహ—ఉపాసనమితి। యతో వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽత్రోపాసనం వివక్షితమతః సమనన్తర వాక్యేన తథావిధబ్రహ్మణః స్తుతిర్వివక్షితేత్యాహ—మహిమేతి॥౯౨॥

భూర్భువః స్వరితిజ్ఞేయః ప్రసిద్ధా వ్యాహృతీర్నరైః।

తిస్రస్తాసాం చతుర్థీ తు మహ ఇత్యృషిరభ్యధాత్॥౯3॥

ఏవం తాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరార్థం కథయతి—భూరితి। వ్యాహృతీరితిద్వితీయా ప్రథమార్థే తాసామిత్యాదివాక్యత్రయస్యార్థమాహ—తాసామిత॥౧౩॥

మహాచమసగోత్రత్వాద్గోత్రార్థస్తద్ధితో భవేత్।
మాహాచమస్యోతః సాక్షాన్మహో వేదయతే పరామ్॥౯౪॥

తద్ధితార్థమాహ—మహాచమసేతి॥౯౪॥

ఉపాసనాఙ్గతార్థోఽయమృషినామగ్రహో భవేత్।
ఆర్షేయస్మృతిసంమిశ్రముపాసనమిహోచ్యతే॥౯౫॥

ఋషినామగ్రహణస్య ప్రయోజనమాహ—ఉపాసనేతి॥౯౫॥

చతుర్థీ వ్యాహృతిర్యేయం బ్రహ్మేత్యేవముపాస్యతామ్।
మహత్వాద్బ్రహ్మ సా జ్ఞేయా ఆత్మా చాఽఽప్నోతి యేన సా॥౯౬॥

తద్బ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ—చతుర్థీతి। తస్యా మహత్వాద్బ్రహ్మత్వం సర్వవ్యాపకత్వాచ్చాఽఽత్మత్వమిత్యేతదాహ—మహత్త్వాదితి॥౯౬॥

ఆదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేన వ్యాపినా యతః॥౯౭॥

లోకదేవాదయో వ్యాప్తా ఆత్మా తేన మహో భవేత్।
దేవతాగ్రహణం చాత్ర పరిశిష్టోపలక్షణమ్॥౯౮॥

సర్వవ్యాపకత్వం సాధయతి—ఆదిత్యేతి ॥౯౭॥

వ్యాహృతీనాం శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్త్యాగేనోక్తం బ్రహ్మ బుద్ధిం నాఽఽరోహతి। అతో వ్యాహృతిశరీరం హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ హృదయాన్తర్ధ్యేయత్వేనోక్త్వా మహోవ్యాహృతావఙ్గిబ్రహ్మదృష్టిర్మహత్వవ్యాపకత్వసామాన్యాదితరాశ్చ వ్యాహృతయస్తస్య పాదాద్యవయవత్వేన కల్ప్యన్తే। ప్రథమా వ్యాహృతిః పాదౌ ద్వితీయా బాహూ తృతీయా శిర ఇతి వ్యాహృత్యవయవం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుత్పత్తివిధిరిత్యుక్తమ్। ఇదానీమఙ్గాన్యన్యా దేవతా ఇత్యత్ర దేవతాగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ—దేవతేతి ॥౯౮॥

లోకా దేవాస్తథా వేదాః ప్రాణాశ్చాఙ్గాని సర్వశః।

మహ ఇత్యస్య జ్ఞేయాని వ్యాహృత్యాత్మన ఏవ హి ॥౯౯॥

పరిశిష్టోపలక్షణే సిద్ధమర్థమాహ—లోకా ఇతి ॥౯౯॥

మహీయన్తే యతః సర్వ ఆదిత్యాద్యాత్మనా పరే।

మహ ఇత్యేవముక్తేన తస్మాదాత్మా భవేన్మహః ॥౧౦౦॥

చతుర్థవ్యాహృతేర్వ్యాపకత్వేనాఽఽత్మత్వం పూర్వత్రోక్తమ్। అధునా లోకాదివృద్ధిహేతుత్వాదాత్మత్వమిత్యేతదాహ—మహీయన్త ఇతి ॥౧౦౦॥

ఆత్మనా హి మహీయన్తే హస్తాద్యఙ్గాని సర్వశః।

యథా లోకాదయస్తద్వదాదిత్యాద్యాత్మనైధితాః ॥౧॥

ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సాధయతి। ఆత్మనేతి। యథా దేవదత్తస్య పాదాదీన్యఙ్గాని మధ్యభాగశ్చాఙ్గీ తేషామఙ్గానాం వృద్ధిహేతుత్వాదుచ్యతే తథా మహోవ్యాహృతిర్బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య లోకాద్యాత్మకస్య మధ్యభాగో లోకాదేరాదిత్యాద్యాత్మనా వృద్ధిహేతుత్వాదాత్మేతి చోచ్యత ఇత్యర్థః ॥౧॥

అయం లోకోఽగ్నిర్ఋగ్వేదః ప్రాణశ్చేతి చతుర్విధా।
భూరితి వ్యాహృతిర్జ్ఞేయా తథైవాన్యా యథాక్రమమ్॥౨॥

ఉత్పత్తివిధేరుక్తత్వాదఙ్గవిశేషవిధిమధునా కథయతి—అయమిత్యాదినా॥౨॥

అన్తరిక్షం చ వాయుశ్చ సామ చాపాన ఏవ చ।
చతుర్ధా భువ ఇత్యేషా ద్వితీయా వ్యాహృతిర్మతా॥౩॥

ద్యౌరాదిత్యో యజుశ్చేతి వ్యానశ్చేతి చతుర్ధ్యపి।
మహశ్చేతి పురా ప్రోక్తా చతస్రః స్యుశ్చతుర్విధాః॥౪॥

తథైవాన్యా ఇత్యాది వివృణోతి—అన్తరిక్షమితి॥౩॥

వ్యానశ్చేత్యత్ర తృతీయా వ్యాహృతిర్మతేత్యనుషజ్యతే। మహశ్చేతి చతుర్ధ్యపి వ్యాహృతిః। ఏవం పూర్వవ్యాహృతివదాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేనేత్యత్ర చర్తుర్విధా ప్రోక్తేత్యాహ— చతుర్ధ్యపీతి। ప్రదర్శితప్రకారేణ చతస్రో వ్యాహృతయశ్చతుర్విధా భవన్తీతి నిగమయతి। చతస్త్రః స్యురితి॥౪॥

ఉక్తానాం పునరుక్తిః స్యాదుపాసానియయంసయా।
యథోక్తా వ్యాహృతీరేతా వేదోపాస్తే తు యో నరః॥
స వేద సకలం బ్రహ్మ వక్ష్యమాణవిశేషణమ్॥౫॥

అయం లోక ఇత్యాదినా వ్యాహృతీనాం ప్రత్యేకం చతుర్విధత్వముక్తమేవ కిమితిపునరుచ్యతే తత్రాఽఽహ—ఉక్తానామితి। వ్యాహృతీనాం స్తుత్యర్థం చతుర్విధత్వం నోచ్యతే కింతు ప్రత్యేకం తాసాం చతుర్విధత్వేనోపాసనం నియతమిష్యతే। తథా షోడశకలస్య

పురుషస్యోపాస్యత్వమన్త్ర సేత్స్యతి। అధికవచనస్యార్థవిశేషసూచకత్వాదిత్యర్థః।
అధికారవిధివివక్షయా తా యో వేదేత్యాదేరర్థమాహ—యథోక్తా ఇతి। వ్యాహృత్యనువాకేనోక్తే
బ్రహ్మోపాసనే గుణవిధానమనన్తరానువాకే భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విశినష్టి—వక్ష్యమాణేతి॥౫॥

బ్రహ్మ వేద స ఇత్యేవం పునరుక్తం కిముచ్యతే।

వక్ష్యమాణానువాకార్థవివక్షుత్వాదదోషతా॥౬॥

తద్బ్రహ్మేతి బహ్మణశ్చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మన ఉక్తత్వాత్పునరుక్తిరనర్థికేతిశ ఙ్కతే—బ్రహ్మేతి।
అనువాకద్వయే నైకముపాసనం వివక్షితమితి వక్తుముక్తా నువాదాన్నా స్తి పునరుక్తిరిత్యాహ—
వక్ష్యమాణేతి॥౬॥

స య ఏషోఽన్తరిత్యాది వక్ష్యమాణానువాకగమ్।

వస్తూపాస్యమిహైవేతి స వేదేతి పునర్వచః॥౭॥

సత్యమిత్యాదిమాష్యమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి— స య ఇతి॥౭॥

ఏకవాక్యత్వమేతస్మాద్ధయోరప్యనువాకయోః॥౮॥

లోకా దేవాదయశ్చాస్మై ఉపాసిత్రే యథాబలమ్।

బలిం భోగం ప్రయచ్ఛన్తి ఫలమేతదుపాసితుః॥౯॥

అతో వక్ష్యమాణానువాకేనేత్యాదిమాష్యార్థమాహ— ఏకవాక్యత్వమితి।
ఏతస్మాదుపాసనైక్యాదిత్యర్థః॥౮॥

సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తీత్యస్యార్థమాహ—లోకా ఇతి। ఉపాసిత్రే
స్వారాజ్యప్రాప్తాయేత్యర్థః॥౯॥

ఇతి చతుర్థోఽనువాకః॥౪॥

త్రిస్రో వ్యాహృతయో యస్య బ్రహ్మణోఽఙ్గాన్యవాదిషమ్।
స్థానాదిసిద్ధయే తస్య పరః సందర్భ ఉచ్యతే॥౧౦॥

ఉత్తరానువాక్యస్య తాత్పర్యమాహ— త్రిస్ర ఇతి। తాశ్చేత్యాధ్యాత్మికా దర్శితాః। బ్రహ్మణో మహావ్యాహృత్యాత్మకస్య స్థానాదీత్యాదిశబ్దేన గుణమార్గోం గృహ్యతే॥౧౦॥

స యః పరోక్షనిర్దిష్టః ప్రత్యక్షేణ స దర్శ్యతే।
అన్తర్హృదయ ఆకాశే పశ్యాఽఽత్మానం త్వమాత్మనా॥౧౧॥

స వేద బ్రహ్మేతి పూర్వస్మిన్ననువాకే పరోక్షరూపేణ నిర్దిష్టం బ్రహ్మ ప్రత్యక్షే హృదయాకాశే ప్రదర్శ్యత ఇతి పదార్థవ్యాఖ్యానం కరోతి—స య ఇతి। తస్మిన్నయం పురుష ఇత్యస్య తాత్పర్యమాహ— అన్తరితి॥౧౧॥

పద్మాకారో హి మాంసస్య ఖణ్డో హృదయముచ్యతే।
ఆకాశస్తస్య మధ్యే యో బుద్ధేరాయతనం సదా॥
తస్మిన్స పురుషో జ్ఞేయో మనోమయ ఇహాఞ్జసా॥౧౨॥

హృదయశబ్దార్థమాహ—పద్మేతి। అన్తరిత్యాదేర్వాక్యార్థం కథయతి—ఆకాశ ఇతి॥౧౨॥

శశిస్థరాహువత్సాక్షాన్మనస్యేవోపలభ్యతే॥౧౩॥

మనుతే మనసా యస్మాత్తేనాయం స్యాన్మనోమయః।
స్యాద్వా తదభిమానిత్వాత్తల్లిఙ్గాత్తన్మయః స్మృతః॥౧౪॥

మనోమయత్వం తస్య శ్రుత్యోక్తమనేకధా సాధయతి— శశిస్థేతి॥౧౩॥ మనుతే విషయజాతమితిశేషః— తల్లిఙ్గాత్తేన మనసా లిఙ్గేన గమ్యమానత్వాదిత్యర్థః॥౧౪॥

అమృతోఽమరణధర్మా స్యాద్ధిరణ్యం జ్యోతిరుచ్యతే।

తన్మయోఽయం పుమాన్ధ్యేయస్తత్ప్రాప్తౌ ద్వారథోచ్యతే॥౧౫॥

శబ్దద్వయస్యార్థమనూద్య గుణద్వయాత్మకత్వేన బ్రహ్మణో ధ్యేయత్వమాహ— అమృత ఇతి। అన్తరేణేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ— తత్ప్రాప్తావితి। శరీరస్థిత్యర్థకర్మసమాప్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః॥౧౫॥

ఊర్ధ్వం ప్రవృత్తా నాడ్యేకా సుషుమ్నా హృదయాద్ధి।

గత్వా తాలుకయోర్విద్వాన్మధ్యే నోదానగర్భయా॥౧౬॥

స్తనవలమ్బతే కణ్ఠే మాంసఖణ్డస్త్వధోముఖః।

ఇన్ద్రస్యాసౌ సృతిర్జ్ఞేయా రేచకేన తయా వ్రజేత్॥౧౭॥

తమేవ ద్వారశబ్దితం మార్గ తేనోపాసకస్య గమనం చ వాక్యం యోజయన్న్యతి— ఊర్ధ్వమిత్యాదినా। యా హృద్ధ్యాదారభ్య సుషుమ్నా నాడీ ధ్యేయస్యేన్ద్రస్యాపరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్తయే ప్రవృత్తా సా చ సృతిర్యోగశాస్త్రానుసారేణ జ్ఞాతవ్యా॥౧౬॥

యయా చోపాసకో విద్వాన్కణ్ఠే స్థితం స్తనసదృశమధోముఖం సంలమ్బమానం మాంసఖణ్డం భిత్త్వా తాలుకయోర్మధ్యే న గత్వా ప్రకృతయా సృత్యోదానవాయుపూరితయా రేచకప్రాణాయామబలాద్వ్రజేదితి యోజనా॥౧౭॥

తయా గత్వాఽథ యాయాత్స యత్కేశాన్తో వివర్తతే।

భిత్త్వా శిరఃకపాలే ద్వే భూరిత్యగ్నిం ప్రపద్యతే॥౧౮॥

ద్వితీయయాఽథ వ్యాహృత్యా వాయౌ సంప్రతితిష్ఠతి।
ఆదిత్యే సువరిత్యేవం లోకేశే ప్రతితిష్ఠతి ॥౧౯॥

స్థిత్వైవమఙ్గభూతేషు ప్రతితిష్ఠత్యథాఙ్గిని।
మహ ఇత్యాత్మని స్థిత్వా స్వారాజ్యం ప్రతిపద్యతే॥౨౦॥

కిం వ్రజేదిత్యపేక్షాయాం యత్రేత్యాది వ్యాచష్టే— తయేతి। ఫలప్రాప్త్యాభిముఖ్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః। శిరఃకపాలే భిత్త్వా మూర్ధానం గత్వా తదనన్తరమఙ్గాఙ్గిభావేన స్థితం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యాహ—భూరిత్యాదినా॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥

నాన్యో రాజాఽస్తి యస్యేహ రాజా యః స్వయమేవ తు।
స స్వరాట్ తస్య భావశ్చ స్వారాజ్యమిహ కీర్త్యతే॥౨౧॥

ఆప్నోతి స్వారాజ్యమిత్యత్ర స్వారాజ్యశబ్దార్థమాహ—నాన్య ఇతి। వ్యవహారభూమిర్వాక్యం చేహశబ్దాభ్యాం పరామృశ్యతే॥౨౧॥.

మనో గీశ్చక్షుషాం చైవ శ్రోత్రవిజ్ఞానయోరపి।
ఆప్నోతి పర్యుపాసీనః స్వారాజ్యం నాత్ర సంశయః।
తత ఏతత్ఫలం దివ్యం యథోక్తోపాసనాద్భవేత్॥౨౨॥

ఆప్నోతి మనసస్పతిమిత్యాది వ్యాకరోతి— మనో గీరితి। ఏతత్తతో భవతీతి వ్యాకుర్వన్ఫలముపసంహరతి— తత ఇతి॥౨౨॥

వ్యాహృత్యాత్మన ఏతస్య రూపసంక్లృప్తయేఽధునా।
ఉపాసనవిధిత్సాయై పరో గ్రన్థోఽవతార్యతే॥౨౩॥

ఆకాశశరీరం బహ్మేత్యాదేర్వాక్యస్య తాత్పర్యమాహ— వ్యాహృత్యాత్మన ఇతి। కుత్ర హిరణ్యగర్భరూపసంక్లృప్తిరుపయుజ్యతే తత్రాఽఽహ— ఉపాసనేతి॥౨౩॥

వియద్దేహమిదం బ్రహ్మ వియత్సదృశమేవ వా।
మూర్తామూర్తస్వభావం చ త్రైలోక్యాద్యాత్మతో భవేత్॥౨౪॥

తాత్పర్యముక్త్వా పదార్థమాహ— వియదితి ఇదం బ్రహ్మేత్యాకాశోపాధికముచ్యతే తస్య చ వియతా సూక్ష్మత్వవ్యాపిత్వాదిభిః సాదృశ్యం సత్యాత్మేత్యస్యార్థమాహ—మూర్తామూర్తేతి। సఞ్చత్యఞ్చేతి భూతపఞ్చకం మూర్తామూర్తాత్మకం సత్యం తదాత్మా స్వభావో యస్య తద్బ్రహ్మ సత్యాత్మేత్యర్థః॥౨౪॥

ఇన్ద్రియారమణం చైవ మనఆనన్దమేవ చ।
శాన్త్యా సమృద్ధమత్యర్థం బ్రహ్మైతదమృతం పరమ్॥౨౫॥

ప్రాణారామమిత్యాదేరర్థమాహ— ఇన్ద్రియేతి। ప్రాణేష్విన్ద్రియేష్వారమణమాక్రీడా యస్య యత్ర వా తేషామారమణం తద్బ్రహ్మ ప్రాణారామం మనఆనన్దమానన్దకరమేవ యస్య తద్బ్రహ్మ తథేత్యర్థః। శాన్తిసమృద్ధమమృతమితి పదద్వయస్యార్థమాహ—శాన్త్యేతి॥౨౫॥

ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వేతద్యథావ్యాఖ్యాతలక్షణమ్।
మాహాచమస్య ఆచార్య అన్తేవాసినముక్తవాన్॥౨౬॥

ఉక్తవిశేషణమపరం బ్రహ్మేత్మత్వేనోపాస్యమిత్యాచార్యనియోగం శిష్యం ప్రతి దర్శయతి— ప్రాచీనేతి॥౨౬॥

ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః॥౫॥

పాఙ్క్తస్వరూపేణైతస్య భూయోఽప్యన్యదుపాసనమ్।
ఉదారఫలసిద్ధయర్థ పృథివీత్యుచ్యతేఽధునా॥౨౭॥

ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య పాఙ్కస్వరూపేణోపాసనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరానువాకప్రవృత్తిరిత్యాహ—పాఙ్క్తేతి॥౨౭॥

పఞ్చభిర్యత ఆరబ్ధం జగత్త్పాఙ్క్తమతో భవేత్।
యజ్ఞః క్లృప్తో భవేదేవం పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి శ్రుతిః॥౨౮॥

కథం హిరణ్యగర్భస్య పఙ్క్తిత్వమిత్యాశఙ్కయ పఞ్చభూతారబ్ధత్వాజ్జగారిమా హిరణ్యగర్భః పాఙ్క్తో భవతీత్యాహ—పఞ్చభిరితి। ఏవం సతి జగదాత్మనో హిరణ్యగర్భస్య యజ్ఞత్వమపి క్లుప్తం భవతీత్యాహ—యజ్ఞ ఇతి॥౨౮॥

యజ్ఞేన పరిక్లృప్తేన త్రైలోక్యాత్మానమశ్నుతే।
పాఙ్క్తత్వసిద్ధయే తస్మాదారబ్ధైషా పరా శ్రుతిః॥౨౯॥

పత్నీయజమానపుత్రదైవమానుషవిత్తైః పఞ్చభిః సంపాద్యతయా యజ్ఞస్య పాఙ్కవం వక్తవ్యం జగతో యజ్ఞత్వం కిమర్థ కల్ప్యతే తత్రాఽఽహ—యజ్ఞేనేతి। పాఙ్క్తాత్మకయజ్ఞరూపప్రజాపత్యుపాసనాత్ప్రజాపతిరేవ భవతీత్యర్థః। పాఙ్క్తాత్మకజగదుపాసనస్య విశిష్టఫలవత్త్వాజ్జగతో వక్తవ్యం పాఙ్కత్వమిత్యుత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి—పాఙ్కత్వేతి॥౨౯॥

దిగన్తం లోకపాఙ్క్తం స్యాన్నక్షత్రాన్తం చ దైవతమ్।
ఆత్మాన్తం భూతపాఙ్క్తం చ విరాడాత్మాధికారతః॥౩౦॥

బాక్యత్రయమాశ్రిత్య పఙ్క్తివిభాగం దర్శయతి—దిగన్తమితి। కోఽసావాత్మేతి భూతప్రకరణాదాత్మశబ్దేన విరాడుచ్యత ఇత్యాహ—విరాడితి॥౩౦॥

ఉపలక్షణమేతత్స్యాద్దేవతాలోకపాఙ్క్తయోః।
అధిభూతమితి వక్ష్యామోఽథాధ్యాత్మమతః పరమ్॥3౧॥

ఇత్యధిభూతమిత్యత్ర భూతగ్రహణస్య వివక్షితమాహ—ఉపలక్షణమితి। అధ్యాత్మమిత్యత్ర తాత్పర్యమాహ—వక్ష్యామ ఇతి॥3౧॥

వాయుపాఙ్క్తం సమానాన్తం త్వగన్తం చైన్ద్రియం తథా।
చర్మాది ధాతుపాఙ్క్తం చ విశ్వమేతావదుచ్యతే॥3౨॥

వాక్యత్రయమాశ్రిత్యాధ్యాత్మికం పాఙ్క్తత్రయం విభజతే— వాయుపాఙ్క్తమితి॥3౨॥

పాఙ్క్తమేవ జగత్సర్వమితి దృష్ట్వాఽభ్యధాదృషిః।
పాఙ్క్తం వా ఇదమాబ్రహ్మస్తమ్బం నాన్యదితి స్మ హ॥33॥

ఏతదధివిధాయేత్యాదేరర్థమాహ— పాఙ్క్తమేవేతి। ఋషిర్వేదో వా యథోక్తదర్శనసంపన్నో వా కశ్చిత్। నిపాతద్వయం వస్త్వన్తరాసత్త్వప్రసిద్ధయర్థమ్॥33॥

ఆధ్యాత్మికేన పాఙ్క్తేన సంఖ్యాసామాన్యకారణాత్।
బలయస్థాత్మభావేన పాఙక్తం బాహ్యమశేషతః॥3౪॥

ఉత్కృష్టదృష్టిర్నిష్కృష్టే కర్తవ్యేతిన్యాయాదాధ్యాత్మికం పాఙ్క్తత్రయమితరపాఙ్క్తత్రయాత్మనా విద్యాదిత్యభిప్రేత్య పాఙ్క్తషట్కస్యోపాసనాప్రకారం దర్శయన్పాఙ్క్తేనైవ పాఙ్క్తం స్పృణోతీత్యస్యార్థమాహ—ఆధ్యాత్మికేనేతి। సంఖ్యాసామాన్యం పఞ్చసంఖ్యావత్త్వమ్॥3౪॥

ఇతి షష్ఠోఽనువాకః॥౬॥

సర్వోపాసనశేషస్య ప్రణవస్యాధునోచ్యతే।
ఉపాసనమలం యస్మాద్బ్రహ్మణోః ప్రాప్తయే ద్వయోః॥౩౫॥

ఓమితి బ్రహ్మేత్యాద్యనువాకస్య తాత్పర్యమాహ—సర్వేతి। ఉపాసనాశబ్దేన శాస్త్రీయం సర్వం కర్మ లక్ష్యతే। ఉపాసనం పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యేతిశేషః। తథోపా—సితస్య ప్రణవస్య తత్ప్రాప్తిసాధనత్వాదితి హేతుమాహ— అలమితి। వేదవిహితాః సర్వాః క్రియాః ప్రణవముఞ్చార్య ప్రవర్త్యన్తే తేన తస్య శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిహారేణోపదిష్టం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేదతస్తమాదాయైతస్మిన్నుభయవిధబ్రహ్మ దృష్టిర్విధీయత ఇత్యర్థః॥౩౫॥

పరస్య బ్రహ్మణో యస్మాదపరస్య చ చోద్యతే।
ఆలతయా తస్మాత్స ఏవాత్రాభిధీయతే॥౩౬॥

పరాపరబ్రహ్మదృష్టయాలమ్బనత్వేనోంకారస్య పరం చాపరం చేత్యాదౌ విధానాశ్చ తదనుషాదేన బ్రహ్మదృష్టిరత్ర విధిత్సితేత్యాహ—పరస్యేతి॥౩౬॥

ఓం మిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం బ్రహ్మేతి మనసా సదా।
ధారయేత్స్తుతయే తస్య పరో గ్రన్థోఽవతార్యతే॥౩౭॥

ఓంకారో ధ్యేయత్వేనాత్రోచ్యతే న తు సర్వశేషత్వేనేత్యేవం తాత్పర్యముక్త్వోమితి బ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ—ఓమిత్యేతదితి। ఉపాస్యత్వాదోంకారస్య స్తుత్యర్హత్వం గృహీత్వా సమనన్తరసందర్భస్య స్తుతిపరత్వమాహ—స్తుతయ ఇతి॥౩౭॥

తద్యథా శఙ్కునేత్యేవం సర్వమోమితి యుజ్యతే।
అభిధానాదృతే యస్మాదభిధేయం న విద్యతే॥౩౮॥

ఓమితీదం సర్వమిత్యోంకారస్య కథం సర్వత్వముచ్యతే సర్వస్యాతత్కార్యత్వాదిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వత్వే శ్రుతియుక్తీ క్రమేణ దర్శయతి—తద్యథేతి ॥౩౮॥

అనుజ్ఞానుకృతిస్తద్వత్సర్వత్రోమితి కీర్త్యతే।

ఓశ్రావయేత్యనుజ్ఞాతా యత ఆశ్రావయన్తి చ ॥౩౯॥

ఓమిత్యేతదనుకృతీత్యత్రానుకృతిశబ్దేనానుజ్ఞా లోకవేదయోరుచ్యతే। తథా చ తస్య సర్వాత్మత్వేనోత్కర్షవదనుజ్ఞారూపత్వాఽప్యుత్కర్షః సిధ్యతీత్యాహ—అనుజ్ఞేతి। అప్యోశ్రావయేత్యాదేరర్థమాహ—ఓశ్రావయేతీతి। అతోఽనుజ్ఞారూపత్వమోంకారస్య ప్రకటమితిశేషః॥౩౯॥

ప్రసౌతి హ్యనుజానాతి బ్రహ్మోమిత్యేవ చర్త్విజమ్।

ప్రవక్ష్యన్బ్రాహ్మణో వేదమోమిత్యేవం ప్రయుజ్యతే॥౪౦॥

ఓమితి బ్రహ్మ ప్రసౌతీత్యస్యార్థమాహ—ప్రసౌతీతి। ఓమితి బ్రాహ్మణ ఇత్యాదేరర్థమాహ—ప్రవక్ష్యన్నితి॥౪౦॥

ఉపాప్నవాని బ్రహ్మేతి స చ వేదమవాప్నుయాత్॥౪౧॥

పరాత్మా వా భవేద్బ్రహ్మ స తదోంకారపూర్వకమ్।

ప్రాప్నోత్యేవ న సందేహ ఉపాసీతాత ఓమితి॥౪౨॥

కిమభిసంధాయోంకారపూర్వకం వేదాధ్యయనం కరోతి తత్రాఽఽహ—ఉపాప్నవానీతి। బహ్మశబ్దేన వేదో గృహ్యతే॥౪౧॥

బ్రహ్మశబ్దస్యార్థాన్తరముక్త్వా తత్రాపి వాక్యం యోజయతి—పరాత్మేతి। ఉపాసకః సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే॥౪౨॥

ఇతి సప్తమోఽనువాకః ॥౭॥

యథోక్తోపాసనాదేవ స్వారాజ్యఫలసంశ్రయాత్।
నైష్ఫల్యే కర్మణాం ప్రాప్తే తత్సాఫల్యార్థ ఉత్తరః ॥౪౩॥

ఆప్నోతి స్వారాజ్యమిత్యుపాసనాదేవ స్వారాజ్యశ్రవణాత్కర్మణామానర్థక్యమాశఙ్క్య తదర్థవత్త్వం వక్తుమృతం చేత్యాద్యుత్తరానువాకప్రవృత్తిరిత్యాహ—యథోక్తేతి ॥౪౩॥

స్వాధ్యాయోఽధ్యయనం జ్ఞేయం తథాచాధ్యాపనం పరమ్।
ఆధాతవ్యా యథాశాస్త్రమగ్నయః శ్రేయసే తథా।
హోతవ్యమగ్నిహోత్రం చ కుర్యాఞ్చాతిథిపూజనమ్ ॥౪౪॥

ఋతసత్యశబ్దయోరర్థస్య ప్రథమానువాకే గతత్వాదిదానీం స్వాధ్యాయప్రవచనశబ్దయోరర్థమాహ—స్వాధ్యాయ ఇతి। అగ్నయశ్చేత్యాదేరర్థ కథయతి—ఆధాతవ్యా ఇతి ॥౪౪॥

తథా సంవ్యవహారశ్చ మానుషం స్యాదసంశయమ్ ॥౪౫॥

మానుషం చేత్యాదీ మానుషశబ్దార్థప్రాహ— తథేతి। లోకికః సంవ్యవహారో వివాహాదిః ॥౪౫॥

ఉత్పాద్యా చ ప్రజా యోగ్యా ప్రజనం చర్తుసేవనమ్।
నివేశనం సుతస్యేహ ప్రజాతిరితిగమ్యతామ్ ॥౪౬॥

ప్రజాప్రజననశబ్దయోరర్థమాహ— ఉత్పాద్యాచేతి। ప్రజాతిశబ్దార్థం వివక్షితం దర్శయతి—నిబేశనమితి ॥౪౬॥

ఉక్తేషు వ్యాపృతేనాపి కార్యే ఏవ ప్రయత్నతః।
స్వాధ్యాయప్రవచనే తేన ప్రత్యేకం చ గ్రహస్తయోః॥౪౭॥

పునః పునః స్వాధ్యాయప్రవచనగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ—ఉక్తేష్వితి॥౪౭॥

వేదార్థబోధనం నాస్తి స్వాధ్యాయేన వినా యతః।
తథా ప్రవచనేనాతో ధర్మార్థం చ గ్రహస్తయోః॥౪౮॥

కర్తవ్యాన్తరే వ్యాప్తేనాపి స్వాధ్యాయప్రవచనే కర్తవ్యే ఇత్యత్ర హేతుమాహ— వేదార్థేతి। అతస్తయోః ప్రత్యేకం గ్రహణమితిశేషః। ప్రవచనేన వినేతి సంబన్ధః। పుణ్యోపచయహేతుత్వాచ్చ ప్రత్యేకం గ్రహణం తయోరిత్యాహ—ధర్మార్థ చేతి॥౪౮॥

సత్యమేవ తు వక్తవ్యమితి సత్యవచా జగౌః।
రాథీతరో మునిస్తద్వత్తప ఏవేత్యువాచ హ॥౪౯॥

పురుశిష్టస్య తనయః కర్తవ్యం తు మహాతపాః।
ముద్గలస్యాఽఽత్మజశ్చాఽఽహ కర్తవ్యే యత్నమాస్థితైః॥

స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవ తే ఏవ తు తపో యతః॥౫౦॥

ఋషీణాం మతభేదోపన్యాసేన స్వాధ్యాయప్రవచనయోరాదరం సూచయతి—సత్యమేవేత్యాదినా॥౪౯॥౫౦॥

ఇత్యష్టమోఽనువాకః॥౮॥

స్వాధ్యాయార్థశ్చ విజ్ఞేయః అహం వృక్షస్య రేరివా।

ఇత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థో విశుద్ధిర్హి తతో ధియః॥౫౧॥

అహం వృక్షస్యేత్యాదిమన్త్రామ్నాయస్య తాత్పర్థమాహ—స్వాధ్యాయార్థశ్చేతి। అత్ర హి ప్రకరణే మన్త్రపాఠో జపార్థో గృహ్యతే। ఇషేత్వేతి శాఖామాచ్ఛినత్తీతివదన్యత్ర వినియోజకశ్రుత్యాద్యనుపలమ్భాన్న చాక్షితమసీత్యాదివదుపాసనాది శేషత్వమస్య వక్తుం శక్యం జ్ఞానసాధనక్రియావిధేః ప్రక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః। మన్త్రజపస్య ఫలమాహ—విశుద్ధిరితి॥౫౧॥

విశుద్ధమనసో యస్మాత్సమ్యగ్జ్ఞానోదయో భవేత్।

మన్త్రాన్నాయోఽయమారబ్ధ ఏతస్మాత్కారణాత్పరః॥౫౨॥

విశుద్ధిప్రయోజనమాహ—విశుద్ధేతి॥౫౨॥

ఉచ్ఛిత్తిలక్షణస్యాహం విశ్వస్య జగతః సదా।

అస్య సంసారవృక్షస్య రేరివా జనకోఽస్మ్యహమ్॥౫౩॥

అహం వృక్షస్య రేరివేత్యస్యార్థం కథయతి— ఉచ్ఛితీతి। అహమితి మన్త్రదృగ్బ్రహ్మభూతో గృహ్యతే॥౫౩॥

కీర్తిః ఖ్యాతిర్మమ జ్ఞేయా గిరేః పృష్ఠమివోచ్ఛ్రితా।

ఊర్ధ్వ తత్కారణం బ్రహ్మ పవిత్రం భవహానతః॥౫౪॥

కీర్తిః పృష్ఠే గిరేరివేత్యస్యార్థమాహ— కీర్తిరితి। ఊర్ధ్వపవిత్ర ఇత్యస్యార్థమాహ ఊర్ధ్వమితి। తఞ్చ పవిత్రం భవేదితిసంబన్ధః। పవిత్రత్వం సాధయతిమవేతి। వాక్యోత్థబుద్ధివృత్తిద్వారేణేతిశేషః॥౫౪॥

యస్య సోఽయం భవేదూర్ధ్వం పవిత్రం పావనం పరమ్॥౫౫॥

వాజమన్నమితి జ్ఞేయం తద్వతీవ దివాకరే।

స్వమృతం పరమం బ్రహ్మ బుద్ధావస్యామహం సదా॥౫౬॥

పవిత్రత్వం స్పష్టయతి— పావనం పరమితి। యస్య మమేదం స్వరూపముక్తలక్షణం బ్రహ్మ సోఽహమూర్ధ్వపవిత్రోఽస్మీతి యోజనా॥౫౫॥

వాజినీవేత్యాదేరర్థమాహ—వాజమితి। యథాఽన్నవత్యాదిత్యే ప్రకటం బ్రహ్మాహమస్మీత్యాదిత్యో మన్యతే తథాఽస్యాం బుద్ధౌ స్వమృతం శోభనమమృతమహమస్మీత్యర్థః॥౫౬॥

ద్రవిణం ధనమిత్యాహురిహ త్వాత్మావబోధనమ్।

సవర్చసం సుదీప్తం స్యాన్మోక్షామృతఫలప్రదమ్॥౫౭॥

ద్రవిణమిత్యస్యార్థమాహ—ద్రవిణమితి। తత్ర హేతుత్వేనోత్తరపద్మవతార్థ వ్యాచష్టే— సవర్చసమితి॥౫౭॥

అక్షితోఽక్షీణరూపత్వాద్వేదానువచనం త్విదమ్।

త్రిశఙ్కోర్బ్రహ్మభూతస్య హ్యార్ష సందర్శనం పరమ్॥౫౮॥

సుమేధా అమృతోక్షిత ఇత్యత్ర పదద్వయస్య ప్రసిద్ధార్థత్వాదవివక్షిత ఇతి— పదస్యార్థమాహ—అక్షిత ఇతి। అక్షీణరూపత్వం షడ్భావవికారరహితత్వమితి త్రిశఙ్కోరిత్యాదేరర్థమాహ—వేదేతి। ఋషేస్త్రిశఙ్కోర్బ్రహ్మభావం ప్రాప్తస్య బ్రహ్మవేదనమను యదేతదార్షమాత్మీయం పరం దర్శనం తస్య స్వానుభావస్య ప్రకటీకరణమేవ తద్వచనమిత్యర్థః॥౫౮॥

పావనోఽస్య జపః శ్రేయాన్బ్రహ్మజ్ఞానస్య జన్మనే।

ముముక్షుః ప్రయతస్తస్మాజ్జపేదేతత్సమాహితః॥
కర్మప్రసఙ్గ ఉక్తత్వాదయమర్థోఽవసీయతే॥౫౯॥

మన్త్రామ్నాయోఽస్మిన్ప్రకరణే జపార్థః స్యాదిత్యుక్తమధికవివక్షయా పునరనువదతి— పావనోఽస్యేతి। తదేవాధికం దర్శయతి—కర్మేతి। ఋతం చేత్యాదౌ పూర్వత్ర వేదమనూచ్యేత్యాదావుత్తరత్ర కర్మాభిధానాన్మధ్యే మన్త్రామ్నాయో జపార్థ ఏవేతి గమ్యతే। జపస్య కర్మత్వాదిత్యర్థః॥౫౯॥

ముముక్షోస్తత్పరస్యైవం శ్రౌతస్మార్తేషు కర్మసు।
ఆర్షం చ ప్రాతిభం జ్ఞానమావిర్భవతి మోక్షదమ్॥౬౦॥

న కేవలం జపస్యైవ బ్రహ్మజ్ఞానం ఫలం కింతు సర్వకర్మణామిత్యాహ— ముముక్షోరితి। ఈశ్వరార్థేషు శ్రౌతేషు స్మార్తేషు చ కర్మసు ఫలాభిసంధివర్జితస్యేశ్వరాయేత్యేవం తాత్పర్యేణ ప్రవృత్తస్య పరిశుద్ధబుద్ధేర్మోక్షమేవాపేక్షమాణస్యాఽఽర్షం యథార్థం ప్రాతిభముపదేశానపేక్షం మోక్షఫలజ్ఞానముద్భావయతీత్యర్థః॥౬౦॥

ఇతి నవమోఽనువాకః॥౯॥

ఆరమ్భో నియమార్థః స్యాదాత్మజ్ఞానోదయాత్పురా।
శ్రుతేర్వేదమనూచ్యేతి శ్రుతిశ్చైవానుశాస్తి హి॥౬౧॥

వేదమనూచ్యాదేరనువాకస్య తాత్పర్యమాహ— ఆరమ్భ ఇతి। జ్ఞానస్యాఽఽత్మవిషయస్య మోక్షసాధనస్యోదయాత్పూర్వం నియమేనావశ్యంభావేన కర్తవ్యాని నిత్యనైమిత్తికాని కర్మాణీత్యేకో నియమః। తాని పూర్వమేవ కర్తవ్యానీత్యపరో నియమః। తస్యోభయవిధస్య నియమస్య సిద్ధయర్థో వేదమనూచ్యేతి శ్రుతేరారమ్భః స్యాదిత్యర్థః।

జ్ఞానాత్పూర్వమవశ్యమనుష్ఠేయాని కర్మాణీత్యస్మిన్నియమే ప్రమాణమాహ—శ్రుతిశ్చేతి। వివిదిషన్తీత్యాదికా శ్రుతిః। చశబ్దాత్కషాయపక్తిః కర్మాణీత్యాదికా స్మృతిశ్చ యథోక్తమర్థమభివదతీత్యర్థః॥౬౧॥

విద్యోత్పత్త్యర్థమేతాని కర్తవ్యాని ముముక్షుణా।

వక్ష్యమాణాని కర్మాణి యావదాత్మావబోధనమ్॥౬౨॥

ఆత్మజ్ఞానోదయాదూర్ధ్వ పురుషార్థావసానతః।

స్వతః సిద్ధేశ్చ మోక్షస్య కర్మకాణ్డమనర్థకమ్॥౬౩॥

తథాఽపి ప్రాగేవ కర్మాణి కర్తవ్యానీతి నియమో న యుజ్యతే। జ్ఞానాదూర్ధ్వమపి యావజ్జీవశ్రుత్యా తేషాం కర్తవ్యత్వాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— విద్యేత్యాదినా॥౬౨॥౬౩॥

తస్మాత్సర్వవిశుద్ధయర్థం కార్య కర్మ ముముక్షుభిః।

ప్రాగేవ బ్రహ్మవిజ్ఞానాన్నియమేనేతి హ శ్రుతిః॥౬౪॥

ఉత్పన్నే జ్ఞానే వివక్షితస్య మోక్షస్య సిద్ధత్వాదుత్తరకాలం కర్తవ్యామావాత్యాగేవం కర్తవ్యాని కర్మాణీత్యుపసంహరతి— తస్మాదితి॥౬౪॥

ఆనర్థక్యాపనుత్త్యర్థమృతాదీనాం పురా శ్రుతిః।

నియమార్థమిహోక్తిః స్యాదాత్మజ్ఞానోదయార్థినః॥౬౫॥

ఋతం చేత్యాదౌ కర్మాణ్యేవ కర్తవ్యత్వేనోక్తాని వేదమనూచ్యేత్యాదిప్రకృతశ్రుతావపి తాన్యపి కర్తవ్యత్వేనోచ్యన్తే తేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ఆనర్థక్యేతి। ఉపాసనాదేవ స్వారాజ్యశ్రవణాదానర్థక్యం కర్మణామాశఙ్క్య తత్పరిహారార్థమృతం చేత్యాదిరనువాకో వేదమనూచ్యేత్యాదిస్తు నియమద్వయసిద్ధ్యర్థ ఇతి న పునరుక్తిరిత్యర్థః॥౬౫॥

అధ్యాప్య నిఖిలం వేదమన్తేవాసినమాదరాత్।
సత్యం వదేత్యేవమాది గరీయాననుశాస్తి హి॥౬౬॥

సంగతిం దర్శయిత్వా బాక్యమవతారయతి—అధ్యాప్యేతి। సత్యం వద ధర్మ చరేత్యాద్యనుశాసనమ్॥౬౬॥

యథోపలబ్ధం యద్వాక్యం హింసాకల్కవివర్జితమ్।
సర్వధర్మవిదః ప్రాజ్ఞాస్తత్సత్యం ప్రతిజానతే॥౬౭॥

తత్ర, సత్యశబ్దార్థమాహ—యథోపలబ్ధమితి। హింసాకల్కాభ్యాం వివాజతమ్। కల్కో భావదోషః॥౬౭॥

అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానం ధర్మమాహుర్విపశ్చితః।
ప్రమాదం మా కృథాస్తద్వత్స్వాధ్యాయం ప్రతి సర్వదా॥౬౮॥

ధర్మశబ్దార్థమాహ—అగ్నిహోత్రాదీతి। స్వాధ్యాయాదిత్యాదేరర్థమాహ—ప్రమాదమితి। విహితాకరణం ప్రమాదః। తద్వత్సత్యవదనాద్యనుష్ఠానవదిత్యర్థః॥౬౮॥

తథాభిలషితాం న్యాయ్యామాచార్యాయాథ దక్షిణామ్।
దత్త్వా దారాంస్త్వమాహృత్య మా చ్ఛేత్సీః సుతసంతతిమ్॥౬౯॥

ఆచార్యాయేత్యాదేరర్థమాహ—తథేతి। అధ్యయననిర్వృత్త్యాऽऽనన్తర్యమథశబ్దార్థః॥౬౯॥

విస్మృత్యాప్యనృతం నిత్యం న చ వక్తవ్యమణ్వపి।
ఇత్యస్య ప్రతిత్త్యర్థ సత్యాదీతి పునర్వచః॥౭౦॥

సత్యాన్న ప్రమదితవ్యమిత్యస్యార్థమాహ— విస్మృత్యాపీతి ॥౭౦॥

ఏవం శిష్టేష్వపి జ్ఞేయం ప్రసిద్ధార్థత్వకారణాత్।
స్పష్టార్థ ఉత్తరో గ్రన్థః స్వయమేవావగమ్యతామ్ ॥౭౧॥

ఉక్తం న్యాయం ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యమిత్యాదివాక్యేష్వతిదిశతి। ఏవమితి। తేష్వక్షరార్థో న వక్తవ్యో గ్రన్థస్య స్పష్టార్థత్వేన వ్యాఖ్యానానపేక్షత్వాదిత్యాహ—ప్రసిద్ధార్థత్వేతి ॥౭౧॥

ఉక్తేభ్యోఽన్యాని కర్మాణి శిష్టాచారోపగాని తు।
అనాశఙ్కితదోషాణి త్వయా కార్యాణి యత్నతః ॥౭౨॥

యాన్యనవద్యానీత్యాదేరర్థమాహ— ఉక్తేభ్య ఇతి। సత్యాదిభ్య ఇతి యావత్ ॥౭౨॥

సమాశఙ్కితదోషాణి శిష్టైరాచరితాన్యపి।
సావద్యాని న కార్యాణి కర్మాణీహ కదాచన ॥౭౩॥

నో ఇతరాణీత్యస్యార్థమాహ— సమాశఙ్కితేతి ॥౭౩॥

శ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధాని శిష్టాచారోపగాని చ।
అస్మత్కర్మాణి కార్యాణి న విరోధీని కర్హిచిత్ ॥౭౪॥

యాన్యస్మాకమిత్యాదేరర్థమాహ— శ్రుతీతి ॥౭౪॥

అస్మత్తో బ్రాహ్మణా యే స్యుః శ్రేయాంసః శాస్త్రవేదినః।
తేషామాసనదానేన శ్రమాపనయనం కురు ॥౭౫॥

యే కే చాస్మదిత్యాదేరర్థ కథయతి— అస్మత్త ఇతి। శ్రేయాంసః సమాహీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యమ్॥౭౫॥

తేషామాఖ్యాయికాయాం వా న వాచ్యం సంభ్రమాత్త్వత్యా।
తదుక్తసారం త్వాదాయ నాపకార్య యథాబలమ్॥౭౬॥

తస్యైవార్థాన్తరమాహ—తేషామితి। ఏతేషాం కార్యవిఘాతాయ మమ సామర్థ్యమస్తీతి కృత్వా తేషామపకారాయ న ప్రయతితవ్యమిత్యాహ—నాపకార్యమితి॥౭౬॥

శ్రద్ధయైవ హి దాతవ్యమశ్రద్ధాభాజనేష్వపి॥౭౭॥

శ్రీర్విభూతిస్తయా దేయం దేయం చాపి సదా హ్రియా।
శ్రియా భయేన దాతవ్యం సంవిన్మైత్రీ తయాఽపి చ॥౭౮॥

శ్రద్ధయా దేయమిత్యస్యార్థమాహ— శ్రద్ధయైవేతి। ఏవకారేణ శ్రద్ధాపూర్వకం దానం ప్రశస్తం న త్వశ్రద్ధయా దాతవ్యం తస్య ఫలవికలత్వాదిత్యేతదుచ్యతే॥౭౭॥

శ్రియా దేయమిత్యాదేరర్థమాహ— శ్రీరితి। హ్రియా స్వాపేక్షయా హీనధనేషు దానం దృష్ట్వా లజ్జయేతియావత్। భియా రాజాదిభయేన వివాహాదౌ ప్రసిద్ధో లౌకికసంవ్యవహారః సంవిన్మైత్రీతిచోచ్యతే॥౭౮॥

ఏవం చేద్వర్తమానస్య శ్రౌతస్మార్తేషు కర్మసు।
వృత్తే వా విచికిత్సా స్యాత్సంశయో మతివిభ్రమాత్॥

తస్మిన్కర్మణి వృత్తే వా విప్రా యే సూక్ష్మదర్శినః॥౭౯॥

అథ యదీత్యాదేరర్థమాహ—ఏవం చేదితి। శ్రుతిస్మృత్యనుసారేణ తత్ర తత్ర వర్తమానస్య కుతః సంశయస్తత్రాఽఽహ—మతీతి। సంమర్శిన ఇత్యస్యార్థమాహ—సూక్ష్మేతి॥౭౯॥

స్వతన్త్రా అభియుక్తాశ్చ ఋజవః కామవర్జితాః।

యథా తే తత్ర వర్తన్తే వర్తేథాస్త్వం తథైవ చ॥౮౦॥

యుక్తత్వం
స్వాతన్త్ర్యమపరప్రయుక్తత్వమాయుక్తత్వమభియుక్తత్వమరూక్షత్వమృజుత్వమక్రూరత్వం ధర్మకామత్వమదృష్టార్థిత్వమ్॥౮౦॥

తథా శఙ్కితదోషేషు యథోక్తముపపాదయేత్।

ఆదేశోఽత్ర విధిర్జ్ఞేయ ఉపదేశః సుతాయ చ॥౮౧॥

అథాభ్యాఖ్యాతేష్విత్యాదేరర్థమాహ—తథేతి। అభిశస్తేష్వపి యథైవంవిధాః పురుషా వర్తన్తే తథా త్వయాఽపి వర్తితవ్యమిత్యర్థః। ఏష ఆదేశ ఇత్యస్యార్థమాహ—ఆదేశోఽత్రేతి। సత్యం వదేత్యాదినోక్తోఽర్థో విధిరాదేశోఽనుష్ఠేయ ఇత్యర్థః। ఏష ఉపదేశ ఇత్యస్యార్థమాహ—ఉపదేశ ఇతి॥౮౧॥

రహస్యం సర్వవేదానాం వేదోపనిషదుచ్యతే।

అనుశాసనమీశస్య జ్ఞేయమేతత్పరాత్మనః॥౮౨॥

ఏషా వేదోపనిషదితి వ్యాచష్టే— రహస్యమితి। ఏతదనుశాసనమితి వ్యాకరోతి— అనుశాసనమితి॥౮౨॥

యస్మాదేవమతః సద్భిర్యథోక్తం యత్నమాస్థితైః।

ఉపాసితవ్యం కర్తవ్యమేవం చైతత్సమాచరేత్॥ ౮౩॥

ఉపాస్యముపాసితవ్యమితి పదద్వయస్యార్థం కథయతి— యస్మాదితి। యథోక్తమాదేశోపదేశాద్యేవం యస్మాద్వేదోక్తం తస్మాద్యత్నమాస్థితైః సద్భిరేతత్యాగ్గతం సత్యాద్యుపాసితవ్యం కర్తవ్యతయా బుద్ధౌ ధ్యాతవ్యమ్। తతశ్చం యథావ్యాఖ్యాతం తథా కుర్యాదిత్యేతదుపాస్యమిత్యనేన వివక్షితమిత్యర్థః॥౮౩॥

ఇతి దశమోఽనువాకః॥ ౧౦॥

ప్రమాదోత్థాదపన్యాయాద్గురుశిష్యాభిసంగతేః।

ప్రసక్తో యస్తయోర్ద్వేషస్తచ్ఛాన్త్యై శాన్తిరుచ్యతే॥ ౮౪॥

సంహితోపనిషదారమ్భే సాధారణీ శాన్తిరుదాహృతా సంప్రతి తదవసానే సగుణవిద్యానాముక్తత్వాత్తదసాధారణీం శాన్తిముదాహరతి—ప్రమాదేతి। అపరవిద్యార్థినః శిష్యస్య తదుపదేష్టురాచార్యస్య చ పరస్పరసంగతిం నిమిత్తీ కృత్య ప్రమాదకృతాదపరాధాన్యాయాతిక్రమసంభవాద్యస్తయోర్మిథో ద్వేషః శఙ్క్యతే తదుపశాన్త్యర్థం శం నో మిత్ర ఇత్యాద్యా శాన్తిరిహోక్తేత్యర్థః॥ ౮౪॥

స్యాజ్జ్ఞానం ఫలవయస్మాచ్ఛాన్తాన్తఃకరణే గురౌ।

తస్యేశ్వరేణానన్యత్వాద్భూయః శాన్తిరియం తతః॥ ౮౫॥

భావ్యం తు పరిహారాయ తన్మా మావీదితీరణమ్।

ఆత్మనో బహ్మతాం యస్మాత్స్వతః సిద్ధాం ప్రవక్ష్యతి॥ ౮౬॥

ఇతి శిక్షాయా వార్తికాని సమాప్తాని॥

గురుశిష్యయోర్మిథో ద్వేషే స్థితేఽపి కో దోషః స్యాత్తత్రాఽఽహ—స్యాదితి। గురౌ ప్రసన్నచిత్తే సత్యేవ తదుపదిష్టం జ్ఞానం తత్ప్రసాదాదాసాదితం రాగద్వేషాది—రహితస్య శిష్యస్య సఫలం

సంపద్యతే తస్మాత్తయోర్ద్వేషస్థితిరయుక్తేత్యర్థః। ఆచార్యస్య బుద్ధిప్రసాదార్థం శిష్యేణ ప్రయత్నవతా మవితవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ—తస్యేతి। సహ నావవత్విత్యాదిశాన్తిపాఠస్య తాత్పర్యమాహ—భూయ ఇతి। యతస్తదపరం బహ్మ మామాచార్యం చావీదరక్షదిత్యేవమీరణమిహ మధ్యమాయాం శాన్తౌ దృశ్యతే। తతః సగుణవిద్యావిషయశాన్తేరతిప్రవృత్తత్వాదియం శాన్తిర్భూయో నిర్దిశ్యమానా నిర్గుణవిద్యావిషయా భవిష్యతి। తత్రాపి మావ్యం సంభావిః నమేవోపసర్గజాతమతస్తత్పరిహారార్థం పునః శాన్తిరర్థవతీత్యర్థః। కుత్ర తర్హి నిర్గుణవిద్యా నిగద్యతే తత్రాఽఽహ—ఆత్మన ఇతి। ఆత్మనస్త్వంపదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతాం నిత్యసిద్ధామవిద్యాతిరోధానవ్యావృత్త్యర్థం యతో బహ్మవిదిత్యాద్యా శ్రుతిర్వక్ష్యతి। అతో నిర్గుణవిద్యా వల్లీద్వయే మవిష్యతీత్యర్థః॥౧౮౬॥

ఇతి ప్రథమవల్లీశిక్షావార్తికటీకా సమాప్తా॥

బ్రహ్మవల్లీ।

కామాదయో యదజ్ఞానాత్తజ్జ్ఞానాత్స్యాదకామతా।

అతఃపరం తదైకాత్మ్యం వక్ష్యతేఽజ్ఞానఘస్మరమ్॥౧॥

సగుణవిద్యాముక్త్వా నిర్గుణవిద్యాం వక్తుమారభమాణో నమస్కారవ్యాజేన వల్లీద్వయార్థం సంక్షిప్య కథయతి॥౧॥

నానాగతమనైతిహ్యం ప్రత్యగేకమవిక్రియమ్।

అనాదేయమహేయం యన్నమస్తస్మై సదాదృశే॥౨॥

నానాగతమితి। కాలత్రయానవచ్ఛిన్నం కూటస్థమహేయమనుపాదేయం చిదేకతానమాత్మతత్త్వం ద్వాభ్యాం వల్లీభ్యాం ప్రతిపాద్యం తస్మై త్రివిధోఽపి ప్రహ్వీమావో మక్తిశ్రద్ధాభ్యాం భవత్విత్యర్థః॥౨॥

యావన్త్యుపాసనాన్యాదావవిరుద్ధాని కర్మభిః।

సంహితావిషయాదీని స్యుస్తాన్యభ్యుదయాయ తు॥౩॥

నమస్కారవ్యాజేన వల్లీద్వయస్య తాత్పర్యముక్త్వా ప్రాగుక్తోపాసనావశాదేవాపేక్షితమోక్షసిద్ధేరలమాత్మజ్ఞానార్థేనోపనిషదారమ్భేణేత్యాశఙ్కయ పూర్వోక్తాన్యుపాసనాన్యనూద్య తేషామభ్యుదయఫలత్వమేవ న ముక్తిఫలత్వమిత్యేతదాహ—యావన్తీతి॥౩॥

న చైతావదవష్టమ్భాత్కామకర్మోద్భవత్వతః।

సర్వానర్థైకబీజస్య మోహస్యాస్తి నిరాక్రియా॥౪॥

ఉక్తానాం కేవలోపాసనానాం ముక్తిఫలత్వాభావేఽపి కర్మసహితానాం తాసాం ముక్తిఫలత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న చేతి। ఏతావచ్ఛబ్దే కర్మోపాసన సముచ్చయో గృహ్యతే తద్బలేన సర్వస్మిన్నర్థే నిరపేక్షకారణస్యాజ్ఞానస్య నైవ నివృత్తిస్తస్య సంసారకారణకామకర్మప్రసవహేతుత్వాత్తస్య సకార్యస్య విరోధినో జ్ఞానాదేవ నివృత్తిర్యుక్తేత్యర్థః॥౪॥

తస్మాత్సంసారమూలస్య భృశముచ్ఛిత్తయేఽధునా।

యథాభూతార్థబోధ్యాత్మజ్ఞానం సమ్యక్ప్రవక్ష్యతే॥౫॥

యతో జ్ఞానాదేవాజ్ఞానం నివర్తతే తతస్తన్నివర్తకజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భః స్యాదిత్యాహ—తస్మాదితి॥౫॥

నిత్యకర్మాద్యనుష్ఠానాచ్ఛుద్ధాన్తఃకరణః పుమాన్।

విరక్తశ్చాగ్రజాల్లాభాత్స్వప్నపుత్రాదిలాభవత్ ॥౬॥

జ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భేఽపి జ్ఞానాధికారీ కః స్యాదిత్యాశఙ్క్య సర్వకర్మత్యజః సంన్యాసినస్తదధికారం వక్తుమన్తఃకరణశుద్ధివైరాగ్యయోరధికారివిశేషణత్వమాహ— నిత్యేతి ॥౬॥

ప్రత్యక్షాగమలిఙ్గైర్హి యద్యత్కర్మోద్భవం ఫలమ్ ।
తత్తత్క్షయిష్ణివతి విజ్ఞాయ విరక్తో నరకాద్యథా ॥౭॥

శుద్ధబుద్ధేర్వైరాగ్యం కథం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య కర్మఫలస్యానిత్యత్వదర్శనాదిత్యాహ— ప్రత్యక్షేతి । కస్యచిత్ప్రత్యక్షేణ కస్యచిద్యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యనుమానేన కస్యచిత్తద్యథేహేత్యాదినాఽఽగమేన కర్మఫలస్య క్షయదర్శనాత్తతో నరకాదివ విరక్తో భవతీత్యర్థః ॥౭॥

అపాస్తాశేషదోషం యత్సర్వకామనిరాసకృత్ ।
తదనాప్తం తమోమాత్రాప్రసిద్ధచైవ హి తద్యతః ॥౮॥

సాధనచతుష్టయసంపన్నస్య సంన్యాసినో జిజ్ఞాసోరేవ మోక్షసాధనజ్ఞానేఽధికారితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ— అపాస్తేతి । మోక్షస్య జ్ఞానవ్యవహితతత్వేన నిత్యసిద్ధత్వాజ్జ్ఞానార్థినః సంన్యాసినస్తత్రాధికారో భవతీత్యర్థః । తచ్చ తమః శబ్దితమజ్ఞానం మానాయోగ్యత్వాదనుభవాదేవ సిధ్యతీత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— ప్రసిద్ధచైవేతి ॥౮॥

తదనాప్తికృదజ్ఞానధ్వస్తయేఽలం న కారకమ్ ।
ప్రత్యగ్జ్ఞానేఽధికార్యస్మాత్త్యక్తపూర్వోక్తసాధనః ॥౯॥

మోక్షవ్యవధిభూతస్యాజ్ఞానస్య కర్మైవ నివర్తకం న జ్ఞానమిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానస్య తద్విరోధిత్వాత్కర్మణస్తదవిరోధిత్వాన్నైవమిత్యాహ—తదనాప్తీతి ।

జ్ఞానస్యాయాజ్ఞాననివర్తకత్వాత్కర్మణస్తదనివర్తకత్వాదస్మాదేవ హేతోస్త్యక్తకర్మా పూర్వోక్తవిశేషణః సంన్యాసీ జ్ఞానాధికారీత్యుపసంహరతి—ప్రత్యగితి॥౯॥

త్యాగ ఏవ హి సర్వేషాం మోక్షసాధనముత్తమమ్।
త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమ్॥౧౦॥

త్యజ ధర్మమధర్మం చ తథా సత్యానృతే అపి।
న్యాసో బ్రహ్మేతి చ ప్రాహ తైత్తిరీయశ్రుతిస్తథా॥౧౧॥

సంన్యాసినో జ్ఞానాధికారిత్వే శ్రుతిస్మృత్యానుకల్యం దర్శయతి—త్యాగ ఇతి॥౧౦॥౧౧॥

క్షయిష్ణు సాధ్యం విజ్ఞాయ నిఃశేషం కర్మ సాధనమ్।
తత్త్యాగసాధనస్తస్మాత్ప్రత్యగ్జ్ఞానే ప్రవర్తతే॥౧౨॥

శ్రుతిస్మృతిభ్యాం ఫలితమర్థం కథయతి — క్షయిష్ణ్వితి॥౧౨॥

ఉత్పత్త్యాది స్వతశ్చేత్స్యాత్కర్మణా కిం ప్రయోజనమ్।
స్వత ఏవ న చేత్తత్స్యాద్వద స్యాత్కర్మణాఽత్ర కిమ్॥౧౩॥

కించోత్పత్త్యాప్తివికృతిసంస్కృతీనామన్యతమస్య మోక్షే స్వతః సత్త్వే స్వతోఽసత్త్వే చ కర్మవైయర్థ్యాత్కర్మత్యజో ముముక్షుతా వివక్షితేత్యాహ—ఉత్పత్త్యాదీతి॥౧౩॥

ఉత్పత్త్యాదౌ తు యచ్చుక్తం హేతుమాత్రమపేక్షతే।
కర్మవ్యపేక్షా తస్యైవ ఘటోత్పత్తౌ మృదో యథా॥౧౪॥

ముక్తౌ కర్మానర్థక్యే కుత్ర తదర్థవత్త్వం తత్రాఽఽహ—ఉత్పత్త్యాదౌ త్వితి ॥౧౪॥

నిత్యం న భవనే యస్య యస్య వా నిత్యభూతతా।
న తస్య క్రియమాణత్వం స్వపుష్పాకాశయోరివ ॥౧౫॥

ఉత్పత్త్యాది స్వతశ్చేత్స్యాదిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి—నిత్యమితి ॥౧౫॥

కర్తవ్యతా న సాధ్యస్య విదితత్వాద్విధీయతే।
దుఃఖత్వాచ్చ న యాగస్య హ్యుపాయస్త్వవబోధ్యతే ॥౧౬॥

నను కర్మకాణ్డస్య కర్మనియోగనిష్ఠత్వేన తత్ర ప్రామాణ్యవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి జ్ఞాననియోగనిష్ఠతయా తత్ర ప్రామాణ్యం నైయోగికజ్ఞానసాధ్యత్వాన్ముక్తేర్న తత్ర కర్మత్యోఽధికారః సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తం దూషయతి— కర్తవ్యతేతి। స్వర్గాదిఫలస్య పురుషార్థత్వేన స్వానుభవసిద్ధత్వాన్న తత్ర కర్తవ్యతా వైధీ యాగాదేరపి ధాత్వర్థస్య క్లేశాత్మకత్వాత్కర్తవ్యత్వాయోగాన్న తత్ర కర్తవ్యతాం వక్తుం శక్యతే। అతో యాగాదేరిష్టసాధనత్వమాత్రమజ్ఞాతం కర్మకాణ్డేన బోధ్యతే। తథా జ్ఞానకాణ్డేనాపి బ్రహ్మాత్మత్వమజ్ఞాతమేవ బోధ్యమితికర్తవ్యతాపరపర్యాయస్య నియోగస్యానవకాశత్వాజ్జ్ఞానాదేవ కేవలాత్కైవల్యమితికర్మత్యజస్తత్రాధికారసిద్ధిరిత్యర్థః ॥౧౬॥

విజిజ్ఞాసస్వ తదితి బ్రహ్మజ్ఞానే ప్రవర్తకమ్।
జిజ్ఞాస్యలక్షణోక్తిః స్యాద్యతో వా ఇతి చ శ్రుతిః ॥౧౭॥

కాణ్డద్వయే నియోగానఙ్గీకారే కర్మణి జ్ఞానే వా కిం ప్రవర్తకమిత్యాశఙ్క్య రాగస్య ప్రవర్తకత్వమభిప్రేత్యాఽఽహ—విజిజ్ఞాసస్వేతి। యస్మిన్బ్రహ్మవిశేషితే జ్ఞానే రాగస్య ప్రవర్తకత్వమిష్టం తత్ర బహ్మణో విశేషణస్య కిం లక్షణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—జిజ్ఞాస్యేతి। జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణత్వం తస్య తటస్థలక్షణం సచ్చిదానన్దాత్మకం స్వరూపలక్షణం శ్రుత్యుక్తమిత్యర్థః ॥౧౭॥

కోశప్రత్యక్ప్రవేశేన పూర్వపూర్వప్రహాణతః।

కారకాదినిషేధేన హ్యుపాయో బ్రహ్మవేదనే॥౧౮॥

యథోక్తస్య బహ్మణో జ్ఞానే సాధనం దర్శయతి—కోశేతి। పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదికోశస్య దృశ్యత్వపరిచ్ఛిన్నత్వాదినా త్యాగేన క్రియాకారకఫలాత్మకద్వైతనిరాసేన కార్యకారణాత్మకకోశేషు ప్రత్యక్త్వేనైవాఽఽత్మనో నిశ్చయేన పదార్థజ్ఞానం బ్రహ్మజ్ఞానే సాధనమతస్తదుపాయచిన్తయా న మనః స్వేదనీయమిత్యర్థః॥౧౮॥

అవిద్యోద్భూతతృష్ణేన పుంసా యత్కల్పితం ఫలమ్।

అనన్తఫలసిద్ధ్యర్థం తదనూక్తిః ప్రవృత్తయే॥౧౯॥

బల్లీద్వయతాత్పర్యాది చ దర్శయిత్వా ప్రతిపదం వ్యాఖ్యామారభమాణో బహ్మవిదాప్నోతి పరమితిప్రథమం ప్రయోజనోపాదానస్య తాత్పర్థమాహ—అవిద్యేతి। స్వాత్మభూతమేవ నిత్యప్రాప్తం ఫలమవిద్యాతిరోధానాదిదం మే స్యాదిత్యుద్భూతతృష్ణావతా ముముక్షుణా పరిచ్ఛిన్నత్వేన ప్రాప్యత్వేన కల్పితం బ్రహ్మజ్ఞానప్రయోజనం బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనూద్యతే। తదనువాదశ్చ తదుపాయే జ్ఞానే ముముక్షుమవృత్తిద్వారా పరిపూర్ణస్య ఫలస్య స్వరూపభూతస్యాఽఽవిర్భావాయ భవిష్యతీత్యర్థః॥౧౯॥

కర్తుః కర్మాణి కార్యార్థమనాత్మఫలదాని హి।

పురోక్తాని యతో నాసావన్యథాఽతః ప్రవర్తతే॥౨౦॥

మోక్షసాధనే ముముక్షుప్రవృత్త్యర్థం మోక్షఫలానువాదేఽపి పురుషార్థసాధనత్వేన కర్మణాం ప్రసిద్ధత్వాత్తేష్వేవ ముముక్షుప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కర్తురితి। కార్యం సాధ్యం ఫలం తత్సిద్ధ్యర్థం యాని కర్మాణి క్రియన్తే తాని కర్తుర్నిర్వర్తకస్య యదనాత్మభూతం ఫలం స్వర్గపశుపుత్రాది తత్ప్రాప్తిసాధనాన్యేవ పురా కర్మకాణ్డే ప్రోక్తాని కర్మఫలస్య చతుర్విధత్వాదాత్మస్వభావభూతాయాముక్తేస్తద్విలక్షణత్వాద్యస్మాదేవం తస్మాదసౌ ముముక్షుర్న కర్మసు రాగేణ ప్రవర్తతే। కిన్త్వన్యథా కర్మపరిహారద్వారేణ మోక్షేచ్ఛయా జ్ఞానే ప్రవృత్తో భవతీత్యర్థః॥౨౦॥

క్షయిష్ణు సాధనాధీనం ఫలం బుద్ధ్వా వితృష్ణతః।

కామహేతోరనుచ్ఛిత్తేరపరాత్పరమీప్సతి॥౨౧॥

ముముక్షుర్మోక్షేచ్ఛయా కర్మాణి పరిత్యజ్య జ్ఞానే ప్రవృత్తో భవతీత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి—క్షయిష్ణ్వితి। సాధనసాధ్యం ఫలమైహికమాముష్మికం చ క్షయశీలం వినాశీతి జ్ఞాత్వా తతః సాధనాద్వైరాగ్యస్య సిద్ధత్వాత్కర్మభిరేవ రాగద్వేషాదిహేతోరజ్ఞానస్యానాచ్ఛిన్నత్వాదపరాత్కర్మఫలాత్కార్యకారణ- ప్రపఞ్చాఞ్చ పరం మోక్షం కార్యకారణవిలక్షణమాప్తుమిచ్ఛతి తయా చేచ్ఛయా మోక్షౌపయికజ్ఞానసాధనశ్రవణాదౌ ముముక్షుర్వ్యాపృతో భవతీత్యర్థః॥౨౧॥

సాధ్యసాధనవద్వాక్యం తద్విరుద్ధార్థసిద్ధయే।

ప్రాహ బ్రహ్మవిదాన్పోతి శ్రుతిః ప్రత్యక్ప్రవేశినీ॥౨౨॥

శాస్త్రాదౌ ఫలసూత్రణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి—సాధ్యేతి। కైవల్యం సాధ్యం నిరతిశయఫలం సాధనం జ్ఞానం తదుభయమత్ర ప్రతిభాతీతి తద్విశిష్టమిదం బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితివాక్యం తచ్చ సూత్రభూతం సాధ్యసాధనాభ్యాం విరుద్ధార్థస్య కైవల్యస్య సిద్ధ్యర్థం ప్రకృతా శ్రుతిర్ముక్తిఫలోక్తిద్వారేణ ప్రతీచీచ్చాం జనయన్తీ తంత్ర ప్రవిష్టేవం హృష్టా యథోక్తం వాక్యం ప్రాహేతియోజనా॥౨౨॥

శిఖా తే వర్ధతే వత్స గుడూచీం శ్రద్ధయా పిబ।

మాతేవ ప్రేరయేద్వాలం సదసంభావ్యసిద్ధయే॥౨౩॥

సూత్రే ఫలకథనం ప్రవృత్త్యర్థమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—శిఖేతి। యథా బాలమౌషధపానే బాలాభిప్రేతఫలోక్తిద్వారేణ మాతా ప్రేరయతి తథా జ్ఞానాతిరిక్తసమస్తసాధనాసంభావ్య మోక్షసిద్ధ్యర్థం శ్రుతిముముక్షుం ప్రేరయతీత్యర్థః॥౨౩॥

సాధ్యసాధనసంబన్ధాత్ప్రసక్తా యేహ దోషధీః।

సా చైకరూపవిజ్ఞానశిఖిప్లుష్టా వినఙ్క్ష్యతి ॥ ౨౪ ॥

సాధనాన్తరసాధ్యత్వాభావేఽపి జ్ఞానసాధ్యత్వాభ్యుపగమాన్ముక్తేరనిత్యత్వం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సాధ్యేతి । ఇహేతి మోక్షోక్తిః । సాధ్యసాధనాదివ్యవహారస్యావిద్యాకృతత్వాదసాధ్యసాధనమేకరూపం బ్రహ్మేతిజ్ఞానే సత్యుక్తాశఙ్కానివృత్తిరిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥

మా భుదణ్వపి మే దుఃఖం సుఖ్యేవ స్యామహం సదా ।

ఇతి స్వతోఽభిలాషోఽయం సత్యేవ విషయే భవేత్ ॥ ౨౫ ॥

కేచిత్తు మోక్షమేవ నానుమన్యన్తే తదిచ్ఛా తు దూరాపాస్తేతి తత్రాఽఽహ—మా భూదితి ॥ ౨౫ ॥

అజ్ఞాతమోక్షరూపోఽపి కైవల్యాయ ప్రవర్తతే ।

అలం యథోక్తకామేద్ధధిషణో భవభీషితః ॥ ౨౬ ॥

యథోక్తేచ్ఛావిషయస్య మోక్షత్వేన జ్ఞాతత్వం నాస్తీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—అజ్ఞాతేతి । స విషయో యద్యపి మోక్షత్వేన న జ్ఞాతస్తథాఽపి యథోక్తేచ్ఛాసంసారాద్విరక్తస్య మోక్షఫలకాత్మజ్ఞానప్రవృత్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥

ప్రవృత్తిజనకం యస్మాత్సర్వత్రైవ ప్రయోజనమ్ ।

శ్రుతిర్బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాహ పుంసః ప్రలుబ్ధయే ॥ ౨౭ ॥

ప్రథమమేవ ప్రయోజనప్రదర్శనస్య తాత్పర్యముక్తముపసంహరతి—ప్రవృత్తీతి ॥ ౨౭ ॥

ఫలశ్రుత్యఙ్కుశాకృష్టః శ్రవణాదౌ ప్రవర్తతే ।

తత్పూర్వకం యతో జ్ఞానం శ్రుతిశ్చైవమభాషత ॥౨౮॥

ఫలశ్రవణాదుపాయే ప్రవృత్తిరిత్యేతదేవ స్పష్టయతి—ఫలశ్రుతిరితి। కిమితి శ్రవణాదౌ సాధనాన్తరం పరిత్యజ్య ప్రవర్తతే తత్రాఽఽహ—తత్పూర్వకమితి। శ్రవణాదిపూర్వకమేవ జ్ఞానం లభ్యతే యతః శ్రోతవ్య ఇత్యాద్యా శ్రుతిరేవం శ్రవణాదిపూర్వకమాత్మజ్ఞానముక్తవతీత్యర్థః॥౨౮॥

లౌకికీ వైదికీ చాథ ప్రవృత్తిర్యేహ కాచన।

నర్తే ప్రయోజనం యస్మాత్తదేవాతః ప్రవృత్తికృత్॥౨౯॥

యద్యపి ప్రయోజనమనుద్దిశ్యేత్యాదిన్యాయేన ప్రయోజనాధీనా లౌకికీ ప్రవృత్తిస్తథాఽపి వేదవశాదేవ వైదికీ ప్రవృత్తిరన్తరేణాపి ప్రయోజనం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—లౌకికీతి॥౨౯॥

బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మ వేత్తీతి యః స ఆప్నోతి తత్పరమ్।

సత్యాదిలక్షణం బ్రహ్మ వక్ష్యతే తదృచా స్ఫుటమ్॥౩౦॥

శాస్త్రాదౌ ప్రయోజనోక్తేస్తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యం యోజయతి—బ్రహ్మవిదితి। కిం తద్బ్రహ్మ వేద్యమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సత్యాదీతి॥౩౦॥

ఫలోక్తిః పరమాప్నోతీత్యాప్తౌ బహ్మవిదుచ్యతే।

సామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యా తు పరస్యావాప్తిసాధనమ్॥౩౧॥

తత్రైవ సూత్రవాక్యే విభాగం దర్శయతి—ఫలోక్తిరితి। పరస్య బ్రహ్మణోఽవాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యేతి కథమవగమ్యతే తత్రాఽఽహ—సామర్థ్యాదితి। బ్రహ్మవిద్విద్వాన్పరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యయం సంబన్ధో న సిధ్యతి। యది బ్రహ్మజ్ఞానం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం న స్యాత్తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థానుపపత్త్యా సాధనత్వసిద్ధిరిత్యర్థః॥౩౧॥

స్వర్గం యథాఽగ్ని హోత్రేణ యజమానః ప్రసాధయేత్।

పరావాప్తిం తథా కుర్యాద్బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మవిద్యయా॥౩౨॥

బ్రహ్మజ్ఞానాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సాధయతి—స్వర్గమితి॥౩౨॥

బ్రహ్మైవాఽత్ర పరం గ్రాహ్యం తజ్జ్ఞానం నాన్యసిద్ధయే।

అన్యజ్జ్ఞానం హి నాన్యస్య క్వచిదప్యాప్తయే యతః॥౩౩॥

బ్రహ్మవిత్పరమాప్నోతీతిపరావాప్తేరుక్తత్వాత్కథం బ్రహ్మవిద్యయా బ్రహ్మప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాయతే తత్రాఽఽహ—బ్రహ్మైవేతి। తత్ర హేతుమాహ—తజ్జ్ఞానమితి। బ్రహ్మజ్ఞానం బ్రహ్మణోఽన్యస్య న ప్రాపకమిత్యేతదుపపాదయతి అన్యజ్జ్ఞానం హీతి। క్వచిదపీతిలోకవేదయోరుక్తిః॥౩౩॥

దేశకాలాదిసంభేదపూర్వికాఽవాప్తిరిష్యతే।

దేశకాలాద్యశ్విన్నస్య కథం సేత్యుచ్యతే యథా॥

సర్వాత్మనోఽప్యనాప్తిః స్యాద్దశమస్యేవ మోహజా॥౩౪॥

బ్రహ్మవాప్తిమాక్షిపతి—దేశేతి। ఉభయత్రాదిశబ్దేన వస్తు గృహ్యతే। యథోక్తస్య బ్రహ్మణో ముఖ్యావాప్త్యయోగేఽపి యథౌపచారికీ సా ఘటతే తథోచ్యత ఇత్యాహ ఉచ్యత ఇతి। యథా లోకే దశమస్య మాణవకస్య దశమత్వానాప్తిరజ్ఞానహేతుకభ్రాన్తిప్రభావాదుపలభ్యతే తథైవ పరిపూర్ణస్యాపి తత్వస్య మోహవశాదనాప్తిసంభవాత్తన్నివృత్త్యా ప్రాప్తిరూపచరితేత్యర్థః॥౩౪॥

పఞ్చస్వన్నమయాద్యేషు హ్యహమస్మీతివిభ్రమాత్॥౩౫॥

మోహవశాదప్రాప్తిరిత్యుక్తమంశం విశదయతి—పఞ్చస్వితి। అన్నమయప్రాణ మయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయేషు కార్యకారణాత్మసు ప్రత్యేకమహమస్మీతి మోహజన్యాద్విభ్రమాత్రప్రసిద్ధా బ్రహ్మనాప్తిరిత్యర్థః॥౩౫॥

దశమోఽస్మీత్యతో జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తివర్త్మనా।
దశమాప్తివదాప్తిః స్యాద్బ్రహ్మణోఽజ్ఞానహానతః॥౩౬॥

బ్రహ్మనాప్తిరజ్ఞానాదితి దృష్టాన్తేనోక్త్వా జ్ఞానాత్తదాప్తిరిత్యేతదపి దృష్టాన్తేన దర్శయతి—దశమోఽస్మీతి॥౩౬॥

విభిన్న వేత్తృవేద్యాదౌ గౌణం బ్రహ్మ యతస్తతః।
అభిన్న వేత్తృవేద్యాది గ్రాహ్యం ముఖ్యార్థసిద్ధయే॥౩౭॥

ముఖ్యామాప్తిం విహాయ కిమిత్యాప్తిరౌపచారికీ గృహ్యతే తత్రాఽఽహ—విభిన్నేతి। ప్రమాతా ప్రమాణం ప్రమేయమిత్యాదౌ ద్వైతే భిన్నేఽపారమార్థికే బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరభూతే స్వీకృతే బ్రహ్మ గౌణమముఖ్యం యస్మాదాపద్యతే తస్మాద్దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చానవచ్ఛిన్నస్య ముఖ్యస్య బ్రహ్మశబ్దార్థస్య సిద్ధ్యర్థమభిన్నం చ వస్తుతో భేదరహితం ప్రమాత్రాది గ్రహీతవ్యం తస్మాద్విభాగస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యోత్పత్తౌ తన్నివృత్తౌ గౌణ్యేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యర్థః॥౩౭॥

అన్యదృష్టావివాతోఽత్ర న నియోగో మనాగపి।
మోహప్రధ్వంసమాత్రేణ నివృత్తేరోగహానివత్॥౩౮॥

బ్రహ్మవిదోఽపి బ్రహ్మధ్యానే నియోగాఙ్గీకారాత్తదధీనా బ్రహ్మప్రాప్తిః స్వర్గదిప్రాప్తివన్ముఖ్యైవేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అన్యదృష్టావితి। యథాఽన్యద్దష్టావవిద్యాయాం సత్యాం కర్మణి నియోగోఽవగమ్యతే తథాఽత్ర బ్రహ్మజ్ఞానే సముత్పన్నే విరోధిత్వాదేవ మోహస్య ప్రధ్వంసాత్తావన్మాత్రేణ సంసారస్యాపి తత్కార్యస్య నివృత్తత్వాద్ధ్యానాభ్యాసస్యానపేక్షితత్వాన్న తత్ర నియోగో మనాగపి యుజ్యతే। యథౌషధప్రయోగేణ రోగనివృత్త్యా స్వరూపావస్థానవజ్జ్ఞానాదజ్ఞానతత్కార్యనివృత్త్యా స్వరూపావస్థానలక్షణో మోక్షో నియోగాదృతేఽపి సిధ్యత్యతో వేదాన్తేషు న నియోగావకాశోఽస్తీత్యర్థః॥౩౮॥

కర్తృతాం ప్రత్యగాలిఙ్గ్య యోఽకర్త్రాత్మానమీప్సతి।

ఉల్కాపిశాచం సోఽభ్యేతి శీతార్తః పావకేచ్ఛయా॥౩౯॥

బ్రహ్మవిదోఽపి భిక్షాటనాదౌ కర్తృత్వోపలబ్ధేర్జ్ఞానాభ్యాసనియోగాదేవాకర్తృబ్రహ్మప్రాప్తి-రిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కర్తృతామితి ప్రత్యగాత్మని కర్తృతాం పరమార్థభూతాం గృహీత్వా బ్రహ్మకర్త్రభోక్తృస్వరూపత్వేన గ్రహీతుం యోఽపేక్షతే స పారమార్థికకర్తృత్వాదినివృత్త్యయోగాన్నానార్థాన్నివర్తతే న చ బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి। యథా శీతార్తః శీతాపహరణబుద్ధ్యా వహ్నిమిచ్ఛన్నుల్కాపిశాచమనుగచ్ఛన్న శీతనివృత్తిం ప్రతిపద్యతే తస్యానగ్నిత్వాదనర్థం చ ప్రాప్నోతి సమీపముపసృప్తస్య పిశాచేన మక్ష్యత్వసంభవాత్తథాఽత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। భిక్షాటనాదౌ తు బ్రహ్మవిదో బాధితానువృత్త్యా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥౩౯॥

కరోమీతి ధియా చైతద్బ్రహ్మాస్మీతి హి లభ్యతే।

బ్రూతాలాభేఽస్య కో హేతుర్న హ్యతోఽన్యోఽస్త్యదర్శనాత్॥౪౦॥

ఇతోఽపి నాస్తి పారమార్థికం కర్తృత్వం కింతు కల్పితమేవేత్యాహ—కరోమీతి। కరోమీత్యేవమాత్మికా ధీర్నామ కర్తాఽస్మీతిబుద్ధిస్తయా విశిష్టస్య పారమార్థికం కర్తృత్వమారూఢస్యైతద్బ్రహ్మకర్త్రభోక్తహమస్మీతి యది లభ్యతే తర్హి కర్తృజ్ఞానే సత్యేవ బ్రహ్మప్రాప్త్యఙ్గీకారాత్కర్తృజ్ఞానస్య చ స్వాపాదేరన్యత్ర సత్త్వాద్బ్రహ్మోపదేశమన్తరేణ తత్ప్రాప్తేః సంభవాదాన్యఽఽత్మనస్తదలాభే కో హేతురితిపృష్టా: సన్తో హేతుం బ్రూత। స చ హేతుర్నోపలభ్యతే। న హి కశ్చిదపి బ్రహ్మలాభే హేతురతోఽస్మాదదర్శనాదజ్ఞానాదన్యో దృశ్యతే। తస్మాదాత్మని కర్తుత్వాద్యజ్ఞానకృతమేవ న పారమార్థికమిత్యర్థః॥౪౦॥

తస్మాదవిద్యాసంభూతకర్తృ ప్రత్యగవిక్రియమ్।

అవిద్యానర్థతత్కార్యప్రత్యాఖ్యానేన బోధ్యతే॥౪౧॥

ఆత్మని కర్తృత్వాదేరవిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ—తస్మాదితి॥౪౧॥

కర్తుర్జ్ఞాతుర్హి యా దృష్టిః సామాన్యాద్యర్థసంశ్రయా।
తత్రప్రత్యగాత్మదృష్ట్యా తాం ప్రత్యాఖ్యాయాశ్నుతే పరమ్॥౪౨॥

కార్యకారణనిరాకరణేన ప్రత్యగాత్మప్రతిబోధఫలం కథయతి—కర్తురితి। జ్ఞాతా ప్రమాతా తస్య కర్తృత్వం పరిణామిత్వం తస్య సామాన్యవిశేషవిషయా యా దృష్టిస్తస్యాః స్వరూపభూతా యా కూటస్థదృష్టిస్తద్రూపేణ తాం పూర్వోక్తాం దృష్టిం నిరాకృత్య పరం బ్రహ్మ కూటస్థదృష్టిరూపమాప్నోతీత్యర్థః॥౪౨॥

అశేషానన్దవల్ల్యర్థసూత్రమాద్యమిదం వచః।
యస్మాత్తస్మాత్తదర్థస్య హ్యావిష్కృద్రృగుదీర్యతే॥౪౩॥

బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితిసూత్రభూతం వాక్యం వ్యాఖ్యాయ తదేషాఽభ్యుక్తేత్యస్య వాక్యస్య తాత్పర్యమా—అశేషేతి॥౪౩॥

విశేషణవిశేషత్వాత్సత్యాదీన్యత ఏవ చ।
చత్వార్యేకవిభక్తీని నీలరక్తోత్పలాదివత్॥౪౪॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుర్ణాం పదానామేకవిభక్తియుక్తత్వే హేతుమాహ—విశేషణేతి॥౪౪॥

వేద్యత్వేన యతో బ్రహ్మ ప్రాధాన్యేన వివక్షితమ్।
తస్మాద్విశేష్యం విజ్ఞేయం తతోఽన్యత్స్యాద్విశేషణమ్॥౪౫॥

తేషు విశేషణవిశేష్యత్వవిభాగం దర్శయతి—వేద్యత్వేనేతి॥౪౫॥

నీలం మహత్సుగన్ధీతి విశిష్యన్త్యుత్పలం యథా।

ఏకాధికరణాన్యేవం సత్యాదీని పరం మహత్॥౪౬॥

బ్రహ్మణో విశేష్యత్వం సత్యాదీనాం విశేషణత్వమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి—నీలమితి। పరం మహదిత్యత్ర మహదితివిశేష్యం బ్రహ్మోచ్యతే॥౪౬॥

ఏవం విభజ్యమానం సత్సత్యమిత్యేవమాదిభిః।
స్వవిశేషవిరుద్ధేభ్యో ధర్మిభ్యః స్యాన్నిరాకృతమ్॥౪౭॥

ఉక్తే విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితం కథయతి—ఏవమితి। స్వశబ్దేన బ్రహ్మోక్తమస్య విశేషాః సత్యాదయస్తైర్యదా బ్రహ్మ విశేషితం తదా సత్యాదివిరుద్ధేభ్యోఽసత్యజాడ్యపరిచ్ఛిన్నేభ్యో నిరాకృతం బ్రహ్మ సిధ్యతీత్యర్థః॥౪౭॥

ఏవం చ సతి తజ్జ్ఞాతం యదన్యేభ్యోఽవధార్యతే।
నీలోత్పలాదివద్బ్రహ్మ నాన్యథాఽనవధారణాత్॥౪౮॥

వ్యావృత్తిఫలమాహ—ఏవం చేతి। యథా నీలముత్పలం రక్తముత్పలమిత్యాదిప్రయోగే వ్యక్త్యన్తరేభ్యో వ్యావృత్తముత్పలమవగమ్యతే తథా యదన్యేభ్యోఽసత్యాదిభ్యో వ్యావృత్తమవధార్యతే। తద్బ్రహ్మేత్యేవం వ్యావృత్తత్వే సతి సచ్చిదేకతనిం పరిపూర్ణ త్వదితి జ్ఞాతం భవతి వ్యావృత్తిశ్చేన్న జ్ఞాయతే తదాఽనృతాదిభ్యో వ్యావృత్త్యసిద్ధేర్న బ్రహ్మ జ్ఞాతం స్యాదిత్యర్థః॥౪౮॥

నను వ్యభిచరద్వస్తు స్యాద్విశేష్యం విశేషణైః।
బ్రహ్మాన్తరాదృతే త్వత్ర కుతో బ్రూహి విశేష్యతా॥౪౯॥

బ్రహ్మ విశేష్యం సత్యాది విశేషణమిత్యత్ర శఙ్కతే—నన్వితి। యద్వస్తు వ్యక్తిభేదాన్మిథో వ్యభిచరతి తద్విశేషణైర్విశేష్యమిష్యతే। యథోత్పలవ్యక్తయో భూయస్యో మిథో వ్యభిచారిణ్యో నీలరక్తాదిధర్మైర్విశేష్యన్తే న తథా బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాద్బహుత్వం సంభవత్యతో బ్రహ్మణి విశేషణవిశేష్యత్వానుపపత్తిరిత్యర్థః॥౪౯॥

విశేషణవిశేష్యత్వే సతి దోషః ప్రసజ్యతే।

లక్ష్యం లక్షణతాం యాతు న దోషోఽత్ర మనాగపి॥౫౦॥

విశేషణవిశేష్యపరత్వాభావాద్వాక్యస్య లక్షణకథనేన బ్రహ్మప్రతిపాదనపరత్వాన్న చోద్యావకాశోఽస్తీతి పరిహరతి—విశేషణేతి॥౫౦॥

అనేకాత్మవిశేష్యస్థమాగృహీతవిశేష్యకమ్।

సజాతీయాన్నిరాకర్తృ విశేషణమిహోచ్యతే॥౫౧॥

కిం తర్హి విశేషణం తదాహ—అనేకేతి। ఏకరసస్య విశేష్యత్వాదశనాదనేకాత్మని నానారసే విశేష్యే స్థితం తత్రైవోపరక్తం సమానజాతీయాద్వ్యావర్తకం వ్యవహారభూమౌ విశేషణం ప్రసిద్ధమిత్యక్షరార్థః। విశేష్యబుద్ధ్యుపరక్తమేవ విశేష్యవ్యావర్తకం విశేషణమిత్యర్థః॥౫౧॥

సామాన్యేతరసంయుక్తమనేకగుణసంయుతమ్।

సంభవ్యసంభవిగుణం విశేష్యం తత్ప్రచక్షతే॥౫౨॥

కిం తర్హి విశేష్యం తదాహ—సామాన్యేతి। సామాన్యవిశేషసంబద్ధమనేకైః శుక్లత్వాదిభిర్గుణైర్యుక్తం విశేష్యమిత్యర్థః। తే గుణా యది తత్ర నిత్యం సంభవన్తి తదా న తస్య విశేష్యత్వం విశేషాభావాద్యది సర్వథా తత్ర న సంభవన్తి తదాఽపి న విశేష్యత్వమసతాం వ్యావర్తకత్వాయోగాదితి మత్వాఽఽహసంభవీతి। సజాతీయమాత్రాద్వ్యావర్తితం విశేష్యమిత్యర్థః॥౫౨॥

విశేష్యాన్తరశేషం యత్స్వవిశేష్యాన్యబుద్ధికృత్।

పరికల్పితసంబన్ధం లక్షణం భావలక్షణమ్॥౫౩॥

సంప్రతి లక్షణస్య లక్షణమాహ—విశేష్యాన్తరేతి। విశేష్యాన్తరం విశేష్యాదన్యత్తస్య శేషమిత్యస్యైవార్థమాహ—స్వవిశేష్యేతి। స్వేన విశేష్యం స్వేన లక్ష్యం యత్తస్య సర్వస్మాదన్యబుద్ధిం వ్యావృత్తబుద్ధిం కరోతీత్యర్థః। లక్ష్యేణాసంబద్ధస్య లక్షణత్వానుపపత్తేః స్వలక్ష్యేణ సహ పరికల్పితో నిష్పన్నః సంబన్ధస్తాదాత్మ్యం యస్య తదేవంవిధలక్షణం వస్తు భావలక్షణం పదార్థలక్షణమిత్యాహ—పరికల్పితేతి। సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ సర్వస్మాద్వ్యావర్తకం లక్షణమిత్యర్థః॥౫౩॥

నిరస్యతి యథైవైకం తథైవాన్యద్విరోధి యత్।

స్వాత్మనైవైకరూపేణ లక్ష్యమత్ర నిగద్యతే॥౫౪॥

లక్ష్యలక్షణమధునా కథయతి—నిరస్యతీతి। యథావకాశప్రదమాకాశమిత్యుక్తే సత్యాకాశం స్వలక్షణేనావకాశదానేన సర్వస్మాద్వ్యావర్త్యతే తత్రైకమిత్యేకజాతీయముచ్యతే। అన్యదితి। భిన్నజాతీయమత ఏవ విరోధీత్యుక్తం తథైవాఽఽకాశాదన్యదపి స్వాత్మనైవైకరూపేణ స్వలక్షణేన సర్వస్మాద్వ్యావర్త్యతే యత్తలక్ష్యం వివక్షితం సర్వస్మాద్వ్యావర్తితం లక్ష్యమిత్యర్థః॥౫౪॥

సత్యాదయః పరార్థత్వాదితరేతరనిస్పృహాః।

ఏకైకస్త్వత ఏవైషా విశేష్యార్థేన బధ్యతే॥౫౫॥

విశేషణాదీనాం చతుర్ణాం స్వరూపముక్త్వా విశేషణవిశేష్యత్వపక్షముపపాదయతి—సత్యాదయ ఇతి। సత్యజ్ఞానానన్తా విశేష్యపారతన్త్ర్యాదన్యోన్యనిరపేక్షత్వాన్న మిథః సంబధ్యన్తే తథా చ మిథోఽసంబన్ధాత్పరతన్త్రత్వాచ్చైషాం మధ్యే ప్రత్యేకమేవ సత్యాదివిశేష్యార్థేన బ్రహ్మణా సంబధ్యతే తతశ్చ సత్యాదివిశేషణాని ప్రత్యేకం బ్రహ్మణా సంబద్ధాని బ్రహ్మసత్యాదిభ్యో వ్యావర్తయన్తీత్యర్థః॥౫౫॥

సకృత్ప్రమితరూపాద్యద్రూపమన్యత్కదాచన।

నైవ ప్రపద్యతే సత్యం తస్మాత్కార్యవిలక్షణమ్॥౫౬॥

సత్యశబ్దార్థం దర్శయతి—సకృదితి ॥౫౬॥

యావాన్కశ్చిద్వికారోఽత్ర బ్రహ్మ తస్మాన్నివర్తితమ్।
భజతే కారణత్వం తత్తథాచైతన్యధర్మకమ్॥౫౭॥

సత్యమితివిశేషణేన బ్రహ్మ కార్యాదన్యదితి నిర్ధార్యతే చేత్తస్య కారణత్వం ప్రాప్తం తతశ్చ మృదాదివజ్జడత్వం ప్రసక్తమితిశఙ్కతే—యావానితి ॥౫౭॥

తద్దోషద్వయనుత్త్యర్థం జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుదీర్యతే।
అనేకార్థాభిసంబన్ధాత్కిమర్థం జ్ఞానముచ్యతే॥౫౮॥

కారణత్వం జడత్వమితిప్రాప్తం దోషద్వయం నిరాకర్తుం విశేషణమవతారయతి తద్దోషేతి। కర్తృకర్మకరణభావవిషయత్వేన జ్ఞానశబ్దస్యానేకార్థత్వసంభవాత్తదర్థవిశేషబుభుత్సయా పృచ్ఛతి—అనేకార్థేతి ॥౫౮॥

బ్రహ్మణో భేదకం యస్మాదానన్త్యేన చ సంగతేః।
జ్ఞప్తిర్జ్ఞానమితిన్యాయ్యమన్యథా దోషదర్శనాత్॥౫౯॥

బ్రహ్మవిశేషణత్వేన జ్ఞానపదప్రయోగాజ్జ్ఞానమనన్తమిత్యనన్తపదసంయోగాత్కర్త్రాదివిషయత్వే తదయోగాద్భావవిషయం జ్ఞానపదమిత్యుత్తరమాహ—బ్రహ్మణ ఇతి। జ్ఞానపదస్య జ్ఞప్తివిషయత్వం పరిహృత్య కర్త్రాదివిషయత్వే బ్రహ్మవిశేషణత్వాయోగాదానన్త్యేన సంగతేరసఙ్గతత్వాచ్చ జ్ఞప్తివిషయత్వమేవ యుక్తమిత్యుపపాదయతి—అన్యథేతి ॥౫౯॥

తస్మాత్సత్యమనన్తం యజ్జ్ఞానం తదిహ గృహ్యతే।
భావసాధనమేవాతః స్యాదేతద్యుక్తిదర్శనాత్॥౬౦॥

పదద్వయార్థముపసంహరతి—తస్మాదితి। జ్ఞానపదం భావసాధనమేవ స్యాదిత్యత్రాతః శబ్దోపాత్తం హేతుం దర్శయతి—యుక్తేతి॥౬౦॥

జ్ఞానం బ్రహ్మేతి వచనాదన్తవత్త్వమవాప తత్।

జ్ఞానస్య లౌకికస్యేహ హ్యన్తవత్త్వసమన్వయాత్॥౬౧॥

జ్ఞానస్య బ్రహ్మత్వే తస్య క్షణికత్వేన బ్రహ్మణోఽపి తద్రూపస్య క్షణికత్వం స్యాదితి శఙ్కతే। జ్ఞానమితి॥౬౧॥

అతస్తత్ప్రతిషేధార్థమనన్తమితిశబ్ద్యతే।

అన్తః సీమా తథేయత్తా తన్నిషేధస్త్వనన్తతా॥౬౨॥

కూటస్థం చైతన్యం జ్ఞానం న క్రియా తతః శఙ్కితదోషస్య నిరవకాశత్వమిత్యనన్తపదేన పరిహరతి—అత ఇతి॥౬౨॥

అనృతాదినిషేధేన సత్యాదీనాముపక్షయాత్।

బ్రహ్మణశ్చాప్రసిద్ధత్వాన్మిథ్యార్థం చేద్వచో న తత్॥౬౩॥

విశేషణపక్షే సత్యాదిశబ్దార్థానామనృతాదినివృత్యర్థత్వాద్విశేష్యస్య చ బ్రహ్మణో మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్సత్యాదివాక్యం శూన్యార్థనిష్ఠం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యామనుద్య ప్రతిషేధతి। అనృతాదితి॥౬౩॥

పరమార్థమనాలిఙ్గ్య న దృష్టం వితథం క్వచిత్।

తస్మాద్వా వితథం సర్వం పరమార్థైకనిష్ఠితమ్॥౬౪॥

న తదిత్యుక్తం సిద్ధాన్తం ప్రపఞ్చయతి—పరమార్థమితి। నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవాత్తదధిష్ఠానస్య పరమార్థవస్తునో వక్తవ్యత్వే సత్యాదివచనస్య తదర్థత్వాన్న శూన్యార్థతేత్యర్థః॥౬౪॥

పదాత్పదార్థబుద్ధిర్న ఉత్పలాదౌ ప్రజాయతే।

తదభావధియై నాలం పదవాక్యార్థరూపతః॥౬౫॥

సత్యాదిపదాదసత్యాదిప్రతిషేధప్రతీతిమఙ్గీకృత్యోక్తమిదానీమఙ్గీకార పరిత్యజతి। పదాదితి। పదార్థవిషయా బుద్ధిరేవ పదాదుత్పద్యమానా లోకే దృశ్యతే। న తు పదం వాక్యార్థవిషయాం బుద్ధిముత్పాదయితుముత్సహతే। అనృతనిషేధో జాడ్యనిషేధః పరిచ్ఛేదనిషేధశ్చేత్యస్య సర్వస్య వాక్యార్థరూపత్వాత్తథోవిధాభావజ్ఞానార్థం సత్యాదిపదం న చ పర్యాప్తం తథా చ పరమార్థత్వస్వయంప్రభత్వపూర్ణత్వాఖ్యానర్థాన్బోధయన్తి సత్యాదీని పదానీత్యర్థః॥౬౫॥

ప్రతిపద్య పదార్థం హి విరోధాత్తద్విరోధినః।

పశ్చాదభావం జానాతి వధ్యధాతకవత్పదాత్॥౬౬॥

సత్యాదిపదేభ్యశ్చేదసత్యాదినిషేధానధిగతిః కథం తర్హి తద్ధీః సిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రతిపద్యేతి। యథావచ్ఛ్యేనమూషకాదినా దూషితాం భూమిముపలభ్య తద్విరోధినాం ఘాతకస్య మార్జారాదేరభావోఽర్థాదవగమ్యతే తథా సత్యాదిపదాత్పదార్థం పరమార్థత్వాదికం ప్రతీత్య ప్రతీతపరమార్థత్వాదివిరోధినోఽసత్యత్వాదేరమావోఽర్థాపత్త్యా జ్ఞాయతే న హి సత్యదేరసత్యాదేశ్చైకాధికరణత్వం ఘటతే తేన మానాన్తరసిద్ధత్వాదన్యవ్యావృత్తిరశబ్దార్థతేత్యర్థః॥౬౬॥

శబ్దాత్ప్రతీయతే తావత్సంగతిర్ధర్మధర్మిణోః।

మానాన్తరాదపోహస్తు న శాబ్దస్తేన స స్మృతః॥౬౭॥

అర్థాపత్తిసిద్ధార్థస్యాపి శబ్దార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యానన్యలభ్యత్వాభావాన్నైవమిత్యాహ—శబ్దాదితి। సత్యం బ్రహ్మేత్యాదినా

బ్రహ్మశబ్దసమానాధికృతసత్యాదిశబ్దాద్ధర్మస్య సత్యాదేర్ధర్మిణశ్వ బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యరూపా సంగతిస్తావదవగమ్యతే తథా చ సత్యాదిరూపం చద్ర్బహ్మ కథం తదసత్యాదిస్వాదిత్యర్థాపత్తిరూపాన్మానాన్తరాదసత్యాద్యపోహో భాసతే తతశ్చ తస్యాపూర్వస్వాభావాన్న శబ్దగమ్యత్వం యుజ్యతే। యశ్చార్థాదర్థో న స చోదనార్థ ఇతి న్యాయాత్తదేవం సత్యాదివాక్యం పరమార్థాదిరూపే బ్రహ్మణి పర్యవసితమశూన్యార్థం సిద్ధమిత్యర్థః ॥౬౭॥

న నీలవదనాదాయ నీలధీరుపజాయతే ।

విశేష్యజ్ఞానమప్యేవం నాన్తరేణ విశేషణమ్ ॥౬౮॥

సత్యాదివాక్యస్యాశూన్యార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ—న నీలవదితి। యథా నీలమిత్యుక్తే నైల్యవిశేషణవిశిష్టం వస్తు భాతి విశేష్యమన్తరేణ విశేషణాయోగాత్తథా విశేష్యమిత్యుక్తే విశేషణవద్వస్తు గమ్యతే తయోర్మిథోబద్ధత్వాదేవం ప్రకృతేఽపి సత్యం బ్రహ్మ జ్ఞానం బ్రహ్మానన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తే శూన్యనిష్ఠత్వం సత్యాదివాక్యస్య నోపపద్యతే విశేషణావిశేష్యయోర్మిథోబద్ధత్వాదిత్యర్థః॥౬౮॥

వాక్యార్థానుభవోఽస్మాకం నీలాదేరుపజాయతే ।

కిం నీలమితిచాఽఽకాఙ్క్షా సత్యేవముపపద్యతే ॥౬౯॥

ఇతోఽపి సత్యాదివాక్యం శూన్యనిష్ఠం న భవతీత్యాహ—వాక్యార్థేతి। అన్వితోఽర్థో వాక్యార్థస్తత్రానుభవోఽస్మాకమన్వితే పదశక్తిమవగచ్ఛతాం నీలముత్పలమిత్యాదిపదాదుత్పద్యతేఽన్యాన్వితే శక్తిగ్రహే సత్యేవ నీలమిత్యుక్తే కిం నీలమిత్యాకాఙ్క్షా దృశ్యమానోపపద్యతే తుచ్ఛే చ నీలాదిపదార్థే నీలాదిపదం స్వార్థశూన్యమితరాన్వితం నాభిధాతుం శక్నోతి। తుచ్ఛస్య కేనచిదన్వయాభావాదతశ్చేతరాన్వితే సంగతిసంవేదనసామర్థ్యాన్న సత్యాదివాక్యస్య శూన్యార్థత్వాశఙ్కేత్యర్థః॥౬౯॥

ప్రత్యక్షతోఽవసేయత్వాదేవం సర్వస్య వస్తునః।

నైవ సాధయితుం శక్యం క్షణికత్వం కథంచన॥౭౦॥

జ్ఞానం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యాజ్జ్ఞానస్య క్షణికత్వాద్వాక్యస్య శూన్యనిష్ఠత్వాభావేఽపి క్షణికవస్తునిష్ఠతా దుర్వారేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ప్రత్యక్షత ఇతి। న హి క్షణికత్వం కస్యచిదపి పదార్థస్య కదాచిదపి సాధయితుం శక్యం ప్రమాణాభావాన్న తావత్ప్రత్యక్షమత్ర ప్రమాణీ భవతి తేనాజ్ఞాతస్యార్థస్య జ్ఞాతత్వాభ్యుపగమాదనధిగతిసమయే చాధిగతేర్విరుద్ధత్వాదవస్థాభేదేన వస్తు—ని జ్ఞాతత్వాజ్ఞాతత్వయోర్వ్యక్తవ్యత్వాదేవమనుమానాదేర్మానాన్తరస్యాపి వస్తున్యజ్ఞాతే జ్ఞాపకత్వావిశేషాన్న క్షణికత్వసాధకత్వం దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేశ్వ నిత్యదృష్టిరూపస్య బ్రహ్మణోఽక్షణికత్వాన్న సత్యాదివాక్యస్య క్షణికార్థనిష్ఠత్వమిత్యర్థః॥౭౦॥

సతి కుమ్భే న నాశోఽస్తి నాశోఽపి న తదాశ్రయః।

అస్తి చేత్పూర్వవద్ధర్మీ న నష్టః పూర్వవద్ఘటః॥౭౧॥

వస్తుని నాశస్య దుర్నిరూపత్వాచ్చ క్షణికత్వాయోగాన్న క్షణికార్థనిష్ఠతా సత్యాదివాక్యస్య సిధ్యతి న తావదసతి ఘటే తత్ర నాశో వర్తితుమర్హతి నిరర్థక్యాదాశ్రయాభావాచ్చ నాపి సతి ఘటే తత్ర నాశోఽస్తి సత్వవన్నాశస్య తదాశ్రయత్వాయోగాదేకత్ర సత్త్వాసత్త్వయోరపర్యాయేణ విరుద్ధత్వాదిత్యాహ—సతీతి। యది నాశే ప్రవృత్తేఽపి తదాశ్రయత్వేన నాశప్రవృత్తిప్రాగవస్థాయామివ కుమ్భోఽభ్యుపగమ్యేత తర్హి పూర్వవదేవ కుమ్భస్య నష్టత్వాభావాన్నశాత్ప్రాక్పూర్వోత్తరకాలయోరవిశేషో ఘటే స్యాదిత్యాహ—అస్తి చేదితి॥౭౧॥

ఇష్టో నాశస్య నాశశ్చేదస్తు జీవ శతం సమాః।

ఘటోఽనాశీతి మత్పక్షః స చ నైవం విహన్యతే॥౭౨॥

సతి ఘటే నాశస్య ప్రవృత్తత్వేఽపి ఘటగతం సత్త్వం స్వవిరుద్ధం దృష్ట్వా పునర్నష్టః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీ కరోతి—ఇష్ట ఇతి। నాశస్య నాశాఙ్గీకారే ఘటస్యావినాశిత్వపక్షక్షతిర్నాస్తీతి హేతుమాహ—ఘట ఇతి॥౭౨॥

న నాశో హన్తి నష్టారం గన్తారమివ తద్గతిః।

యస్మిన్సత్యేవ యః సిధ్యేన్నిరుణద్ధిం స తం కథమ్ ॥౭౩॥

కించ నాశో న స్వాశ్రయం ఘటం నివర్తయతి। తత్రక్రియాత్వాన్న హి గమి క్రియా స్వాశ్రయం గన్తారం నివర్తయన్తీ దృష్టేత్యాహ—న నాశ ఇతి। నాశస్య స్వాశ్రయనివర్తకత్వాభావం సాధయతి—యస్మిన్నితి॥౭౩॥

లక్షణార్థమిదం వాక్యం యస్మాత్పూర్వముదాహృతమ్।
విశేషణాశ్రయాన్నాతః శూన్యతాఽత్ర ప్రసజ్యతే॥౭౪॥

సత్యాదివాక్యస్య విశేషణార్థత్వముపేత్య శూన్యార్థత్వం క్షణికార్థత్వం చ నాస్తీత్యుక్తమ్। అధునా స్వరూపలక్షణార్థమిదం వాక్యమిత్యుక్తత్వాన్న శూన్యార్థత్వం క్షణికార్థత్వం వా వాక్యస్యాఽఽశఙ్కితవ్యమిత్యాహ—లక్షణార్థమితి। అత్రేతి వాక్యార్థోక్తిః శూన్యతాగ్రహణం క్షణికతోపలక్షణార్థమ్॥౭౪॥

విశేషణత్వేఽప్యేతేషాం లక్షణార్థత్వమాత్మని।
లక్ష్యేఽసతి న తాదర్థ్యం సత్యాదీనాం ప్రసజ్యతే॥౭౫॥

సత్యమాకాశం జ్ఞానం గుణోఽనన్తా పృథివీత్యత్ర సత్యాదిపదస్య విశేషణార్థత్వదర్శనాదత్రాపి తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ్న–విశేషణత్వేఽపీతి। ప్రత్యగ్బ్రహ్మణి విశేషణవిశేష్యత్వస్యాబుభుత్సితత్వాత్తత్ర సత్యాదిపదం బుభుత్సితస్వరూపలక్షణార్థమేవేత్యర్థః। వాక్యస్య లక్షణార్థత్వేఽపి శూన్యమేవ లక్ష్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—లక్ష్యేఽసతీతి॥౭౫॥

అతో లక్షణవాచిత్వాన్న శూన్యార్థమిదం వచః।
విశేష్యత్వేఽపి నైవం స్వాత్మార్థాసంత్యాగకారణాత్॥౭౬॥

వాక్యస్య లక్షణార్థత్వాదసతశ్చాసత్త్వాదేవ లక్ష్యత్వాయోగాన్నాస్తి వాక్యస్య శూన్యార్థత్వాశఙ్కేత్యుపసంహరతి–అత ఇతి। సత్యాదిభిర్బ్రహ్మణో లక్ష్యత్వమఙ్గీకృత్య వాక్యస్య నాస్తి శూన్యార్థతేత్యుక్తమ్। ఇదానీం బ్రహ్మణః సత్యాదిభిర్విశేష్యత్వేఽపి నాస్తి వాక్యస్య శూన్యార్థత్వం సత్యాదిపదానాం స్వార్థాపరిత్యాగేన విశేష్యార్థనియామకత్వాదిత్యాహ— విశేష్యత్వేఽపీతి ॥౭౬॥

స్వార్థేఽసతి న సత్యాదేర్విశేష్యార్థేనియన్తృతా।

నియమ్యార్థనియన్తృత్వం స్వార్థే సత్యుపపద్యతే ॥౭౭॥

సత్యాదిపదస్య స్వార్థనిష్ఠస్యైవ విశేష్యార్థనియామకత్వమిత్యేతదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి– స్వార్థేఽసతీతి ॥౭౭॥

స్వేనార్థేనార్థవాంశ్చాత్ర బ్రహ్మశబ్దః సహేతరైః।

తత్రానన్తోఽన్తవద్వస్తువ్యావృత్త్యైవ విశేషణమ్ ॥౭౮॥

స్వార్థార్పణప్రనాడ్యైవ పరిశిష్టౌ విశేషణమ్।

తద్విరోధ్యర్థసంత్యాగః సామర్థ్యాత్స్యాన్న శబ్దతః ॥౭౯॥

కించ పరమార్థత్వాదిసమర్పకైః సత్యాదిశబ్దైః సహ బ్రహ్మశబ్దోఽస్మిన్వాక్యే బృహద్వస్తువాచిత్వేనార్థవనాలక్ష్యతే తతశ్చ కుతో వాక్యస్య శూన్యార్థతేత్యాహ—స్వేనేతి। సత్యాదీని పదాని త్రీణి బ్రహ్మణో విశేషణసమర్పకాణీత్యత్రావాన్తరవిశేషమాహ—తత్రేతి। సత్యత్వం జ్ఞానత్వం పూర్ణత్వమితి వదసత్యాదివ్యావృత్తిరపిశబ్దార్థః స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి తద్విరోధీతి ॥౭౮॥౭౯॥

గుహాయాం నిహితం యస్మాదేతస్మాదాత్మనస్తథా।

బ్రహ్మాత్మశబ్దయోస్తస్మాదైకార్థ్యమవసీయతే ॥౮౦॥

నను పూర్ణత్వేన బ్రహ్మణో యదానన్త్యముచ్యతే తదయుక్తం బ్రహ్మాత్మశబ్దయోరర్థమేదాదాత్మనా బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదసిద్ధేరితి తత్రాఽఽహ—గుహాయామితి। యో వేద నిహితం గుహాయామితి వక్ష్యమాణత్వాద్బ్రహ్మణో బుద్ధిసాక్షిత్వేనాఽఽత్మత్వాగమాత్తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి చాఽఽత్మశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రయోగాబ్రహ్మాత్మశబ్దయోరైకార్థ్యాధ్యవసాయాన్నాఽఽత్మనా పరిచ్ఛేదో బ్రహ్మణః సంభవతీత్యర్థః॥౮౦॥

విజ్ఞానాత్మాతిరేకేణ జ్ఞాప్యతే బ్రహ్మ చేత్పరమ్।

నియోగగమ్యః సమ్భేదో వద కేన నివార్యతే॥౮౧॥

య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుత్యా విజ్ఞానాత్మనో భేదేన పరస్య బ్రహ్మణో జ్ఞాపనాన్న బ్రహ్మాత్మశబ్దయోరేకార్థత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య నియోగతో నియమే। శాస్త్రగమ్యో భేదో యదీటస్తర్హి తస్య నివారణానుపపత్తేర్భేదస్య భ్రాన్తి సిద్ధస్యానువాదాద్వైక్యమేవ శాస్త్రార్థః స్యాదిత్యాహ—విజ్ఞానాత్మేతి॥౮౧॥

న చేదాత్మా పరం వ్రహ్మ స్వతః స్యాదస్య దుఃఖిన।

నియోగో వాఽనియోగో వా కం విశేషం కరిష్యతి॥౮౨॥

శాస్త్రగమ్యోఽపి జీవబ్రహ్మభేదస్తత్త్వమసీతి చేతో ధారయదితి నియోగావష్టమ్భాత్తథావిధభావనాప్రభావాద్వా నివర్త్యో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ న చేదితి। యద్యాత్మనో బ్రహ్మత్వం న స్వాభావికం తదా న తన్నియోగభావ నాభ్యాం కర్తుం శక్యం న హి వహ్నేః శైత్యమన్యేన క్రియతే నాపి జీవబ్రహ్మభేదో నియోగాదినా నివర్తయితుం శక్యతే శాస్త్రగమ్యత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః॥౮౨॥

పశ్యతః ప్రత్యగాత్మానమపవిద్ధాన్యవస్తునః।

అహం బ్రహ్మేతి చేజ్జ్ఞానం శాస్త్రాదన్యత్పరం కథమ్॥౮౩॥

జీవబ్రహ్మభేదస్య శాస్త్రగమ్యత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం తదేవ నాస్తీత్యాహ—పశ్యత ఇతి। నేతి నేత్యస్థూలమనణ్విత్యాదివాక్యాదపాకృతానాత్మవర్గస్య ప్రత్యగాత్మభూతమాత్మానం పరిశుద్ధం పశ్యతస్తత్త్వమస్యయమాత్మా బ్రహ్మేతి శాస్త్రాత్తాపర్యోపేతాదహం బ్రహ్మేత్యాత్మని విజ్ఞానం జాయతే చేత్పరం బ్రహ్మాత్మనోఽన్యన్న భవేదాత్మా వా బ్రహ్మణోఽన్యో న స్యాద్య ఆత్మనీత్యాదివాక్యస్యాన్యపరత్వాత్ప్రధనవాక్యవిరోధే ప్రామాణ్యాయోగాదిత్యర్థః॥౮౩॥.

ఆత్మనోఽన్యస్య చేద్ధర్మా అస్థూలత్వాదయో మతాః।

అనాత్మత్వేఽస్య కిం తైః స్యాదాత్మత్వే త్వన్యధీ హనుతిః॥౮౪॥

నన్వస్థూలత్వాదిధర్మకం బ్రహ్మ స్థూలాదిధర్మకస్త్వాత్మా తయోర్మిథో విరోధాద్రైక్యాసిద్ధిరితి తత్రాఽఽహ—ఆత్మన ఇతి। త్వమర్థాదాత్మనః సకాశాదన్యస్య బ్రహ్మణో యద్యస్థూలత్వాదయో ధర్మాః స్వీ క్రియన్తే తదా తషామస్థూల త్వాదీనామాత్మవిశేషణత్వరాహిత్యే సత్యస్యాఽఽత్మనస్త్వంపదార్థస్య తైరస్థూలత్వాదిభిర్న కించిద్భవతి యది పునరస్థూలత్వాదీనామాత్మవిశేషణత్వంతదాఽఽత్మబ్రహ్మణోరన్యధర్భేదబుద్ధిస్తస్యా నివృత్తిః సేత్స్యత్యాత్మబ్రహ్మణోర్లక్షణాభదాదతో విరుద్ధధమత్వాభావాన్న భేదాశఙ్కేత్యర్థః॥౮౪॥

యత్సాక్షాదిత్యుపక్రమ్య య ఆత్మేత్యుపసంహృతేః।

అన్యోన్యార్థసమాప్తేశ్చ వ్యతిరేకే త్వసంభవాత్॥౮౫॥

యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యత్ర బ్రహ్మణోపక్రమ్యాఽఽత్మనోపసంహారదర్శనాదపి బ్రహ్మత్మనోరైక్యముపపన్నమిత్యాహ—యత్సాక్షాదితి। బ్రహ్మశబ్దార్థస్య బ్రహ్మణో బ్రహ్మశబ్దపర్యాలోచనాయామాత్మని సమాప్తేరాత్మశబ్దపర్యాలోచనాయాం చాఽఽత్మశబ్దార్థస్యాఽఽత్మనో బ్రహ్మణి సమాప్తేశ్చ తయోరైక్యం భేదే సమాప్తిశ్రుత్యోరసంభవాన్న హి తయోర్మిథో భేదే బ్రహ్మశబ్దార్థస్యాఽఽత్మన్యాత్మశబ్దార్థస్య చ బ్రహ్మణి సమాప్తిర్యుక్తేత్యాహ—అన్యోన్య ఇతి॥౮౫॥

ఆత్మైవ చేత్పరం బ్రహ్మ భవతాఽభ్యుపగమ్యతే।

ఆత్మనో జ్ఞానకర్తృత్వాజ్జ్ఞానం స్యాత్కర్తృసాధనమ్॥౮౬॥

అనన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తే తదానన్త్యసమర్థనార్థం బ్రహ్మాత్మనోరైక్యముక్తముపేత్య చోదయతి–ఆత్మైవేతి। ఐక్యపక్షే జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యత్ర జానాతీతిజ్ఞానమితి। జ్ఞానపదం కర్తృసాధనమాత్మనస్తత్కర్తృత్వాదతో జ్ఞానకర్తాఽఽత్మా బ్రహ్మేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః॥౮౬॥

పారతన్త్ర్యమనిత్యత్వం ధాత్వర్థత్వే ప్రసజ్యతే।

తర్కశాస్త్రప్రసిద్ధేశ్చ కర్తృత్వైవాఽఽత్మనో భవేత్॥౮౭॥

జ్ఞానపదస్య కర్తృసాధనత్వం భావసాధనత్వే దోషప్రదర్శనద్వారా ప్రకటయతి పారతన్త్ర్యమితి। జ్ఞానక్రియా జ్ఞానశబ్దేనోక్తా చేజ్జ్ఞానస్య పరతన్త్రత్వాదనిత్యత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి జ్ఞానం బ్రహ్మేతి సామానాాధికరణ్యాత్తదభేదాదనిత్యత్వాది ప్రసఙ్గాత్కర్తృసాధనం జ్ఞానపదమిత్యర్థః। తర్కశాస్త్రావష్ట- మ్భాచ్చ కర్తృత్వమాత్మనః స్వీకర్తవ్యమిత్యాహ—తర్కేతి॥౮౭॥

ఉచ్చైర్బాహుం సముద్ధృత్య ఇత్యాహుశ్చోద్యచుఞ్చవః।

యథోదితమిదం సర్వం నైతదేవం భవేత్కుతః॥౮౮॥

జ్ఞానకర్తాఽఽత్మైవ బ్రహ్మ నాన్యద్బ్రహ్మాస్తీతి పూర్వపక్షముపసంహరతి—ఉచ్చైరితి। జ్ఞానస్య కార్యత్వమఙ్గీకృత్య కర్తృత్వమాత్మనః శఙ్కితం శిథిలయతియథోదితమితి। జ్ఞానస్య కార్యత్వాసంభవే కథం కార్యత్వప్రతీతిరితి పృచ్ఛతి–కుత ఇతి॥౮౮॥

స్వరూపావ్యతిరేకేఽపి కార్యత్వముపచారతః।

బుద్ధ్యుపాశ్రయకార్యాణి కల్ప్యన్తేఽత్రావివేకతః॥౮౯॥

సంవేదనాపరపర్యాయస్య జ్ఞానస్యాఽఽత్మస్వరూపాభేదేఽపి కార్యత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ–స్వరూపేతి। కార్యత్వస్యోపచారికత్వం స్ఫోరయతి–బుద్ధీతి। అత్ర హి సంవేదనే బుద్ధివృత్త్యవివేకాత్తద్గతాన్యేవ జన్మవినాశాదీని కార్యాణి కల్ప్యన్తే

వస్తుతస్తు న తత్ర జన్మాదయో వికారాః సన్తి తేన కూటస్థే సంవేదనే కార్యత్వమారోపితమిత్యర్థః॥౮౯॥

స్వరూపమాత్మనో జ్ఞానం న తస్మాద్వ్యతిరిచ్యతే।

బుద్ధేః ప్రత్యయకారిత్వం తత్సాక్షిణ్యుపచర్యతే॥౯౦॥

యత్త్వాత్మనో జ్ఞానం ప్రతి కర్తృత్వముక్తం తద్దూషయతి—స్వరూపమితి। వృత్తిమదన్తఃకరణోపాధికమాత్మని కర్తృత్వమారోపితమిత్యర్థః॥౯౦॥

ఆత్మచైతన్యసంవ్యాప్తా వృత్తీర్ధీః కురుతే యతః।

చైతన్యాలిఙ్గితాః సర్వాస్తప్తాయోవిస్ఫులిఙ్గవత్॥౯౧॥

కూటస్థమాత్మసంవేదనం బుద్ధివృత్త్యుపాధికం కార్యత్వమాస్కన్దతీత్యుక్తం వివృణోతి—ఆత్మేతి। యథా తప్తస్యాయసో విస్ఫులిఙ్గా యహ్న్యాకారా దృశ్యన్తే తథా పరిణామినీ బుద్ధిరాత్మచైతన్యేన వ్యాప్తా సతీ నానావిధా వృత్తీశ్చై తన్యామాసవ్యాప్తా యతో నిర్వర్తయత్యతో బుద్ధివృత్త్యుపాధిచైతన్యం కార్యత్వేన మాతీత్యర్థః ॥౯౯॥

చైతన్యఖచితాన్దృష్ట్వా ప్రత్యయాన్బుద్ధికర్తృకాన్।

జ్ఞానం క్రియత ఇత్యజ్ఞాః కూటస్థమపి మన్వతే॥౯౨॥

యత్తు వృత్తిమదన్తఃకరణోపాధికమాత్మచైతన్యం కర్తృత్వేన భాతీతి తదుప పాదయతి—చైతన్యేతి॥౯౨॥

ఆవిర్భావతిరోభావౌ బుద్ధేర్యత్సాక్షికౌ నృణామ్।

తతోఽన్యం కం సమాశ్రిత్య సాక్షికర్తృత్వముచ్యతే॥౯3॥

బుద్ధేః ప్రత్యయకారిత్వం తత్సాక్షిణ్యుపచర్యత ఇత్యుక్తమధునా ప్రపఞ్చయతి—ఆవిర్భావేతి॥౯౩॥

బుద్ధిభావానవచ్ఛిన్నం తాద్ధగ్రూపం యథా పురా।

బుద్ధ్యుత్పత్తావపి తథాఽవిక్రియం హ్యనుభూయతామ్॥౯౪॥

ఆత్మనః సంవిదాత్మకస్య కర్తృత్వకార్యత్వయోరారోపితత్వే కూటస్థత్వం ఫలతీత్యాహ–బుద్ధీతి। యథాహి పూర్వం బుద్ధ్యుపాధ్యుత్పత్తేస్తద్భావేనానవచ్ఛిన్నమేకరూపమేవ బుద్ధ్యభావసాధకమవతిష్ఠతే తథా బుద్ధ్యుత్పత్తావపి తద్భావసా ధకమేకరూపమేవ చైతన్యమాస్థేయం బుద్ధిభావాభావయోరపి సాధకే సాక్షిచైతన్యే విశేషస్య దర్శయితుమశక్యత్వాదతశ్చ కూటస్థమేవ చైతన్యమనుభవబలాదాస్థేయం తస్య సర్వక్రియాసాధకత్వాదిత్యర్థః॥౯౪॥

కర్తృకార్యావభాసిత్వాత్కర్తృకార్యాభిధాయినః।

లక్షయన్తి పరం బ్రహ్మ నాఞ్జసా తత్ప్రచక్షతే॥౯౫॥

వాచ్యత్వాద్ఘటాదివదేవ సక్రియం బ్రహ్మ న కూటస్థమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కర్త్రితి। కర్తృకర్మాదీనాం కారకాణాం సాక్షిత్వేన బ్రహ్మణో భాసకత్వాత్కర్త్రాదివాచినః సత్యాదిశబ్దా బ్రహ్మ పరం లక్షయన్తి। న తు సాక్షాద్వక్తుముత్సహన్తే శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాం జాత్యాదీనాం బ్రహ్మణ్యసత్త్వాదతో వాచ్యత్వం బ్రహ్మణ్యసి ద్ధమిత్యర్థః॥౯౫॥

యత్తు తద్బ్రహ్మణో జ్ఞానం సర్వానన్యదవిక్రియమ్।

బ్రహ్మణోఽవ్యతిరిక్తం తత్సర్వప్రత్యక్సమాప్తితః॥౯౬॥

జ్ఞానశబ్దస్య బ్రహ్మణి లక్షణయా ప్రవృత్తిం ప్రకటయతి—యత్త్వితి। బ్రహ్మణో యత్తజ్జ్ఞానం చైతన్యం న చ షష్ఠీప్రయోగాద్బ్రహ్మణస్తద్భిద్యతే తద్ధి బ్రహ్మణః సకాశాదవ్యతిరిక్తం జ్ఞానవ్యతిరేకే జడత్వాద్బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్తచ్చ బ్రహ్మాత్మకం జ్ఞానం సర్వానన్యదద్వితీయం బ్రహ్మణః సర్వానన్యత్వాదతశ్చావిక్రియం విక్రియాహేత్వభావాచ్చ

సర్వత్ర ప్రత్యక్త్వేన వర్తతే తత్ర తత్రాఽఽత్మత్వేన సమాప్తత్వాదతో జ్ఞానపదం బ్రహ్మణి లక్షణయైవ వర్తతే తత్ర జాత్యాదేరసంభవాదిత్యర్థః॥౯౬॥

ప్రత్యాఖ్యాయాతాఖిలానాత్మభేదసత్యార్థవాచినా।

తథైవ సత్యశబ్దేన లక్ష్యతే తన్న తుచ్యతే॥౯౭॥

సత్యపదస్యాపి బ్రహ్మణి లక్షణయైవ ప్రవృత్తిం ప్రత్యాయయతి—ప్రత్యాఖ్యాతేతి। నిరస్తః సమస్తోఽనాత్మవిశేషోఽనృతవర్గో యస్మిన్పరమార్థార్థే తస్య వాచకేన సత్యశబ్దేనాపి జ్ఞానశబ్దేనేవ బ్రహ్మ లక్ష్యతే న తు తత్త్వేన వక్తుం శక్యతే నిమిత్తాభావస్య తుల్యత్వాదిత్యర్థః॥౯౭॥

ఏవం సత్యాదయః శబ్దాః స్వార్థాసంత్యాగినః పరమ్।

లక్షయన్తి విరుద్ధార్థనిర్వృత్త్యాఽజ్ఞానహానతః॥౯౮॥

సత్యజ్ఞానశబ్దవదానన్దాదయోఽపి శబ్దలక్షణయైవ బ్రహ్మ బోధయన్తీత్యాహ-ఏవమితి। సర్వే ఖల్వేతే శబ్దాః స్వార్థస్య పరమార్థత్వం జ్ఞానత్వమానన్దత్వం పూర్ణత్వమిత్యస్య స్వార్థస్యాపరిత్యాగినో భూత్వా విరుద్ధార్థప్రతీతిహేత్వజ్ఞాననిరాసద్వారా విరుద్ధస్యార్థస్యానృతజడదుఃఖపరిచ్ఛేదనివృత్తివర్త్మనా పరం బ్రహ్మ లక్షయన్తి న తు సాక్షాదేవ బ్రహ్మ వక్తుం క్షమన్తే ప్రాగుక్తన్యాయవిరోధాదిత్యర్థః॥౯౮॥

నివర్త్యభేదార్ద్భిన్నోనోఽర్థోఽసత్యాద్యర్థనివర్తినామ్।

సత్యాదీనామతః సిద్ధమవాక్యార్థత్వమాత్మనః॥౯౯॥

సత్యాదిశబ్దాః స్వార్థాసంత్యాగినశ్చేత్తాన్స్వార్థానాం సత్యాదీనాం భేదాద్గవానయనాదివాక్యవదస్మిన్నపి సత్యాదివాక్యే వాక్యార్థః సంసర్గః సంసృష్టో వా స్వాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహనివర్త్యేతి। సత్యాదిశబ్దానామసత్యాద్యర్థని వర్తకత్వేనోక్తానాం నివర్త్యభేదాదేవ యద్యపి భిన్నోఽర్థోఽభ్యుపగమ్యతే తథాఽపి విరుద్ధార్థం పరిహారాయాలక్ష్యే బ్రహ్మణి తేషాం పర్యవసానాదాత్మనో బ్రహ్మణః సత్యాదివాక్యార్థస్య సంసర్గసంసృష్టాభ్యామన్యత్వేనైకరస్యం వాక్యాదేవ సిధ్యతీత్యర్థః॥౯౯॥

యతో వాచో నివర్తన్తే నేతి నేతీతి చాపరమ్।
ఏవం సత్యర్థవత్సర్వమన్యథా తదనర్థకమ్॥౧౦౦॥

యత్రప్రత్యగ్బ్రహ్మణః శబ్దావిషయత్వం జాతిమత్త్వాదివిశేషశూన్యత్వాదుక్తం తథైవ తస్మిన్నభ్యుపగతే సత్యవిషయత్వస్య నిర్విశేషత్వస్య చ ప్రతిపాదకం వాక్య జాతముపపన్నార్థం బ్రహ్మణోఽధిషయత్వే విశేషవస్వే చానుపపన్నార్థమప్రమాణమేవ తదాపద్యేతేత్యాత్మనో విషయత్వాద్యభావే ప్రమాణమాహ—యత ఇతి॥౧౦౦॥

కౌటస్థ్యం సత్యమిత్యుక్తం తద్గుణం జ్ఞానముచ్యతే।
స్వతో బోధస్య కౌటస్థ్యే జ్ఞాతురానన్త్యమేకతా॥౧॥

సత్యాదిశబ్దానాం బ్రహ్మణి లక్షణయా బోధకత్వముపపాద్య పదార్థద్వయముక్తముపసంహరతి—కౌటస్థ్యమితి। తదేవ సత్యం గుణో యస్య జ్ఞానస్య తజ్జ్ఞానం తద్గుణం సత్యస్వం జ్ఞానస్య స్వరూపమిత్యాహ—తద్గుణమితి। సత్యత్వేనోక్తస్య జ్ఞానస్య స్వారస్యేన కౌటస్థ్యే స్థితే త్రివిధమానన్త్యం తస్య సిధ్యతీత్యాహ-స్వత ఇతి। యథోక్తం జ్ఞానం జ్ఞాతుః సాక్షిణో బ్రహ్మణః స్వరూపం తస్యాఽఽనన్త్యం కీద్ధగిత్యపేక్షాయాముక్తమ్—ఏకతేతి॥౧॥

జ్ఞాతృభేదాత్తు తద్బ్రహ్మ హ్యనీప్సితతమం పరమ్।
జ్ఞాతురన్యస్య చాభావాద్యో వేదేత్యుచ్యతే కథమ్॥౨॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతివాక్యమేవం వ్యాఖ్యాయ సమనన్తరవాక్యగతం యో వేదేతి భాగమాక్షిపతి—జ్ఞాతృభేదాదితి। తద్ధి ప్రకృతం బ్రహ్మ జ్ఞానాత్మత్వేన. వర్తతే జ్ఞానకర్తుః సకాశాదభిన్నత్వాభ్యుపగమాన్న చ తస్య జ్ఞానకర్తృత్వమబిక్రియత్వాన్న చ బ్రహ్మతిరేకేణ జ్ఞాతాఽభ్యుపగమ్యతే న చైకత్ర కర్మకర్తృభావః సంభవత్యతో యో వేదేత్యనుపపన్నమిత్యర్థః॥౨॥

సత్యాదిలక్ష్యాజ్ఞానోత్థాఽసత్యాద్యర్థనిషేధధీః।

వర్త్మనైవాఽఽప్తమాప్నోతి కేవలజ్ఞానహానతః॥3॥

సత్యాదిశబ్దేన యద్బ్రహ్మ లక్ష్యతే తదజ్ఞానోత్థం యదసత్యాది తన్నిషేధికా యాఽహం బ్రహ్మాస్మీత్యవిషయాకారా ధీరుత్పద్యతే తథా ప్రాప్తమేవ బ్రహ్మప్రాప్తిహేత్వజ్ఞాననివృత్త్యాం ప్రాప్నోతీత్యుపచారాదుచ్యతేఽత్ర కర్మకర్తృత్వస్యావివక్షితత్వాన్నైవమితి పరిహరతి—సత్యాదీతి॥3॥

ఏవం జ్ఞాతం విజానాతి విముక్తశ్వ విముచ్యతే।

నివర్తతే నివృత్తం చ త్రిర్వః శపథయామ్యహమ్॥४॥

నన్వజ్ఞాతం బ్రహ్మ జ్ఞాయతే బద్ధం చ ముచ్యతే నివర్తతే చ నివృత్తమేవాజ్ఞానం తథైవాప్రాప్తమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్తుం యుక్తం తత్రాఽఽహ—ఏవమితి। ప్రాప్తప్రాప్తివదితి యావత్। బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ విముక్తశ్చ విముచ్యతే। ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—త్రిరితి॥४॥

తస్మాదాసన్నకర్తృత్వతిమిరోఽయమవిద్యయా।

సత్యాదిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రత్యక్స్థమపి నేక్షతే॥౫॥

ఆజ్ఞాదానేర్నిత్యనివృత్తత్వే కిమితి సర్వదా బ్రహ్మణి న ప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తస్మాదితి। నివృత్తస్యైవాజ్ఞానాదేరనివృత్తవద్భానాదితియావత్॥౫॥

అతోఽవిద్యానిషేధేన సదా విస్ఫురితేక్షణః।

పిబఞ్శ్రోత్రాది నానాత్వం ప్రత్యగాత్మానమీక్షతే॥౬॥

ఆసన్నత్వమారోపితత్వమవిద్యాధ్యస్తకర్తృత్వాదికృతం ప్రత్యగ్బ్రహ్మణోఽస్ఫురణమితి స్థితే ఫలితమాహ—అత ఇతి॥౬॥

భూతమాత్రోపసంశ్లేషసముత్థం యత ఆత్మనః।

కర్తృభోక్తృత్వవిజ్ఞానం బుద్ధౌ తన్నిహితం తతః॥౭॥

ఏవం యో వేదేతివాక్యభాగే సంభవత్యపి నిహితశబ్దో న సంభవతి కుణ్డే యదవదనాధారత్వాద్బ్రహ్మణో బుద్ధౌ నిహితత్వాసిద్ధేరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—భుత మాత్రేతి। భౌతికమన్తఃకరణం భూతమాత్రాశబ్దేనాత్ర గృహ్యతే। అవిద్యా ధ్యస్తబుద్ధిసంబన్ధకృతకర్తృత్వాదిధర్మవత్త్వాదాత్మనో బుద్ధౌ నిహితత్వోక్తిరిత్యర్థః॥౭॥

తమోరజోవినిర్ముక్తం తద్వృత్త్యా చోపలభ్యతే।

బ్రహ్మతో నిహితం బుద్ధౌ మనసైవేతి చ శ్రుతిః॥౮॥

సాత్త్వికబుద్ధివృత్త్యాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి వాక్యోత్థయా బ్రహ్మణో దర్శనాద్బ్రహ్మబుద్ధిస్థముక్తమితిపక్షాన్తరం ప్రమాణమాహ—తమ ఇతి॥౮॥

నిగూఢమస్యాం తద్బ్రహ్మ కామావిద్యాద్యుపప్లవాత్।

ప్రత్యగ్ధియోఽనుపశ్యన్తి తస్మాద్బుద్ధిర్గుహోచ్యతే॥౯॥

నిహితశబ్దార్థమిత్థముక్త్వా బుద్ధేర్గుహాత్వం సాధయతి—నిగూఢమితి॥౯॥

పరమం వ్యోమ హార్దం స్యాద్బాహ్యాత్తత్పరమం యతః।

శ్రుతేర్యోఽయం బహిర్ధేతి తచ్చ బుద్ధేః సమాశ్రయమ్॥౧౦॥

పరమే వ్యోమన్నిత్యస్యార్థమాహ—పరమమితి। హృదయావచ్ఛిన్నం యూతాకాశం పరమం వ్యోమేత్యత్ర ప్రమాణమాహ శ్రుతేరితి। ఉక్తే హృదయాకాశే యా గుహా బుద్ధిస్తస్యాం బ్రహ్మ నిత్యం సంనిహితమితి సప్తమ్యర్థం సూచయతి—తశ్చేతి॥౧౦॥

గుహాయాం పరమే వ్యోమన్వస్తువృత్తమపేక్ష్య వా।

సత్యాదిలక్షణాన్నాన్యధ్ధియః ప్రత్యక్ప్రతీయతే॥౧౧॥

పరమే వ్యోమన్నిత్యస్యార్థాన్తరమాహ—గుహాయామితి। అన్తఃకరణే కార్యాపేక్షయా ప్రకృష్టం వ్యోమావ్యాకృతాకాశమజ్ఞాతం బ్రహ్మ తత్ర కార్యకారణవినిర్ముక్తం శుద్ధం బ్రహ్మ వ్యవస్థితమితి వాస్తవం వృత్తమపేక్ష్య వాచోయుక్తిరిత్యర్థః। వస్తువృత్తమపేక్ష్యోక్తమేవ వ్యవక్తి—సత్యాదీతి। అన్తఃకరణాత్కార్యభూతాత్ప్రత్యగాన్తరం యదజ్ఞాతం బ్రహ్మకారణం తత్ర సత్యయజ్ఞానానన్తానన్దాత్మకాత్పరిశుద్ధాత్కార్యకారణవిరుద్ధాద్బ్రహ్మణోఽన్యన్న ప్రామాణికమస్తీత్యతో బుద్ధిగుహాయాం పరమం వ్యోమాజ్ఞాతం బ్రహ్మ తత్స్వరూపత్వేన స్థితం తత్ర కార్యకారణవిలక్షణం బ్రహ్మ నిహితమిత్యర్థః॥౧౧॥

సత్యాద్యర్థవిరుద్ధేభ్యః సమ్యగ్వ్యావృత్తధీర్యతిః।

ధియః ప్రత్యక్ప్రవిశ్యాథ సత్యాత్మానం ప్రపశ్యతి॥౧౨॥

బుద్ధికారణే బ్రహ్మణ్యజ్ఞాతే కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య బ్రహ్మణోఽవస్థాన— కథనప్రయోజనమాహ—సత్యాదీతి। అనృతజడపరిచ్ఛిన్నదుఃఖేభ్యః సంశయవిపర్యాసవ్యతిరేకేణ వ్యావృత్తబుద్ధిరుత్తమో జ్ఞానాధికారీ ధియోఽన్తఃకరణాత్ప్రతీచి కారణే బ్రహ్మణి ప్రవిశ్య కార్యమాత్రస్య తదుపాధికాభావస్య చ తదతిరేకేణాభావమాలోచ్యాజ్ఞాతస్య బ్రహ్మణోఽపి కారణస్య కార్యకారణవిలక్షణబ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావం జ్ఞాత్వా సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మకం బ్రహ్మైవ బుద్ధిసాక్షిణస్తత్త్వమితి నిశ్చినోతీత్యర్థః॥౧౨॥

తస్మాదుపాయసిద్ధ్యర్థం బుద్ధేః ప్రత్యక్ప్రవేశనమ్।

గుహాయాం పరమే వ్యోమన్నిత్యుతిరస్మానతోఽన్వశాత్॥౧౩॥

యస్మాదేవం బుద్ధికారణే నిహితం బ్రహ్మేత్యుక్తే బుద్ధిసాక్షిణో బ్రహ్మత్వే సిధ్యతి తస్మాద్బుద్ధేః ప్రతీచి కారణే కార్యకారణవిలక్షణబ్రహ్మప్రవేశనం నిహితం గుహాయామిత్యాద్యా

శ్రుతిరహం బ్రహ్మాస్మీతిప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనానుశాస్త్యతో యో వేదేత్యాద్యా శ్రుతిరుపపన్నార్థేత్యాహ—తస్మాదితి ॥౧౩॥

జ్ఞాతుజ్ఞేయం పరం బ్రహ్మ భేదబుద్ధ్యపనుత్తయే।

గుహాయాం పరమే వ్యోమఞ్జ్ఞేయం జ్ఞాతరి శిష్యతే॥౧౪॥

సంప్రతి ప్రథమవ్యాఖ్యానమేవానుసృత్య వాక్యార్థ కథయతి—జ్ఞాతురితి। ఆత్మనో బుద్ధిసాక్షిణో జ్ఞేయం పరం బ్రహ్మేత్యుక్తే తయోర్భేదబుద్ధిరుపజాయతే తన్నివృత్త్యర్థం బుద్ధౌ బాహ్యాకాశాపేక్షయా ప్రకృష్టం యదాకాశం తత్ర నిహితం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే తథా చ జ్ఞేయం బ్రహ్మ సాక్షిణి తావన్మాత్రమవశిష్యతే సోఽపి సాక్షీ బ్రహ్మమాత్రమితి న తయోర్భేదశఙ్కాఽస్తీత్యర్థః॥౧౪॥

సాధ్యసాధనసంబన్ధవర్త్మనైవానుధావతః।

సాధ్యసాధననిర్ముక్తం స్వాత్మన్యావిశతే పరమ్॥౧౫॥

జ్ఞాతృజ్ఞేయయోర్జీవబ్రహ్మణోరభేదే జీవస్య సంసారిత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి సంసారిత్వప్రసఙ్గాత్తత్ప్రాప్తి- రసమీహితా స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సాధ్యేతి। యాగాదినా స్వర్గాది సాధ్యమితిసాధ్యసాధనసంగతిద్వారేణ ప్రవృత్తస్య సంసారిణస్తదుమయవిలక్షణం పరం బ్రహ్మ స్వరూపత్వేన యదా ప్రాప్తం భవతి తదా సంసారిణోఽపి సంసారిత్వం నివర్తతే తత్కథం తద్ద్వారా బ్రహ్మణః సంసారిత్వం శఙ్కితుం శక్యమిత్యర్థః॥౧౫॥

సోఽశ్నుతే నిఖిలాన్కామాన్కర్తృత్వే తదసంభవమ్।

ఆశఙ్క్య బహ్మణేత్యాహ యుగపత్స్యాత్సహేతి చ॥౧౬॥

బ్రహ్మాత్మైకత్వవిదశేషం పురుషార్థమాప్నోతీత్యస్మిన్నర్థే సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామానితివాక్యైకదేశం వ్యాచష్టే—సోఽశ్నుత ఇతి। కర్తృత్వ సర్వపురుషాథసిద్ధిర్న సంభవతీత్యాశఙ్క్య తస్యావిద్యాధ్యారోపితత్వాద్బ్రహ్మరూపేణ విదుషః

సర్వపురుషార్థసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యుత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి—కర్తృత్వ ఇతి।
సహశబ్దార్థమాహ—యుగపదితి॥౧౬॥

ప్రతీచి న స్యాత్త్రద్బ్రహ్మ భేదార్థా చేత్సహార్థతా।

సంభావ్యతే పరాగ్భూతం నాపి సత్యాదిమత్పరమ్॥౧౭॥

సహశబ్దస్య యథాశ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రతీచీతి సహశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వే సత్యాత్మబ్రహ్మణోర్భేదాద్భేదార్థతా సహశబ్దస్య స్యాదేవం సహశబ్దశ్రుతిర్భేదార్థా తతశ్చ సహశబ్దస్య భేదేనార్థేనార్థవత్త్వేతి చేదుచ్యతే తదాత్మని స్వరూపభూతం బ్రహ్మ న సిధ్యతి తథా చ తత్త్వమస్యాదివాక్యవిరోధాద్యుగపదర్థతాయాః సహశబ్దస్య యుక్తత్వాదేకస్మిన్నేవ క్షణే సర్వాన్పురుషార్థాన్బ్రహ్మరూపేణ బ్రహ్మవిదనుభవతీత్యర్థః। ఆత్మనః సకాశాద్బ్రహ్మణో భేదే దోషాన్తరమాహ—సంభావ్యత ఇతి॥౧౭॥

నాపి నోత్సహతే వక్తుం నిపాతత్వాత్సహార్థతామ్।

తస్మాద్యుగపదర్థస్య వాచకం స్యాత్సహేతి యత్॥౧౮॥

సహశబ్దస్య యుగపదర్థే సామర్థ్యాభావాన్న తదర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-నాపీతి। సహశబ్దః సహార్థతాం వదన్యుగపదర్థం వక్తుం నైవ శక్నోతీతి న నిపాతానామనేకార్థత్వాదస్య చ నిపాతత్వాదిత్యర్థః। ఫలితముపసంహరతి-తస్మాదితి॥౧౮॥

జ్ఞానాదసత్యాద్యుచ్ఛిత్తేరాత్మనోఽన్యన్న విద్యతే।

తస్మాద్విపశ్చిద్బ్రహ్మభ్యాం కామాన్సర్వాన్సహాశ్నుతే॥౧౯॥

సహశబ్దస్య యుగపదర్థత్వేఽపి యౌగపద్యస్య భేదసాపేక్షత్వాద్భేదప్రసక్తిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ-జ్ఞానాదితి। అహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్త్యా తత్కార్యాసత్యపరిచ్ఛేదాదినివృత్తేః సాక్షాత్కృతబ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాత్మరూపేణ బ్రహ్మరూపేణ చ సర్వానానన్దాన్యౌగపద్యేనానుభవతి। అవిద్యావస్థాయాముపాధ్యవచ్ఛేదాద్విభక్తవదభివ్యక్తేర్బహూక్తిరిత్యర్థః॥౧౯॥

జ్ఞాతుర్గార్ధగుహాస్థం ప్రతీచోఽన్యన్న లభ్యతే।
సత్యాదిమదతో బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మైవ తద్విదః॥౨౦॥

విపశ్చిద్బ్రహ్మభ్యామిత్యుక్తత్వాద్విద్వద్బ్రహ్మణోర్భేదః స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—జ్ఞాతురితి। యో వేద నిహితం గుహాయామితి బ్రహ్మణో బుద్ధిస్థత్వాభిధానాదాత్మనశ్చ తథాత్వాత్తయోర్భేదగన్ధోఽపి నాస్తీత్యర్థః॥౨౦॥

విపశ్చిద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయత్వాద్యపనుత్తయే।
సామానాధికరణ్యేన బ్రహ్మణా హ విపశ్చితా॥౨౧॥

విద్వద్బ్రహ్మణోర్భేదాభావే హేత్వన్తరమాహ—విపశ్చిదితి। జ్ఞేయత్వాదిత్యాదిశబ్దేన ప్రాప్యత్వం బ్రహ్మణో గృహ్యతే॥౨౧॥

ఏకయాఽక్రమవర్తిన్యా వ్యాప్నోతి క్రమవర్తినః।
అవగత్యాఖిలాన్కామాన్యోఽకామ ఇతి చ శ్రుతిః॥౨౨॥

సర్వాన్కామాన్సమశ్నుత ఇత్యస్యార్థమనూద్య తత్రైవార్థే శ్రుత్యన్తరసంవాదం దర్శయతి—ఏకయేతి। విదుషో విషయసుఖప్రాప్తౌ సక్రియత్వమాశఙ్క్యావగతిం విశినష్టి। అక్రమవర్తిన్యేతి॥౨౨॥

ఆదావన్తే తథా మధ్యే ధియోఽనేకశరీరగాః।
నిర్విశేషైకచిద్వ్యాప్తా హ్యనన్యానుభవాత్మనా॥౨౩॥

అవగతేరుక్తం కూటస్థత్వం సాధయతి—ఆదావితి॥౨౩॥

సర్వప్రవృత్తిహేతూంశ్చ యస్మాద్బ్రహ్మవిదశ్నుతే।

కామాన్బ్రహ్మవిదస్తస్మాన్న ప్రవృత్తిరహేతుతః॥౨౪॥

బ్రహ్మవిదోఽపి ప్రవృత్తిమిచ్ఛతాం యథోక్తశ్రుతివిరోధః స్యాదిత్యార్థికం వాక్యతాత్పర్యమా— సర్వప్రవృత్తీతి। విదుషా సుఖానాం కామశబ్దితానామాత్ఫత్వాత్తస్య కామాభావాత్తన్నిబన్ధనా ప్రవృత్తిర్న సిధ్యతీత్యర్థః॥౨౪॥

అవిద్యాహేతవః కామాః కామమూలాః ప్రవృత్తయః।

ధర్మాధర్మౌ చ తన్మూలౌ దేహోఽనర్థాశ్రయస్తతః॥౨౫॥

అతోఽవిద్యానిరోధే స్యాన్నిరోధో విదుషః సదా।

నిఃశేషకర్మహేతూనాం వికారాణాం తదైవ తు॥౨౬॥

బ్రహ్మవిదో విద్యయాఽవిద్యానివృత్త్యా కామాదినివృత్తిరయత్నతః సిధ్యతీత్యేతదుపపాదయతి। అవిద్యేత్యాదినా॥౨౫॥౨౬॥

కృతోన్నపనిషదర్థస్య సూత్రమిత్యభ్యధాత్పురా।

సంక్షేపతస్తదర్థశ్చ సమ్యఙ్మన్త్రేణ వర్ణితః॥౨౭॥

తస్మాద్వా ఏతస్మాదిత్యాదేరుత్తరస్య సందర్భస్య సంబన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి। కృతేన్నతి। బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితివాక్యం వల్లీద్వయార్థస్య బ్రహ్మణస్తజ్జ్ఞానస్య తత్ఫలస్య చ సూత్రమితి భాష్యకృదుక్తవాన్। తచ్చ సూత్రితమర్థత్రయం సత్యమిత్యాదినా మన్త్రేణ సంశయవిపర్యయాపోహేన సంక్షేపతో వ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః॥౨౭॥

అనేన త్వాద్యసూత్రేణ యావానర్థోఽత్ర సూత్రితః।

ఆసమాప్తేరియం వృత్తిస్తస్మాదిత్యుచ్యతేఽధునా॥౨౮॥

బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితిసూత్రేణ యోఽర్థః సూత్రితో యశ్చ మన్త్రేణ సంక్షేపతో వ్యాఖ్యాతస్తస్యార్థస్య ప్రపఞ్చనార్థం తస్మాదిత్యాదిసమాప్తిపర్యన్తం గ్రన్థజాతమితి సంబన్ధం దర్శయతి—అనేనేతి॥౨౮॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం చ రసాదేః పఞ్చకాత్పరమ్।

స్యామద్ధశ్యాదిశాస్త్రోక్తమహం బ్రహ్మేతి నిర్భయమ్॥౨౯॥

సముదాయతాత్పర్యముక్త్వా మన్త్రోక్తమనువదతి। సత్యమితి॥౨౯॥

నను సత్యమనన్తం చ కథం సమ్యక్ప్రతీయతే।

దేశకాలాదిహేతుత్వాత్తదిదానీం విభావ్యతే॥౩౦॥

కోశపఞ్చకవిలక్షణం సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మకం నిర్విశేషం నిర్భయం బ్రహ్మత్మేత్యాత్మబ్రహ్మణోరైక్యే మన్త్రేణోక్తే చోదయతి। నన్వితి। సర్వపదార్థానాం త్రిధా పరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి వస్తుత్వేన విభక్తత్వాద్రజ్జుసర్పవదేవ సత్యత్వాయోగాదసత్యత్వాదేవ జడత్వాదుక్తో మన్త్రార్థో న సిధ్యతీత్యర్థః। సర్వజగత్కారణత్వాద్బ్రహ్మణస్త్రివిధమానన్త్యం సిధ్యత్యతశ్చ సత్యత్వం జ్ఞానత్వం చ తస్మిన్నుపపద్యతే తచ్చానన్త్యం సర్వకారణత్వకృతమనన్తరమేవ ప్రకటీకర్తవ్యమితి పరిహరతి—దేశేతి॥౩౦॥

వస్తుతో దేశతశ్చైవ కాలతశ్చ త్రిధోచ్యతే।

ఆనన్త్యం బ్రహ్మణశ్చాతః సత్యాద్యపి చ సిధ్యతి॥౩౧॥

తదిదానీం విభావ్యత ఇత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి—వస్తుత ఇతి। అతః శబ్దాదుపరిష్టాచ్చ శబ్దః సంబధ్యతే పరిచ్ఛిన్నస్యైవాసత్యత్వజడత్వదర్శనాన్నాపరిచ్ఛిన్నే తత్రాప్తిరిత్యర్థః॥౩౧॥

అనన్తం దేశతో వ్యోమ దేశవత్ప్రకృతిత్వతః।

కారణేనైకదేశం హి కార్యం నాన్యత్ర వర్తతే॥౩౨॥

ఆకాశవదేవ బ్రహ్మణోఽనన్తత్వం న నిరఙ్కుశమిత్యాశఙ్క్య బైషమ్యమాహ—అనన్తమితి। దేశవతాం పృథివ్యాదీనాముపాదానత్వేఽపి కథమాకాశస్య దేశతోఽనన్తత్వమిత్యాశఙ్క్య కార్యాణాం సర్వేషామాకాశేఽన్తర్భావాదిత్యాహ—కారణేనేతి॥౩౨॥

కార్యత్వాత్కాలతో నాస్య వస్తుతశ్చ విహాయ సః।
వస్త్వన్తరస్య సద్భావాదానన్త్యం వస్తుతోఽపి న॥౩౩॥

తర్హి తథైవ కాలతో వస్తుతశ్చ తస్యాఽఽనన్త్యం నేత్యాహ—కార్యత్వాదితి। వస్తుతశ్చాఽఽకాశస్య నాఽఽనన్త్యమిత్యుక్తం స్పష్టయతి—వస్త్వన్తరస్యేతి। ఆకాశవ్యతిరిక్తస్య బ్రహ్మణః సద్భావాదిత్యర్థః॥౩౩॥

కాలాకాశాదియోనిత్వాత్సర్వాత్మత్వాత్తథాఽఽత్మనః।
వస్త్వన్తరస్య చాసత్త్వాన్ముఖ్యానన్త్యం పరాత్మనః॥౩౪॥

బ్రహ్మణ్యాకాశాద్వైషమ్యం దర్శయన్నాహ—కాలేతి॥౩౪॥

కల్పితేన పరిచ్ఛేదో న హ్యకల్పితవస్తునః।
కల్పితశ్చేహ కాలాదిర్వాచారమ్భణశాస్త్రతః॥౩౫॥

కార్యేణ కాలాదినా పరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణో న యుక్తం ముఖ్యమానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య కల్పితత్వాత్కాలాదేర్నైవమిత్యాహ—కల్పితేనేతి। కల్పితత్వమేవ కాలాదేరసిద్ధం మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహకల్పితశ్చేతి। వికారస్య వాచారమ్భణత్వేన మిథ్యాత్వాద్వికారత్వాచ్చ కాలాదేరపి మిథ్యా త్వసిద్ధిరిత్యర్థః॥౩౫॥

తస్మాత్సత్యాది యాథాత్మ్యం తస్మాదిత్యేవమాదినా।

వక్ష్యతే బ్రహ్మణః సమ్యక్సృష్టివ్యాజేన యత్నతః ॥౩౬॥

తస్మాదిత్యాదినా సృష్టిప్రతిపాదనాత్కార్యకారణప్రపఞ్చస్య సత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య సృష్టికథనవ్యాజేన బ్రహ్మయాథాత్మ్యం సత్యత్వాదిలక్షణం శ్రుత్యా ప్రతిపాద్యతే న తు సృష్టిరిత్యాహ తస్మాదితి। బ్రహ్మణస్త్రివిధమానన్త్యం కార్యకారణయోశ్చ కల్పితత్వమిత్యస్యార్థస్య వివక్షితత్వాదితి యావత్ ॥౩౬॥

తస్మాదిత్యాది వాక్యోక్తం వైశబ్దః స్మరణాయ తు।

ఏతస్మాదితిమన్త్రోక్తం సత్యాదిగుణలక్షితమ్ ॥౩౭॥

తస్మాదిత్యాదివాక్యస్యైవం తాత్పర్యముక్త్వా పదత్రయార్థం కథయతి—తస్మాదితీతి ॥౩౭॥

తద్విద్విపశ్చిత్సామర్థ్యాత్తదేతద్భ్యాం ప్రతీయతే।

ఆత్మశ్రుతేర్న ముఖ్యోఽర్థః ప్రతీచోఽన్యత్ర లభ్యతే ॥౩౮॥

ప్రకృతస్య బ్రహ్మణస్తచ్ఛబ్దపరామృష్టస్య ప్రత్యక్త్వేన సంనిహితత్వాదేతచ్ఛబ్దే నోపాదానే కారణమాహ—తద్విదితి। బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి బ్రహ్మజ్ఞానమాత్రాద్బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణాద్బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి చ బ్రహ్మవిదో విపశ్చితో బ్రహ్మణా సామానాధికరణ్యశ్రవణాద్బ్రహ్మాత్మనోరైక్యావగమాత్పూర్వోక్త- సామానాధికరణ్య—సామర్థ్యాత్తస్మాదిత్యత్రోక్తాభ్యాం తదేతచ్ఛబ్దాభ్యాం సమానాధికరణాభ్యాం బ్రహ్మాత్మనోరభేదరూపం ప్రత్యక్త్వం బ్రహ్మణో భాతి తేన తస్మిన్నేతచ్ఛబ్దప్రయోగోపపత్తిరిత్యర్థః। కించాస్మిన్వాక్యే బ్రహ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగో దృశ్యతే స చాఽమత్వే సత్యేవ బ్రహ్మణో యుజ్యతే ప్రతీచోఽన్యత్రాఽఽత్మశబ్దప్రయోగాయోగాదతో యుక్తం బ్రహ్మాత్మనోరైక్యమిత్యాహ—ఆత్మశ్రుతేరితి ॥౩౮॥

మత్తః సర్వమిదం జాతం మయ్యేవాన్తే ప్రలీయతే।

అహమేకో బిభర్మీదమిత్యేవం చ ప్రసిధ్యతి ॥౩౯॥

కించ బ్రహ్మణః సర్వవేదాన్తేషు జగత్కారణత్వశ్రవణాదాత్మనశ్క్రియతే తథాచ మూలకారణత్వాసిద్ధిరితిశేషః। తర్హి బ్రహ్మైవ కారణమితిద్వితీయం పక్షమాశఙ్క్యాఽఽహ— బ్రహ్మణ ఇతి। అకారణత్వం కూటస్థత్వమ్॥౪౧॥

బ్రహ్మస్వభావో హేతుశ్చేత్సృష్టేస్తత్సంనిధేః సదా।

సర్వదా బ్రహ్మవత్సర్గో న చ దేశాద్యసంభవాత్॥౪౨॥

కూటస్థస్యాపి కారణత్వమయస్కాన్తవదిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మసత్తాసంనిధిసాతత్యాద్బ్రహ్మవదేవ జగతః సర్గేఽపి సాతత్యేన స్యాదితి దూషయతి—బ్రహ్మేతి। న చాస్తు సర్వదా సృష్టిరితి వాచ్యం సర్వం హి జాయమానం దేశే కాలే చ జాయతే న చ తథా దేశకాలాది సంభవతి దేశస్య దేశాన్తరాభావాత్కాలస్య చ కాలాన్తరాభావాన్న చావస్థాన్తరమవస్థాయాః సిధ్యత్యనవస్థానాదృతో న సర్వదా సృష్టిరిత్యాహ—న చేతి॥౪౨॥

నాభూత్సృష్టిరభూతత్వాదభూతం కాలహేతుతః।

న భవిష్యత్యభావ్యత్వాదభావ్యం చాక్రియోత్థితేః॥౪౩॥

కించ భూతకాలపరిచ్ఛేద్యా వా భవిష్యత్కాలపరిచ్ఛేద్యా వా వర్తమాన కాలపరిచ్ఛేద్యా వా సృష్టిరేష్టవ్యా నాఽఽద్యా స్రష్టృత్వేనేష్టస్య బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వేన భూతకాలసంబన్ధాభావాదిత్యాహ—నాభూదితి। అభూతత్వే బ్రహ్మణో హేత్వన్తరమాహ— అభూతమితి। కాలకారణత్వాదభూతం కాలపరిచ్ఛేద్యం బ్రహ్మ కారణత్వేన కాలాన్వయస్య మాయాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణో ఘటాదివన్న కాలవ్యాప్యతేత్యర్థః—ద్వితీయం దూషయతి–న భవిష్యతీతి। బ్రహ్మణో భవిష్యత్కాలాపరిచ్ఛేద్యత్వాదితి హేతుమాహ–అభావ్యత్వాదితి। తస్యాభావ్యత్వే హేత్వన్తరమాహ–అమాన్య చేతి। అక్రియోత్థితిరకార్యత్వమ్॥౪౩॥

నేదానీమద్వితీయత్వాత్కౌటస్థ్యాదాత్మనః సదా।

భవిష్యత్యస్త్యభూన్నాతో వస్తువృత్తమపేక్ష్య తు॥౪౪॥

తృతీయం ప్రత్యాహ–నేదానీమితి॥౪౪॥

భవిష్యత్యస్త్యభూచ్చేతి యతో వన్ధ్యం విశేషణమ్।

ఉత్ప్రేక్షాదివదణోస్తస్మాదవిద్యైవాత్ర కారణమ్॥౪౫॥

ఇదం చ హేతుద్వయం పూర్వత్రాపి తుల్యం కాలత్రయవిశేష్యత్వం యతః సృష్టేరశ్లిష్టమతీ మాయాత్మికైవ సృష్టిరితిఫలితమాహ-భవిష్యతీతి। యథా కరమో రాసభో వా పరమాణురితిపరమాణోర్విశేషణం నిరర్థకం తథా కాలత్రయమపి సృష్టివిశేషణం న సిధ్యత్యతః సృష్టావవిద్యైవ కారణమిత్యుక్తం స్పష్టయతి—ఉత్ప్రేక్షాదివదితి॥౪౫॥

అసతః కారణం నాస్తి సతోఽనతిశయత్వతః।

కౌటస్థ్యాజ్జన్మనాశానామనవస్థా జనేర్జనౌ॥౪౬॥

కించ సదసద్వా జాయతే న తావదసదుత్పద్యతే తస్యాసత్త్వాదేవ కారణాసంబన్ధేనం జన్మాయోగాన్నాపి సజ్జాయతే తస్య పూర్వమేవ సత్త్వాజ్జన్మాతిశయాభావాదతః సృష్టిరపారమార్థికీత్యాహ—అసత ఇతి జన్మాదిభావవికారాణాం జన్మాద్యభావాత్తేషాం కూటస్థత్వాచ్చ సృష్టిరపారమార్థికీత్యాహ—కౌటస్థ్యాదితి। జన్మనాశగ్రహణమితరేషామపి భావవికారాణాముపలక్షణార్థం జన్మాదేర్జన్మాద్యఙ్గీకారే దోషమాహ—అనవస్థేతి। యథా జన్మనో జన్మాభ్యుపగమేఽనవస్థా తథా నాశస్య నాశేఽపక్షయస్యాపక్షయే పరిణామస్య పీరణామే వివృద్ధేర్వివృధ్ధావస్తిత్వస్యాస్తిత్వే
చానవస్థాసామ్యాజ్జన్మాదేర్జన్మాద్యయోగాత్కూటస్థత్వమాస్థేయం న చ తథేష్యతే తతః సృష్ట్యాది కల్పితమేవే త్యర్థ:॥౪౬॥

కాలత్రయస్యావిద్యాయాః సముత్థానాదహేతుతా।

కర్మదేవేశ్వరాదీనామత ఏవానిమిత్తతా॥౪౭॥

కాలో జగతో హేతురితి కేచిత్తత్రాఽఽహ—కాలత్రయస్యేతి। ధర్మాధర్మాదికారణమిత్యపరే తాన్ప్రత్యాహ—కర్మేతి। అత ఏవ తేషామవిద్యాయాః సముత్థానాదేవేతి యావత్॥౪౭॥

జనిస్థిత్యప్యయా హ్యేతే జగతః స్యుః ప్రతిక్షణమ్ ।

ధియా జనయతే కర్తా కర్మభిశ్చేతి హి శ్రుతిః ॥౪౮॥

కాలాదేరకారణత్వే బ్రహ్మణశ్చ కూటస్థత్వే మాయామయీ సృష్టిర్విద్యాకర్మవశాత్ప్రతిక్షణం జగతో భవతీతి శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన దర్శయతి—జనీతి ॥౪౮॥

అనాదిమధ్యనిధనావిద్యాసందూషితాత్మనః।

బ్రహ్మణో జాయతే వ్యోమ తిమిరాదివ చన్ద్రమాః ॥౪౯॥

సృష్టిశ్చేన్మాయామయీ తర్హి కథమాత్మన ఆకాశః సంభూత ఇతి ప్రత్యగ్బ్రహ్మణః సకాశాదాకాశాదిసృష్టిరుపదిశ్యతే తత్రాఽఽహ—అనాదీతి ॥౪౯॥

నాలం క్షణమపి స్థాతుం కార్యం తద్ధ్రువతా కుతః।

రజ్జ్వేవ భోగ్యవిద్యోత్థం మూమూఢదృష్టేర్ధ్రువాయతే ॥౫౦॥

ఆకాశాదేర్బ్రహ్మణో జాయమానత్వేఽపి ప్రధ్వంసవదనాశిత్వం కిం న స్యాత్తత్రాఽఽహ—నాలమితి। తర్హి కథమాకాశాదేర్ధ్రువత్వబుద్ధిస్తత్రాఽఽహ—రజ్జ్వేవేతి ॥౫౦॥

తిమిరోపప్లుతో యద్వద్భిన్నామివ సమీక్షతే।

చన్ద్రికామాత్మనస్తద్వత్కార్యం భిన్నం సమీక్షతే ॥౫౧॥

బ్రహ్మకార్యత్వే జగతో బ్రహ్మభేదప్రతిభానాసంభవాద్ఘటస్య మృదో భేదానుపలమ్భాత్ప్రకృతే చ భేదప్రతీతేర్న బ్రహ్మకార్యం జగదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తిమిరేతి ॥౫౧॥

యద్యద్భూతం యథాసంఖ్యం తత్తత్తావద్గుణం స్మృతమ్।

పూర్వైర్వ్యాప్తాని కార్యత్వాదుత్తరాణి యథాక్రమమ్ ॥౫౨॥

ఆకాశో జాయమానః స్వగుణేన శబ్దేన సహ జాయతే వాయ్వాదీని తు స్వకీయైర్గుణైః స్పర్శనాదిభిరాకాశాదిపూర్వపూర్వగుణైశ్చ శబ్దాదిభిః సహ సంభవన్తీతి భాష్యోక్తమనువదతి—యద్యదితి। భాష్యార్థం సమర్థయతే—పూర్వైరితి। పూర్వపూర్వాకాశాదిభూతవ్యాప్తత్వేనోత్తరోత్తరవాయ్వాదిభూతోత్పత్తేస్తత్తదాకాశాదిభూతగుణవత్త్వముత్తరోత్తరవాయ్వాది భూతస్యోచితమిత్యర్థః॥౫౨॥

ఆకాశాదేశ్చ కార్యత్వాన్న వాయ్వాది ప్రజాయతే।

వియద్రూపాన్మరుజ్జన్మ తస్మాదాత్మన ఏవ తత్॥౫౩॥

ఆకాశాద్వాయురిత్యాదావాకాశాదేర్వాయ్వాదికారణత్వం శ్రూయతే తన్న యథాశ్రుతం గ్రాహ్యమనన్వయాదనవస్థానాచ్చ కార్యస్యోపాదానత్వాసంభవాదిత్యాహ—ఆకాశాదేశ్చేతి। ఆకాశాద్వాయురిత్యాద్యా శ్రుతిస్తార్హి కథమిత్యాశఙ్క్య తత్తద్రూపాపన్నం బ్రహ్మైవానాది తత్తదుపాదానమితిశ్రుతేరుపపత్తిమాహ—వియద్రూపాదితి॥౫౩॥

పఞ్చైవ ఖలు భూతాని వ్యోమాదీన్యుపలక్షయేత్।

కార్యకారణరూపేణ భూతేభ్యో నాన్యదిష్యతే॥౫౪॥

దశైవ భూతమాత్రేతి క్వచిదుక్తత్వాత్కిమితి పఞ్చానామేవ భూతానామిహోత్పత్తిరుక్తేత్యాశఙ్క్య పఞ్చీకృతాపఞ్చీకృతాభిప్రాయేణ దశసంఖ్యావ్యపదేశాత్పఞ్చైవ వస్తుతో భూతానీతి తేషామేవాత్రోత్పత్తిరుక్తేత్యాహ—పఞ్చైవేతి। భూతానాం పఞ్చత్వేఽపి తదతిరిక్తమస్తి కార్యం కార్యభేదస్యాసంఖ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్య కార్యకారణరూపేణ వర్తమానభూతపఞ్చకాతిరేకేణ నాన్యదస్తి కార్యమిత్యాహ–కార్యేతి॥౫౪॥

వాయ్వాదిషు తు యః శబ్దః స్వస్థం తమవిచక్షణాః।

వాయ్వాదీనామివేక్షన్తే స్రుగ్గుణానివ భోగినః॥౫౫॥

ఆకాశస్య సహజః శబ్దో వాయోః సహజస్స్పర్శస్తత్రాఽఽకాశసంబన్ధేన శబ్దో దృశ్యతే తేజసః సహజం రూపం తస్మిన్నాకాశవాయుసంబన్ధేన శబ్దస్స్పర్శౌ దృశ్యేతే। అపాం సహజో రసస్తాస్వాకాశాదిభూతత్రయసంబన్ధేన శబ్దస్పర్శరూపాణ్యుపలభ్యన్తే। పృథివ్యాః సహజో గన్ధస్తస్యాం పూర్వభూతచతుష్టయసంపర్కద్వారేణ శబ్దస్పర్శరూపరసా గృహ్యన్తే న స్వతం ఇత్యయుక్తం గృహ్యమాణగుణానాం తత్ర తత్ర స్వాభావికత్వసంభవాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— వాయ్వాదిష్వితి। శబ్దగ్రహణం స్పర్శాదీనాముపలక్షణార్థమేకైకత్రైకైకగుణస్య స్వతోభావాద్గుణాన్తరస్య భూతాన్తరసంపర్కప్రయుక్తత్వాన్న స్వాభావికత్వసిద్ధిరిత్యర్థః॥౫౫॥

చతుర్గుణాత్మికా పృథ్వీ న చతుర్ష్వపి సా యథా।

బ్రహ్మాత్మకం జగత్సర్వం బ్రహ్మైవం న జగన్మయమ్॥౫౬॥

బ్రహ్మణో భూతకారణత్వే భూతమయత్వేన సవిశేషత్వప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ– చతుర్గుణేతి। గుణశబ్దేన భూతాన్యుచ్యన్తే। ఆకాశాదిభూతచతుష్టయకార్యత్వాత్పృథివ్యా భూతచతుష్టయాత్మకత్వేఽపి న భూతచతుష్టయస్య పృథివ్యాత్మకత్వం పృథివీకార్యత్వాభావాత్తథాభూతభౌతికం జగద్బ్రహ్మకార్యత్వాదశేషమపి బ్రహ్మాత్మకం తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి న హి శుక్త్యాదివ్యతిరేకేణ రజతాది సంభవతి బ్రహ్మ తు న జగదాత్మకమతత్కార్యత్వాన్న హి శుక్త్యాదిరజతాద్యాత్మకమతో బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః॥౫౬॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం యత్ప్రత్యజ్ఞాయి పురైకలమ్।

అనన్యానుభవం బ్రహ్మ తత్సిద్ధం న్యాయతః స్ఫుటమ్॥౫౭॥

బ్రహ్మణః సర్వకారణత్వేన సర్వస్య జగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వస్యాఽఽరమ్భణాధికరణన్యాయేన సిద్ధత్వాత్ప్రతిజ్ఞాతం సత్యత్వాదిసిద్ధమిత్యుపసంహరతి–సత్యమితి॥౫౭॥

దిగాదికారణో దేవః పఞ్చభూతశరీరభృత్।

సర్వోఽస్మీత్యభిమానేద్ధో విరాడేవమజాయత॥౫౮॥

పృథివ్యా ఓషధయ ఇత్యోషధీనాం పఞ్చీకృతపృథివీకార్యత్వశ్రవణా-త్పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతోత్పత్తేరిహోక్తత్వేఽపి పృథగేవ విరాడాత్మోత్పత్తిర్వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్య పఞ్చీకృతమహాభూతశరీరత్వాద్విరాజస్తదుత్పత్త్యైవోత్పత్తిః సిద్ధేత్యాహ—దిగాదీతి ॥౫౮॥

అస్మాత్పూర్వం భవేత్సూత్రం తస్మిన్సతి విరాడ్యతః।

శ్రుత్యన్తరానురోధాచ్చ విజ్ఞానమితి లిఙ్గతః॥౫౯॥

తర్హి విరాజః సూత్రకార్యత్వాత్కారణస్య సూత్రస్యోత్పత్తిరుచ్యతాం తత్రాఽఽహ–అస్మాదితి। సూత్రమత్ర వివక్షితమిత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ–శ్రుత్యన్తరేతి। కస్మిన్ను ఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతిశ్రుత్యన్తరే విరాడాధారత్వేన సూత్రస్య వివక్షితత్వాదిహ సూత్రాధారవిరాట్ప్రతీతేః సూత్రమత్ర వివక్షితం ప్రతిమాతీత్యర్థః। విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుత ఇతి విజ్ఞానపదస్య సూత్రవాచకత్వాచ్చాత్ర సూత్రమభిప్రేతమిత్యాహ—విజ్ఞానమితీతి ॥౫౯॥

వ్యుత్థాప్యాన్నమయాదిభ్యో హ్యన్నం ప్రాణమితీరణాత్।

ఉపాసనోపదేశాచ్చ సూత్రమత్ర వివక్షితమ్ ॥౬౦॥

భృగువల్ల్యామన్నం ప్రాణం చక్షుః శ్రోత్రం మనో వాచమితిప్రాణాదిశబ్దైః సూత్రస్యాభిధానాచ్చ సూత్రమత్రాభీష్టమిత్యాహ—వ్యుత్థాప్యేతి। విజ్ఞానం దేవాః సర్వే బ్రహ్మజ్యేష్ఠముపాసత ఇత్యత్ర విజ్ఞానపదేనోక్తస్యోపాసనోపదేశాచ్చ సూత్రం పఞ్చీకృతభూతోత్పత్తేః పూర్వం వివక్షితమేవేత్యాహ–ఉపాసనేతి। న హి ధాత్వర్థస్యాత్రోపాసనముచ్యతే బ్రహ్మజ్యేష్ఠమితివిశేషణవిరోధాత్కర్తురాత్మనశ్చ కర్మత్వాయోగాత్కారణబ్రహ్మణశ్చ విజ్ఞానపదేనాగ్రహణాదతో విజ్ఞానశబ్దేన సూత్రమేవ గృహీతమిత్యర్థః ॥౬౦॥

కార్యోత్పాదాత్పురా సూత్రం మృద్వత్పదవిభాగవత్।

కారణం కార్యముత్పాద్య కార్యతామివ గచ్ఛతి ॥౬౧॥

పూర్వమేవ విరాడుత్పత్తేః సూత్రోత్పత్తిరభీష్టా చేత్తత్ర పూర్వమేవ కిమితి కార్యవ్యవహారో న బభూవేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కార్యేతి। విరాడుత్పత్తేః పూర్వం కార్యమపి సూత్రం స్వకారణేన సతా పరమాత్మనా సహ విభాగాభావాదతిసూక్ష్మత్వాత్కార్యవ్యవహారక్షమం న భవతి తదేవ పునర్విరాడాత్మకం కార్యముత్పాద్య మృదివ ఘటాదికార్యం కార్యతాం కార్యవ్యవహారం గచ్ఛతి తద్వ్యవహారక్షమం భవత్యేవ విరాడాత్మద్వారా స్థూలతాలాభాదిత్యర్థః॥౬౧॥

కార్యేఽసతి తు తత్సూత్రం ప్రజ్ఞానఘనరూపభృత్।

అవచ్ఛిన్నం స్వకార్యేణ సమష్టివ్యష్టితాం వ్రజేత్॥౬౨॥

విరాడుత్పత్తౌ సూత్రే సామాన్యవిశేషవ్యవహారోఽపి సిధ్యతీత్యాహ—కార్యేఽసతీతి। విరాడాఖ్యం కార్యం చేదసిద్ధం తదా తత్సూత్రం క్రియావిజ్ఞానశక్తిరూపేణ స్థితం నోభయవిధవ్యవహారాయ పర్యాప్తం యదా తు విరాడుత్పత్త్యా తదవచ్ఛిన్నం సూత్రమవతిష్ఠతే తదా తదుభయవిధవ్యవహారభాగ్భవతీత్యర్థః॥౬౨ ॥

వృష్ట్యాదిసవ్యపేక్షాయా భువః పఞ్చగుణాత్మికాః।

వ్రీహిప్రభృతయః సర్వా భవన్త్యోషధయః క్రమాత్॥౬౩॥

ఆకాశాదిసృష్టిశ్రుతేస్తాత్పర్యార్థో దర్శితః। సంప్రతి పృథివ్యా ఓషధయ ఇత్యస్యార్థమాహ—వృష్ట్యాదీతి। భువో వృష్ట్యాదిసవ్యపేక్షత్వం పఞ్చీకృతత్వమ్॥౬౩॥

అదనార్థం తథాఽన్నం చ తాభ్యః సమభిజాయతే।

జగ్ధాదన్నాద్రసోత్పత్తిః శోణితం జాయతే రసాత్॥౬౪॥

జాయతే రుధిరాన్మాంసం మేదసశ్చ తతో భవః।

మేదసోఽస్థీని జాయన్తే మజ్జాఽప్యస్థిసముద్భవా॥

తతః శుకస్య నిష్పత్తిర్బీజం మాత్రసృజా సహ॥౬౫॥

ఔషధీభ్యోఽన్నమిత్యస్యార్థమాహ—అదనార్థమితి। అన్నాత్పురుష ఇత్యుక్తం న హి కేవలాదన్నాత్పురుషోత్పత్తిర్దృశ్యతే తత్ర రేతోరూపేణ పరిణతాదన్నాత్పురుషోత్పత్తిరితి వక్తుం రేతో జన్మక్రమమనుక్రామతి—జగ్ధాదితి॥౬౪॥౬౫॥

నిజావిద్యామహాజాలసంవీతధిషణః పుమాన్।
మోహోత్థానలకామాఖ్యబడిశాపహృతాశయః॥౬౬॥

ఉక్తేన క్రమేణోత్పన్నం రేతో మాతుః శోణితేన సహితం పురుషోత్పత్తౌ బీజమిత్యుక్త్వా తస్మాత్పురుషోత్పత్తిక్రమం దర్శయతి–నిజావిద్యేత్యాదినా। ఆత్మన్యనాదిరనిర్వాచ్యావిద్యా నిజావిద్యేత్యుచ్యతే। మోహశబ్దేనావివేకో గృహ్యతే తతో జాతస్య కామస్యానలత్వం కదాచిదప్యలంప్రత్యయవికలత్వమ్॥౬౬॥

తమసా కామశార్ఙ్గేణ సంకల్పాకర్షణేన సః।
రాగాఖ్యవిషలేపేన తాడితో విషయేషుణా॥౬౭॥

గ్రహావిష్ట ఇవానీశశ్చోదితో జన్యకర్మణా।
యోషిదగ్నిం పతత్యాశు జ్యోతిర్లోభాత్పతఙ్గవత్॥౬౮॥

తమస్తృతీయో గుణః కామరాగయోర్విప్రకృష్టసంనికృష్టవిషయత్వేన భేదో రాగాఖ్యం విషం తేన లేపో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిణా విషయేషుర్విశేష్యతే॥౬౭॥౬౮॥

ఆకృష్య దేహాత్తచ్ఛుకం యథాకర్మ యథాశ్రుతమ్।
రేతోవహప్రనాడ్యాఽథ యోనౌ పుంసా నిషిచ్యతే॥౬౯॥

పరవశస్య యోషిదనుషఙ్గే పశ్చాత్తనం కృత్యం దర్శయతి–ఆకృష్యేతి। తచ్ఛుక్రమితిప్రాగుక్తప్రకారేణ నిష్పన్నమిత్యర్థః। తయోర్జన్యజనకయోర్వాస్త్రీపుంసయోర్వా

యథాకర్మ యథాశ్రుతం తథా రేతః సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యః సమాకృష్య రేతోవహయా ప్రజననేన్ద్రియరూపయా నాడ్యా పురుషేణానన్తరమేవ యోనౌ నిషిక్తం భవతీత్యర్థః॥౯॥

తస్య యోనౌ నిషిక్తస్య నిమిత్తవశవర్తినః।

జాయతే కలలాఽవస్థా తతో బుద్బుదరూపిణీ॥౨౦॥

నిమిత్తవశవర్తిత్వం పూర్వోక్తజ్ఞానకర్మానుసారిత్వమ్॥౨౦॥

బుద్బుదాజ్జాయతే పేశీ పేశీతో జాయతే ఘనమ్।

ఘనాదఙ్గాభినిష్పత్తిః కేశరోమాణి చాఙ్గతః॥౨౧॥

పేశీతో మాంసాద్ఘనం కఠినం కార్యం తతోఽఙ్గం శరీరరూపం నిర్వర్తతే॥ ౨౧॥

పూర్వజన్మని యాన్యాసన్భూతాని కరణాని చ।

తాన్యేవేహాపి దేహాయ తద్యథేతి శ్రుతేర్బలాత్॥౨౨॥

అనేన క్రమేణ జాయమానస్య శరీరస్య పూర్వోపాత్తదేహారమ్భకభూతపఞ్చకమేవోపాదానం కరణాని చ తత్రత్యాన్యేవాత్రాభివ్యజ్యన్తే। తద్యథా పేశస్కారీత్యాదిశ్రుతేరిత్యేతమర్థమాహ— పూర్వజన్మనీతి॥౨౨॥

సర్వాత్మనోఽప్యవచ్ఛేదో విరాజః సూత్రజన్మనః।

ఇయానస్మీతి సంమోహాత్కామకర్మసమన్వయాత్॥౨౩॥

యదుక్తక్రమేణాన్నాదుత్పన్నం శరీరం తత్ర యః స్థూలో భాగః స సూత్రకార్యస్య విరాజోఽనవచ్ఛిన్నస్యాపి సంమోహాత్కామకర్మవశాదియానేవ తావన్మాత్రోఽస్మీత్యవచ్ఛేదో భవతీత్యాహ—సర్వాత్మన ఇతి॥౨౩॥

లిఙ్గాత్మకతయా తద్వత్సమష్టివ్యష్టిరూపిణః।
తదవచ్ఛేదహేతోః స్యాదవ్యక్తస్య సుషుప్తతా॥౭౪॥

తథైవ తస్మిన్నేవ శరీరే యః సూక్ష్మో మాగః సప్తదశలిఙ్గాత్మకత్వేన వర్తతే స సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకసూత్రస్యావచ్ఛేదః స్యాదిత్యాహ—లిఙ్గేతి। తస్యావచ్ఛేదద్వయస్య హేతురవ్యక్తం తస్య సౌషుప్తం రూపమత్ర శరీరేఽవచ్ఛేదో గృహ్యతామిత్యాహ—తదవచ్ఛేదేతి॥౭౪॥

పరాత్మనోఽప్యనన్తస్య క్షేత్రజ్ఞత్వమవిద్యయా।
క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యేవం సత్యుపపద్యతే॥౭౫॥

యశ్చాత్ర శరీరే క్షేత్రజ్ఞాఖ్యశ్చైతన్యాభాసో గృహ్యతే స పరస్య కార్యకారణవిలక్షణస్యావచ్ఛేదో జ్ఞాయతామిత్యాహ—పరాత్మనోఽపీతి। పరమాత్మైవాత్ర శరీరే క్షేత్రజ్ఞో నాఽన్యోఽస్తీత్యత్ర భగవద్వాక్యమనుకూలయతి—క్షేత్రజ్ఞం చేతి॥౭౫॥

న జానామీత్యవిద్యైకాఽనిత్యా తత్కారణం మతా।
స్వప్రసిద్ధ్యైవ సా సిధ్యేన్నిశౌలూకీవ వాసరే॥౭౬॥

పూర్వోక్తానామవచ్ఛేదానాం కిం కారణమిత్యాశఙ్క్య క్షేత్రజ్ఞత్వమవిద్యయేత్యుక్తామవిద్యాం వివృణ్వన్నాహ—నేత్యాదినా। క్షేత్రజ్ఞత్వ హేతురవిద్యైవ పూర్వోక్తానామవచ్ఛేదానాం కారణమిత్యర్థః। ప్రమాణనివర్త్యత్వాదవిద్యాయా న ప్రమాణతః సిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య స్వప్రసిద్ధిరాత్మచైతన్యం తద్బలాదేవావిద్యా సిధ్యతీత్యాహ—స్వప్రసిద్ధ్యైవేతి। స్వానుభవాదవిద్యాసిద్ధిం ద్ధష్టాన్తేన సాధయతి–నిశేతి। ఉలూకస్యేయమౌలూకీ నిశా యథా దివసేఽన్ధకారబుద్ధ్యా రాత్రిరులూకస్య స్వానుభవాద్భాత్యేవం చిదేకతానే వస్తున్యవిద్యా స్వానుభవాదేవ సిధ్యతీత్యర్థః॥౭౬॥

ప్రమాణోత్పన్నయా దృష్ట్యా యోఽవిద్యాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి।

దీపేనాసౌ ధ్రువం పశ్యేద్గుహాకుక్షిగతం తమః ॥౭౭॥

యస్తు స్వానుభవమవధీర్య ప్రమాణసిద్ధామవిద్యామాద్రియతే తం ప్రత్యాహ—ప్రమాణేతి ॥౭౭॥

అనాత్మేతీహ యద్భాతి తదవిద్యావిజృమ్భితమ్ ।
తస్మాదవిద్యా సాఽప్యుక్తా విద్యా త్వాత్మైకరూపిణీ ॥౭౮॥

అవిద్యాయా మానసిద్ధత్వాభావేఽపి మానసిద్ధత్వాదనాత్మనో నావిద్యాకార్యతేత్యాశఙ్క్య దృశ్యత్వాదినా తస్యాప్యవిద్యాన్తర్భావమభిప్రేత్యాఽఽహ—అనాత్మేతీతి । కా తర్హి విద్యేత్యాశఙ్క్య విద్యా చైతన్యం తదాత్మైవేత్యాహ-విద్యావితి ॥౭౮॥

ఆత్మాగ్రహాతిరేకేణ తస్యా రూపం న విద్యతే ।
అమిత్రవదవిద్యేతి సత్యేవం ఘటతే సదా ॥౭౯॥

కేచిత్తు జ్ఞానప్రాగభావమవిద్యామాచక్షతే తాన్ప్రత్యాహ—ఆత్మేతి । ఆత్మనోఽగ్రహో నామాఽఽవరణమాచ్ఛాదనం న తదతిరేకేణావిద్యయా రూపమస్తి న ఖల్వభావస్యాఽఽచ్ఛాదకత్వం సంభవత్యతో వస్త్వాచ్ఛాదకత్వమవిద్యాయాః స్వరూపమిత్యర్థః। అవిద్యేతి । నఞస్తార్థే కోఽర్థః స్యాదిత్యాశఙ్క్య యథాఽమిత్రాధర్మాదౌ తదన్యత్వం తద్విరుద్ధత్వం వా నఞోఽర్థస్తథా విద్యాతోఽన్యత్వం విద్యావిరుద్ధత్వం వా నఞోఽర్థో న తదభావత్వమిత్యాహ—అమిత్రవదితి ॥౭౯॥

తస్మాత్సదసదిత్యాదిర్వికల్పో మూఢచేతసామ్ ।
నిరూప్యమాణో నిర్భాతి న వేద్మీత్యగ్రహాత్మని ॥౮౦॥

ఏవమభావవిలక్షణత్వమవిద్యాయా దర్శయిత్వా యదనాత్మబర్గస్యావిద్యావి జృమ్భితత్వముక్తం తదుపసంహరతి—తస్మాదితి । సదసదాద్యాత్మకమనాత్మజాతం

నిరూప్యమాణమవిద్యాయామేవ యస్మాత్పర్యవస్యతి తస్మాదవిద్యావిలసితం తవేష్టవ్యమిత్యర్థః ॥౮౦॥

తయా సంవీతచిత్తోఽయం త్యక్త్వా దేహం పురాతనమ్।
లిఙ్గాత్మా ప్రావిశేద్యోనిం కర్మాదిమరుతేరితః॥౮౧॥

ఆత్మావిద్యాయా వస్త్వాచ్ఛాదకత్వేఽపి ప్రకృతే శరీరజన్మని కిం సిద్ధమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తయేతి। చిత్తశబ్దేన వివేకజ్ఞానం గృహ్యతే లిఙ్గాత్మా లిఙ్గోపహితో జీవః॥౮౧॥

అన్నమమ్బస్తథా తేజో భుక్తం ప్రత్యేకశస్త్రిధా।
త్రివృత్కృతం తథైవైకం పరిణామం ప్రపద్యతే॥౮౨॥

పురీషమాంసబుద్ధ్యంశైర్మూత్రాసృక్ప్రాణరశ్మిభిః।
తథాఽస్థిమజ్జావాగ్భాగైరన్నాప్తేజాంసి కాలతః॥౮౩॥

యోషిద్యోనిం ప్రవిష్టస్యానుశాయినో జీవస్య ద్వివిధశరీరగ్రహణం ప్రతిపాదయితుం మాత్రా భుక్తస్యాన్నాదేస్త్రిధా పరిణామం దర్శయతి—అన్నమిత్యాదినా॥౮౨॥౮౩॥

మనోబుద్ధీన్ద్రియాణాం స్యాత్కర్మశక్తేశ్చ భారతీ।
ప్రాణశ్చ ప్రాణభేదానాముపలక్షణసిద్ధయే॥౮౪॥

యోఽణిష్ఠస్తన్మన ఇత్యత్ర మనఃశబ్దేన బుద్ధీన్ద్రియాణ్యుపలక్ష్యన్తే। యోఽణిష్ఠః సా వాగిత్యత్ర వాక్పదేనావశిష్టాని కర్మేన్ద్రియాణ్యుపలక్షితాని। యోఽణిష్ఠః స ప్రాణ ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణాదివృత్తీనాముపలక్షణం వివక్షితమిత్యాహ—మన ఇతి॥౮౪॥

కర్మోత్థభావనాభిస్తు చోద్యతే యద్యదిన్ద్రియమ్।

జాయతే తదహంకారాద్యథాకర్మ యథాశ్రుతమ్ ॥౮౫॥

మనఆదేశ్చైతన్యాభాసానువిద్ధస్యైవ జన్మేత్యేతదధునా సాంఖ్యపక్షప్రతిక్షేపార్థం కథయతి— కర్మేత్థేతి ॥౮౫॥

శ్రోతాఽస్మీత్యభిమానాద్ధి జాయతే శ్రవణేన్ద్రియమ్ ।
పరిశిష్టేషు చాప్యేవమిన్ద్రియేషూపధారయేత్ ॥౮౬॥

సామాసాదహంకారాత్తత్తదిన్ద్రియజన్మేత్యేతదేవ విశదయతి—శ్రోతేతి । స్ప్రష్టాఽస్మీత్యభిమానాద్ధి జాయతే స్పర్శనేన్ద్రియమ్ । ద్రష్టాఽస్మీత్యభిమామానాన్తు జాయతే చక్షురిన్ద్రియమిత్యాది ద్రష్టవ్యమిత్యాహ—పరిశిష్టేష్వితి ॥౮౬॥

దేహోత్పత్తిమనుత్పన్నో వ్యోమవద్ఘటజన్మనా ।
అస్త్యాదయోఽప్యతో న స్యుః సతి జన్మని తే యతః ॥౮౭॥

అన్తఃకరణాదివదాత్మనోఽపి జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్య తస్యాపాధికం జన్మేత్యాహ—దేహేతి । ఆత్మనః స్వతో జన్మనిరాసాదితరేఽపి భావవికారాస్తస్య నిషిద్ధా భవన్తీత్యాహ—అస్త్యాదయ ఇతి ॥౮౭॥

యావద్యావదయం దేహో వర్ధతే గర్భశాయినః ।
తావత్తావదభివ్యక్తిర్లిఙ్గస్యాప్యుపజాయతే ॥౮౮॥

దేహోత్పత్తిమనూత్పన్న ఇత్యత్ర లిఙ్గోత్పత్త్యపేక్షయా జీవోత్పత్తిర్వివక్ష్యతే చేదసదేవ లిఙ్గం కథముత్పద్యేతేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—యావద్యావదితి ॥౮౮॥

సమగ్రకరణస్యాథ నవమే మాసి దేహినః ।

వ్యతీతానేకజన్మోత్థా వ్యజ్యన్తే వాసనాః క్రమాత్॥౮౯॥

లిఙ్గోపహితస్య జీవస్య గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య తత్రైవ వర్తమానస్య సంసారోపవర్ణనం వైరాగ్యార్థం కరోతి। సమగ్రేత్యాదినా। దేహినో దేహలిఙ్గవతో ధర్మాధర్మవశాద్గర్భే ప్రవిష్టస్య తత్రైవ శయానస్య సర్వైరేవ కరణైరుపేతస్య నవమే దశమే వా మాసే జన్మప్రాప్తౌ తస్మాత్పూర్వమేవాతీతానేకజన్మప్రవృత్తవాసనాభివ్యక్తిర్భవతీత్యర్థః। అథశబ్దో మాసవికల్పార్థః॥౮౯॥

ఆవిర్భూతప్రబోధోఽసౌ గర్భదుఃఖాదిసంస్కృతః।

హా కష్టమితి నిర్విణ్ణః స్వాత్మానం శోశుచీత్యథ॥౯౦॥

గర్భస్థస్య వాసనాత్మకజ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరం తత్కార్యస్య మహతః శోకస్య స్వాత్మన్యుత్పత్తిం దర్శయతి–ఆవిర్భూతేతి॥౯౦॥

అనుభూతాః పురాఽసహ్యా మయా మర్మచ్ఛిదోఽసకృత్।

కరమ్భవాలుకాస్తప్తా యా దహన్త్యశుభాశయాన్ ॥౯౧॥

శోకప్రకారమనువదతి–అనుభూతా ఇతి। పురా గర్భప్రవేశాత్పూర్వమతీతేషు జన్మస్వితి యావత్। మర్మచ్ఛిదో వేదనా ఇతి శేషః। యా హి కరమ్భవాలుకా భృశం తప్తాః సత్యోఽశుభాశయాన్పాపకర్మవతో జనాన్దహన్తి తాశ్చాసకృన్మయాఽనుభూతా ఇతి సంబన్ధ:॥౯౧॥

జాఠరానలసంతప్తాః పిత్తాఖ్యరసవిప్లుషః।

గర్భాశయే నిమగ్నం తా దహన్త్యతిభృశం తు మామ్॥౯౨॥

పూర్వానుభూతవేదనాభ్యః సమధికా వేదనా గర్భాశయే శయానస్య మమాస్తీత్యాహ–జాఠరేతి॥౯౨॥

ఔదర్యకృమివక్త్రాణి కూటశాల్మలికణ్టకైః।
తుల్యాని వితుదన్త్యార్తం పార్శ్వాస్థిక్రకచార్దితమ్॥౯౩॥

న కేవలం గర్భే వర్తమానస్య మాతురౌదర్యేణాగ్నినా దగ్ధత్వమేవ కింతు దుఃఖాన్తరమపి దుఃసహమస్తీత్యాహ–ఔదర్యేతి॥౯౩॥

గర్భే దుర్గన్ధభూయిష్ఠే జాఠరాగ్నిప్రదీపితే।
దుఃఖం మయాఽఽప్తం యత్తస్మాత్కనీయః కుమ్భిపాకజమ్॥౯౪॥

కుమ్భీపాకదుఃఖాపేక్షయా గర్భవాసదుఃఖస్యాఽఽధిక్యం దర్శయన్గర్భవాసస్య హేయత్వమాహ–గర్భ ఇతి॥౯౪॥.

పూయాసృక్శ్లేష్మపాయిత్వం వాన్తాశిత్వం చ యద్భవేత్।
అశుచౌ క్రిమిభావశ్చ తత్ప్రాప్తం గర్భశాయినా॥౯౫॥

యద్గర్భే శయనం తదనేకేషు నరకభేదేష్వవస్థానాదతిరిచ్యతే—అతోఽపి గర్భవాసానేరాసాయ ప్రయతితవ్యమిత్యాహ–పూయేతి॥౯౫॥

గర్భశయ్యాం సమారుహ్య దుఃఖం యాదృఙ్మయాఽపి తత్।
నాతిశేతే మహద్దుఃఖం నిఃశేషనరకేషు యత్॥౯౬॥

కించ సర్వేష్వేవ నరకేషు యద్దుఃఖం మహద్దృష్టం తన్న గర్భవాసకృతాద్దుఃఖాదతిరిచ్యతే తేనాపి గర్భే శయనం పరిహర్తవ్యమిత్యాహ—గర్భేతి॥౯౬॥

అస్థియన్త్రవినిష్పిష్టః పరీతః కుక్షివహ్నినా।

క్లేదాసృగ్దిగ్ధసర్వాఙ్గో జరాయుపసంవృతః॥౯౭॥

గర్భం ప్రవిష్టస్య జీవస్య గర్భస్థితిముపసంహరతి—అస్థీతి॥౯౭॥

నిష్క్రామన్భృశదుఃఖార్తో రుదన్నుచ్చైరధోముఖః।
యన్త్రాదివ వినిర్ముక్తః పతత్యుత్తానశాయ్యధః॥౯౮॥

తస్య జన్మప్రకారం దర్శయతి—నిష్క్రామన్నితి॥౯౮॥

అకించిజ్జ్ఞస్తదా బాలో మాంసపేశీసమః స్థితః।
శ్వమార్జారాదిదంష్ట్రిభ్యో రక్ష్యతే దణ్డపాణిభిః॥౯౯॥

పితృవద్రాక్షసం వేత్తి మాతృవడ్డాకినీమపి।
పూయం పయోవదశ్నాతి ధిక్పాపిష్ఠం హి శైశవమ్॥౨౦౦॥

జాతస్య బాల్యావస్థాం వివృణోతి—అకించిజ్జ్ఞ ఇతి॥౯౯॥౨౦౦॥

దృప్తోఽథ యౌవనం ప్రాప్య మన్మథజ్వరవిహ్వలః।
గాయత్యకస్మాదుచ్చైః స తథాఽకస్మాచ్చ వల్గతి॥౧॥

ఆరోహతి తరుం వేగాచ్ఛాన్తానుద్వేజయత్యపి।
కామక్రోధమదాన్ధః సన్న కించిదపి వీక్షతే॥౨॥

బాల్యానన్తరం యౌవనావస్థాం ప్రపఞ్చయతి—దృప్త ఇతి॥౧॥౨॥

మహాపరిభవస్థానం జరాం ప్రాప్యాథ దుఃఖితః।
శ్లేష్మణా పిహితోరస్కో జగ్ధమన్నం న జీర్యతి॥౩॥

భగ్నదన్తో భగ్నదృష్టిః కటుతిక్తకషాయభుక్।
వాతభుగ్నకటిగ్రీవాకరోరుచరణోఽబలః॥౪॥

గదాయుతసమావిష్టః పరిభూతః స్వబన్ధుభిః।
నిఃశౌచో మలదిగ్ధాఙ్గ ఆలిఙ్గితధరోషితః॥౫॥

కాసాధోవాయుమురజా సితశ్మశ్రుకచామ్బరా।
శ్వాసోత్థస్వనవంశా చ జాఠరధ్వనిగేయికా॥౬॥

వలీపలితవచ్చర్మవరకఞ్చుకధారిణీ।
దణ్డతృతీయపాదేయం ప్రస్థలన్తీ ముహుర్ముహుః॥౭॥

యౌవనానన్తరం నిరతిశయస్య పరిభవస్యాఽఽస్పదభూతాం జరాం ప్రాప్యాతిదుఃఖితో భవతీత్యాహ-మహాపరిభవేతి। తామేవ జరాం స్ఫోటయతి—శ్లేష్మణేత్యాదినా॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥

అగ్నిపాకికరుక్మాఢ్యా సూక్ష్మత్వక్పటసంవృతా।
గుల్ఫజాన్వస్థిసంఘర్షచలన్నూపురఘోషిణీ॥౮॥

అగ్నిపాకికశబ్దేన శరీరే దృశ్యమానా మాంసగ్రన్థయో గృహ్యన్తే॥౮॥

ప్రజ్ఞాం మేధాం ధృతిం శౌర్యం యూనాం జగ్ధ్వా బలం తథా।
కృతార్థేవ ప్రహర్షేణ జరాయోషిత్ప్రనృత్యతి॥౯॥

ప్రజ్ఞా శ్రుతగ్రహణసామర్థ్యమ్। మేధా గృహీతావిస్మరణసామర్థ్యా వృత్తిః। ధృతిశబ్దేన శరీరేన్ద్రియావసాదప్రాప్తౌ ధైర్యమ్। శౌర్యం పరాక్రమకృతం బలమ్। బలం శరీరాదిసామర్థ్యమ్॥౯॥

తతోఽపి మృతిదుఃఖస్య దృష్టాన్తో నోపలభ్యతే।

యస్మాద్విభ్యతి భూతాని ప్రాప్తాన్యపి పరాం రుజమ్॥౧౦॥

జరానన్తరం మరణావస్థాం వివృణోతి—తతోఽపీతి। మృతిదుఃఖమేవ విశినష్టి—యస్మాదితి॥౧౦॥

మ్రియతే మృత్యునా జన్తుః పరిష్వక్తోఽపి బాన్ధవైః।

సాగరాన్తర్జలగతో గరుడేనేవ పన్నగః॥౧౧॥

బాన్ధవైరేవ సృతిదుఃఖం పరిహర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్య సదృష్టాన్తమాహ—మ్రియత ఇతి॥౧౧॥

హా కాన్తే హా ధనం పుత్ర క్రన్దమానః సుదారుణమ్।

మణ్డూక ఇవ సర్పేణ గీర్యతే మృత్యునా నరః॥౧౨॥

మ్రియమాణస్య పుత్రకలత్రాదివిషయం దారుణం రోదనం దృష్ట్వా మృత్యుర్నాఽఽగమిష్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—హా కాన్తేతి॥౧౨॥

మర్మసూత్కృత్యమానేషు ముచ్యమానేషు సంధిషు।

యద్దుఃఖం మ్రియమాణస్య స్మర్యతాం తన్ముముక్షుభిః॥౧౩॥

యథోక్తమరణావస్థాప్రాప్త్యపేక్షయా పూర్వమేవ స్వస్థావస్థాయాం తత్ప్రాప్తిపరిహారార్థం శుభాచరణాయ ముముక్షుభిః స్మర్తవ్యం దర్శయతి–మర్మస్వితి ॥౧౩॥

దృష్టావాక్షిప్యమాణాయాం సంజ్ఞయా హ్రియమాణయా।
మృత్యుపాశేన బద్ధశ్చ త్రాతారం నోపలప్స్యసే ॥౧౪॥

మరణే ప్రాప్తే శుభాచరణద్వారేణ దుఃఖం పరిహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–దృష్టావితి ॥౧౪॥

సంరుధ్యమానస్తమసా మహచ్ఛ్వభ్రమివాఽఽవిశన్।
ఉరో ఘ్నతస్తదా జ్ఞాతీన్ద్రక్ష్యసే దీనచక్షుషా ॥౧౫॥

తదా జ్ఞాతయస్త్రాతారో భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సంరుధ్యమాన ఇతి ॥౧౫॥

అయః పాశేన కాలేన స్నేహపాశేన బన్ధుభిః।
ఆత్మానం కృష్యమాణం త్వమభితో ద్రక్ష్యసే తదా ॥౧౬॥

కించ తస్యామవస్థాయాం శుభాచరణే నాస్తి స్వాతన్త్ర్యమిత్యాహ—అయః పాశేనేతి ॥౧౬॥

హిక్కికాబాధ్యమానస్య శ్వాసేన పరిశుష్యతః।
కృష్యమాణస్య పాశేన న ఖల్వస్తి పరాయణమ్ ॥౧౭॥

మ్రియమాణస్య మరణావస్థాముపసంహరతి—హిక్కికేతి। పాశో ద్వివిధో వివక్షితో ముమూర్షోః ॥౧౭॥

సంసారయన్త్రమారూఢో యమదూతైరధిష్ఠితః।

క్వ యాస్యామీతిదుఃఖార్తః కాలపాశేన యోజితః ॥౧౮॥

స్థూలాద్దేహాన్నిష్క్రాన్తస్య కర్మఫలభోగార్థం గచ్ఛతోఽపి నాస్తి, స్వచ్ఛన్దతేత్యాహ-సంసారేతి ॥౧౮॥

మాతాపితాగురుసుతాః స్వజనో మమేతి
మాయోపమే జగతి కస్య భవేత్ప్రతిజ్ఞా।
ఏకో యదా వ్రజతి కర్మపురఃసరోఽయం
విశ్రామవృక్షసదృశః ఖలు జీవలోకః ॥౧౯॥

మాత్రాదిజీవలోకోఽస్య తస్యామవస్థాయాం సహాయో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-మాతేతి ॥౧౯॥

సాయం సాయం వాసవృక్షం సమేతాః
ప్రాతః ప్రాతస్తేన తేన ప్రయాన్తి।
త్యక్త్వాఽన్యోన్యం తం చ వృక్షం విహఙ్గా
యద్వత్తద్వజ్ఞ్ఞాతయోఽజ్ఞాతయశ్చ ॥౨౦॥

ఉక్తం విశ్రామవృక్షసద్ధశత్వం జీవలోకస్య వ్యక్తీకరోతి సాయం సాయమితి ॥౨౦॥

మృతిబీజం భవేజ్జన్మ జన్మబీజం తథా మృతిః।
ఘటీయన్త్రవదశ్రాన్తో బభ్రమ్యమీత్యనిశం నరః ॥౨౧॥

గర్భజన్మబాల్యయౌవనజరామరణాద్యవస్థాసు జీవస్య వైరాగ్యార్థం ప్రపఞ్చితాం సంసారగతిముపసంహరతి-మృతీతి ॥౨౧॥

ద్యుపర్జన్యధరామర్త్యయోషిదగ్నిషు దైవతైః।
శ్రద్ధోడురాజవర్షాన్నరేతఆఖ్యం హవిర్హుతమ్॥౨౨॥

పఞ్చమ్యామాహుతావేవం పుంవచా జాయతే పుమాన్।
క్రమాత్తస్య మహానర్థసంసృత్యుచ్ఛిత్తిరుచ్యతే॥౨౩॥

అన్నాత్పురుష ఇత్యుక్తాయాం పురుషోత్పత్తౌ శ్రుత్యన్తరసంమతిమాహ–ద్యుపర్జన్యేతి॥ద్యులోకాగ్నౌ దైవతైర్యజమానప్రాణైః శ్రద్ధా హూయతే తస్యాశ్చాఽఽహుతేః సోమో రాజా జాయతే తతశ్చ పర్జన్యాగ్రౌ తైరేవ దేవైః సోమో హూయతే తస్యాశ్చాఽఽహుతేర్వృష్టిర్జాయతే తతశ్చ పృథివీలక్షణే తృతీయేఽగ్రౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి వర్షాహుతేశ్చాన్నం సంభవతి తతశ్చ పురుషాగ్నౌ చతుర్థే ప్రకృతా దేవాస్తదన్నం జుహ్వతి తస్యాశ్చాన్నాహుతే రేతః సంపద్యతే తతో యోషిదగ్రౌ పఞ్చమే యజమానప్రాణా రేతః సిఞ్చన్తి తదేవ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం పుమానిత్యేవంవాచ్యః సన్పురుషో జాయత ఇత్యర్థః। స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిపఞ్చకోశోపన్యాసవాక్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—క్రమాదితి। ఉత్తరేణ గ్రన్థేన కోశపఞ్చకోపన్యాసక్రమేణ పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్ప్రవిలాపనముక్త్వా కార్యకారణవిలక్షణబ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం సకార్యావిద్యానివర్తకం బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యాదావుచ్యత ఇత్యర్థః॥౨౨॥౨౩॥

ఇత్యాద్యా విక్రియాః సర్వా లిఙ్గదేహసమాశ్రయాః।
అతద్వానపి సంమోహాత్తద్వానిత్యభిమన్యతే॥౨౪॥

సమనన్తరవాక్యేషు పురుషగ్రహణస్య తాత్పర్యం వక్తుం యథోక్తస్య సంసారస్యోపాధినిష్ఠత్వాదాత్మనిష్ఠత్వాభావాత్తస్మిన్వైరాగ్యోపయోగిత్వేన తదుపవర్ణనముచితమిత్యా- శఙ్క్య పరిహరతి—ఇత్యాద్యా ఇతి। యద్యపి ప్రాగుక్తా గర్భవాసాద్యా విక్రియాః శరీరద్వయనిష్ఠా నాఽఽత్మని తిష్ఠన్తి తథాఽప్యాత్మా వస్తుతో గర్భవాసాదివిక్రియారహితోఽపి దేహద్వయాదాత్మనో వివేకాగ్రహణాదహమేవ గర్భవాసాదివిక్రియావానస్మీత్యాత్మానం మోహమాహాత్మ్యాదభిమన్యతే తేన తత్ర సంసారో దృశ్యమానో వైరాగ్యం భావయిష్యతీత్యర్థః॥౨౪॥

జ్ఞాతాస్మీత్యభిమానాద్ధి చేష్టతే జ్ఞానకర్మణీ।

మన్తాఽస్మీతి తతో మోహాత్కురుతే మానసీ: క్రియాః॥౨౫॥

కథం దేహద్వయేఽహమభిమానః స్యాదిత్యాశఙ్క్య బుద్ధావహమభిమానమజ్ఞానకృతం తత్కార్యం చ ప్రకటయతి—జ్ఞాతేతి। మనస్యహమభిమానమవివేకకృతం తత్కార్యం చ కథయతి—మన్తేతి॥౨౫॥

ప్రాణాద్యాత్మాభిమానేన కర్మచేష్టాం ప్రపద్యతే।

చక్షురాద్యభిమానీ చ రూపాద్యాలోచనాపరః॥౨౬॥

ప్రాణాపానాదౌ కర్తాస్మీత్యాత్మాభిమానం తత్కార్యం చాజ్ఞానప్రయుక్తముపన్యస్యతి—ప్రాణాదీతి। ఇన్ద్రియేషు మమాభిమానం తత్కార్య చాజ్ఞానకృతం దర్శయతి—చక్షురాదీతి॥౨౬॥

తథా దేహస్య దాహాదౌ దగ్ధోఽస్మీతి చ మన్యతే।

శ్యామోఽస్మీతి చ దేహస్య శ్యామత్వం మన్యతేఽబుధః॥౨౭॥

స్థూలే దేహే మోహాదభిమానం తత్కార్యం చ ప్రకటయతి—తథేతి। దేహాదాత్మనో వివేకగ్రహవిహీనత్వమబుధత్వమ్॥౨౭॥

గోధనాద్యభిమానేన తద్వానస్మీత్యవిద్యయా।

బ్రహ్మచారీ గృహస్థోఽహం తాపసోఽస్మి తథా మునిః॥

దేహలిఙ్గాత్మసంస్కారాన్మన్యతే సఙ్గకారణాత్॥౨౮॥

గవాదౌ మమాభిమానాదవిద్యయా విద్యమానాద్యత్కార్యం జాయతే తదుదాహరతి–గోధనాదీతి। దేహే లిఙ్గాత్మని చ యే సంస్కారా బ్రహ్మచారిత్వాదయః స్నానాచమనాదయశ్చ తానవిద్యాకృతాంస్తయోరేవ సఙ్గాద్ధేతోరాత్మని కల్పయతీత్యాహ–బ్రహ్మచారీతి ॥౨౮॥

భిన్నాత్మనాం తు భూతానాం శరీరం కార్యముచ్యతే।

మమాహమితిసంమోహాదనర్థం ప్రతిపద్యతే॥౨౯॥

కిం బహునా। పఞ్చభూతమయం శరీరం తస్మిన్నహం మమాభిమానాదాత్మనో నిత్యముక్తస్యైవ సంసారో మోహమాహాత్మ్యాత్ప్రతిభాతీత్యుపసంహరతి—భిన్నాత్మనామితి॥౨౯॥

సర్వేషాం చాన్నకార్యత్వే బ్రహ్మజత్వే సమే తథా।

కర్మజ్ఞానాధికారిత్వాత్పుమానేవేహ గృహ్యతే॥౩౦॥

ఏవమాత్మని సంసారం దర్శయిత్వా సమనన్తరవాక్యే పశ్వాదిగ్రహణం విహాయ పురుషగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ—సర్వేషాం చేతి॥౩౦॥

అనేకానర్థనీడేఽస్మిన్నిమగ్నం బ్రహ్మవిద్యయా।

సంక్రామయితుమిష్టత్వాద్బ్రహ్మాన్తరతమం నరమ్॥౩౧॥

కర్మజ్ఞానాధికారిత్వస్య పురుషగ్రహణహేతుత్వం సాధయతి—అనేకేతి। కర్మభిః శుద్ధాన్తఃకరణస్య బ్రహ్మజ్ఞానాన్మోక్షోఽత్ర వివక్ష్యతే తస్మాదనేకానర్థాశ్రయే సంసారసాగరే పతితం నరం బ్రహ్మాస్మీతివిద్యయా సర్వాన్తరతమం బ్రహ్మ ప్రాపయితుమిష్టత్వాద్యస్య కర్మజ్ఞానయోరధికారః సంభావ్యతే తస్యైవాత్ర గ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః॥౩౧॥

తరుశాఖాగ్రదృష్ట్యైవ సోమం యద్వత్ప్రదర్శయేత్।

నిష్కోశం కోశదృష్ట్యైవ ప్రతీచి బ్రహ్మ దర్శ్యతే॥౩౨॥

బ్రహ్మవిద్యయా మోక్షస్యాత్ర వివక్షితత్వే సైవ వక్తవ్యా కోశపఞ్చకోపన్యాసస్తు వృథేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తరుశాఖేతి ॥౩౨॥

అనాదావిహ సంసారే వాసనారఞ్జితా మతిః।
ప్రతీచ్యుపాయతః కర్తుం శక్యా తస్మాత్స ఉచ్యతే॥౩౩॥

బ్రహ్మవిద్యోపాయత్వేన కోశపఞ్చకోక్తిరిత్యుక్తమేవ వ్యక్తీ కరోతి–అనాదావితి॥౩౩॥

ద్వైతాస్పృక్ప్రత్యగాత్మైకః ప్రతీచీవ పరాగపి।
యుష్మదస్మద్విభాగాభ్యాం భిద్యతేఽవిద్యయా మృషా॥౩౪॥

బ్రహ్మవిద్యోపాయత్వేన కోశపఞ్చకోపదేశే బ్రహ్మకోశయోరభేదాదద్వైతహానిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ద్వైతాస్పృగితి। యథాఽయం ప్రత్యగాత్మా ప్రతీచి స్వాత్మని భేదస్పర్శమన్తరేణైకోఽవతిష్ఠతే తథా పరాగపి కోశాపేక్షయా ద్వైతస్పర్శీ న భవతీత్యత్ర హేతుమాహ—యుష్మదితి। యుష్మత్పఞ్చకమస్మత్పఞ్చకం చేతి కోశదశకరూపేణ స్వావిద్యయా ప్రత్యగాత్మనో విభక్తత్వాద్భేదస్య సర్వప్రకారస్యాఽఽత్మాఽవిద్యాకృతత్వేన మిథ్యాత్వాన్నాద్వైతహానిరిత్యర్థః॥౩౪॥

అస్మద్విభాగే పఞ్చాస్య యథైవాన్నమయాదయః।
తథా తత్ర్పత్యగాత్మానో యుష్మదన్నాదయః స్మృతాః॥౩౫॥

యుష్మదస్మద్విభాగేన సూచితాన్దశ కోశానేవ దర్శయతి—అస్మదితి। యథైవాస్య ప్రత్యగాత్మనోఽస్మద్విభాగే పఞ్చాన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మయడర్థభూతాః కోశా భవన్త్యహంబుద్ధిగ్రాహ్యాస్తథా తేషాం ప్రత్యగాత్మనోఽన్నప్రాణమనోవిజ్ఞానానన్దాః ప్రకృత్యర్థభూతా యుష్మద్భావేనాభిమతాస్తేష్వహంబుద్ధ్యభావాదేవమస్తి కోశదశకమిత్యర్థః॥౩౫॥

ఆధ్యాత్మికాన్విలాప్యాథ యథాస్వం ప్రత్యగాత్మసు।

అన్నాదీన్పర్యుపాసీత హ్యుత్తరోత్తరరూపగాన్॥౩౬॥

కోశపఞ్చకస్య ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగేన దశధా కరణం కుత్రోపయుక్తమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ఆధ్యాత్మికానితి। పూర్వోక్తరీత్యా కోశానాం దశధా ప్రతిపత్త్యనన్తరమాధ్యాత్మికాన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయాన్మయడర్థాన్ప్రకృత్యర్థేషు ప్రత్యేకం కారణేష్వాత్మభూతేష్వన్నప్రాణమనోవిజ్ఞానానన్దేషు కారణాతిరేకేణ కార్యం నాస్తీతి వివేకబుద్ధ్యా ప్రవిలాప్య తన్మాత్రతయా జ్ఞాత్వా పునరన్నం ప్రాణతయా ప్రాణం మనస్త్వేన మనో విజ్ఞానతయా విజ్ఞానమానన్దశబ్దితమూలకారణమాత్రతయా నిరూపయేదిత్యర్థః॥౩౬॥

జగ్ధ్వా కార్యాత్మతామేవం కారణాత్మతయా స్థితః।

ఆత్మనాఽఽలిఙ్గతే బ్రహ్మ వాక్యాజ్జగ్ధ్వా చ తామపి॥౩౭॥

ప్రదర్శితయా ప్రక్రియయా కార్యాత్మతాం కారణాత్మతయోపసంహృత్యాజ్ఞాతబ్రహ్మరూపేణ స్థితో విద్వానహం బ్రహ్మాస్మీతివాక్యోత్థజ్ఞానేన తామపి కారణాత్మతాం ప్రవిలాప్య స్వరూపేణ కార్యకారణవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యేతదాహ–జగ్ధ్వేతి॥౩౭॥

అన్నం విరాడితి జ్ఞేయం ప్రాణాత్తదభివర్ధతే।

ఋగ్యజుః సామరూపోఽతో వేదాత్మాఽన్తర్మనోమయః॥౩౮॥

అన్నాదీన్పర్యుపాసీతేత్యుక్తానన్నాదీన్కథయతి—అన్నమితి। క్రియావిజ్ఞానశక్తిమతి సూత్రాత్మని ప్రాణశబ్దేన క్రియాశక్తిభాగో గృహ్యతే తతోఽన్నస్యోత్పత్తిరిత్యాహ—ప్రాణాదితి। విజ్ఞానశక్తిభాగోఽపి మనో విజ్ఞానం చేతి ద్వేధా భిద్యతే తత్ర సవికల్పకజ్ఞానోత్పాదనశక్తిమదన్తఃకరణం మనఃశబ్దవాచ్యమిత్యాహ—ఋగ్యజురితి। అతోఽస్మాత్ప్రాణాదన్తరితిసంబన్ధః। మనోమయశబ్దేన మనో గృహ్యతే॥౩౮॥

వేదార్థవిషయా బుద్ధిర్విజ్ఞానం నిశ్చయాత్మకమ్।

జ్ఞానకర్మాభినిర్వృత్త ఆనన్దః ఫలలక్షణః ॥౩౯॥

ప్రకృతిప్రకరణాన్నిర్వికల్పజ్ఞానోత్పాదనశక్తిమదన్తఃకరణం విజ్ఞానమిత్యాహ—వేదార్థేతి। ఆనన్దశబ్దేన కారణముచ్యత ఇత్యఙ్గీకృత్యాఽఽహజ్ఞానేతి। తత్ర ప్రాణో మనో విజ్ఞానం చేతికోశత్రయం సూత్రాత్మరూపమన్నం విరాట్కోశ ఆనన్దః కారణకోశ ఇతి సంగ్రహః॥౩౯॥

త్రీణ్యేవాన్నాని చైతాని ప్రాజాపత్యాని సర్వశః।

ప్రాణో మనస్తథా వాక్చ విరాడన్నాత్మతాం గతః॥౪౦॥

ఏతచ్చ కోశపఞ్చకముక్తం బృహదారణ్యకేఽపీత్యాహ–త్రీణ్యేవేతి। వాక్శబ్దేన విజ్ఞానం గృహ్యతే। కనీయోఽన్నం కరిష్య ఇత్యత్రాన్నశబ్దేన విరాడుచ్యతే తద్దేదం తర్హీత్యత్ర కారణముక్తమితి చశబ్దార్థః॥౪౦॥

చతుర్ణాం ప్రత్యగాత్మైవమానన్దమయ ఉచ్యతే।

ప్రజ్ఞానఘనరూపత్వాత్స్యాద్భేదోఽప్యస్య కార్యతః॥౪౧॥

యథాఽన్నాదీనాం చతుర్ణాం ప్రకృత్యర్థానామానన్దస్వరూపమేవమన్నమయాదీనాం ప్రత్యయార్థానామానన్దమయః ప్రత్యగాత్మా స్వరూపమిత్యేతదాహ—చతుర్ణామితి। తత్ర కోశచతుష్టయస్య జీవవ్యతిరేకేణాభావాదితి హేతుమాహ—ప్రజ్ఞానేతి। జీవస్య ప్రజ్ఞానఘనత్వే కథం శిరఃపుచ్ఛాదికల్పనేత్యాశఙ్క్య కర్మఫలభేదాదిత్యాహ—స్యాదితి॥౪౧॥

శిరఆదిప్రక్లృప్తిస్తు స్యాదుపాసనకర్మణే।

తస్మాదేవం చితీరేతా మానసీర్వ్యాచచక్షిరే॥౪౨॥

స వా ఏష పురుష ఇత్యాదౌ తాత్పర్యార్థముక్త్వా తస్యేదమేవ శిర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ—శిరఆదీతి। ఉపాసనానుష్ఠానార్థం శిరఆదికల్పనామాశ్రిత్య వృద్ధానామపి ప్రసిద్ధిరిత్యాహ—తస్మాదితి॥౪౨॥

శిరో మూర్ధా భుజౌ పక్షావాత్మా కాయశ్చ మధ్యమః।

శేషం పుచ్ఛమితి జ్ఞేయం చితిమేవం విచిన్తయేత్॥౪౩॥

తస్యేదమేవేత్యాదేరక్షరోత్థమర్థం కథయన్పఞ్చప్రకారాం చితిమేవ చిన్తనీయాం స్ఫోరయతి—శిర ఇతి॥౪౩॥

ఉపాసీనశ్చితీరేవం విద్వానేతా యథాక్రమమ్।

పూర్వపూర్వప్రహాణేన హ్యన్తరన్తః ప్రపద్యతే॥౪౪॥

పఞ్చప్రకారచిత్యుపాసనేన కిం ఫలతీత్యపేక్షాయామాహ—ఉపాసీన ఇతి। పఞ్చవిధకోశానాం చిత్యాత్మకానాం నైరన్తర్యేణానుసంధానాద్బుద్ధివిశుద్ధ్యతిశయే వివేకబుద్ధిర్భవతి। తద్బలాచ్చ పూర్వం పూర్వం కోశమపహాయోత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యతే తదేవం సర్వానపి కోశాన్ప్రవిలాప్యాహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాన్మోక్షమధిగచ్ఛతీత్యర్థః॥ ౪౪ ॥

శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాత్సంభావ్యేత యథోదితమ్।

లిఙ్గప్రత్యక్షగమ్యే హి స్యాదాశఙ్కా నృబుద్ధితః॥ ౪౫ ॥

కథం తర్హి సర్వం వై తేఽన్నమాప్నువన్తీత్యాది యథాశ్రుతం ఫలముపాసనస్య సంభవేదేకస్యోభయఫలత్వాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య ఫలద్వయమేకస్యోపాసనస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాదవిరుద్ధమిత్యాహ-శ్రుతేరితి। శ్రుతేర్నిర్దోషత్వాత్తదుక్తేఽర్థే శఙ్కాభావే కుత్ర శఙ్కాయాః సావకాశత్వమిత్యాశఙ్క్య పురుషబుద్ధివశాత్ప్రత్యక్షాదిషు కరణదోషసంభవాదాశఙ్కా స్యాద్వేదే తు తద్భావాన్నైవమిత్యాహ—లిఙ్గేతి॥౪౫॥

స్వభావతో వా సంప్రాప్తమనూద్యోపాసనం శ్రుతిః।

నామాదావివ భూమానం విధత్తే జ్ఞానమాత్మని॥౪౬॥

పఞ్చవిధకోశోపాసనోపదేశస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ–స్వభావతో వేతి। యథా ఛాన్దోగ్యే సప్తమే ప్రపాఠకే స్వభావతః సిద్ధముపాసనముచ్చనీచభావేన నామాదివిషయమనూద్య భూమవిజ్ఞానం విధీయతే తథా కోశేష్వాత్మాభిమానినో యథోక్తధ్యానానుష్ఠానాదేవ పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్విలాపనం కృత్వా శ్రుతఫలవివక్షామన్తరేణైవ బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం ప్రధానత్వాదత్ర వివక్షితమిత్యర్థః॥౪౬॥

శ్రుత్యన్తరాద్వా సంప్రాప్తం మోక్షాదర్వాక్ఫలాయ తు।

తదనూద్య పరం శ్రేయః ప్రాప్తయే జ్ఞానముచ్యతే॥౪౭॥

కోశపఞ్చకోపన్యాసస్యాపరం తాత్పర్యమాహ—శ్రుత్యన్తరాదితి। యద్ధి మోక్షాదర్వాచీనం సంసారాన్తర్భూతం ఫలం తత్ప్రాప్తయే విరాడాత్మనః సూత్రాత్మనశ్చ బృహదారణ్యకాదావుపాసనం సిద్ధం తదనువాదేన మోక్షఫలం జ్ఞానమత్రోచ్యత ఇత్యర్థః॥౪౭॥

బ్రహ్మవిద్యోడుపేనైవ కోశానర్థమహోదధేః।

నినీషన్తీ పరం పారం స వా ఇత్యభ్యధాదథ॥౪౮॥

ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవార్థే వాక్యం పదార్థకథనార్థమవతారయతి–బ్రహ్మవిద్యేతి। నినీషన్తీ శ్రుతిరితిశేషః। పురుషస్యైవ జ్ఞానకర్మణోరధికారో న పశ్వాదేరితి నిర్ధారణానన్తరమిత్యథశబ్దార్థః॥౪౮॥

మూలాత్మానం స శబ్దేన స్పృష్ట్వా తత్స్మృతయేఽథ వై।

కోశాత్మతాం సమాపన్న ఏష ఇత్యభిధీయతే॥౪౯॥

తత్ర పదత్రయస్యార్థం కథయతి–మూలాత్మానమితి। కార్యకారణవిలక్షణం ప్రత్యగాత్మానం స్వశబ్దేన గృహీత్వా తస్యైవ సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధస్య వైశబ్దేనానుసంధానం కృత్వా స ఏవ స్వావిద్యయా పఞ్చకోశాత్మకత్వం ప్రాప్తః సన్నపరోక్షత్వాదేష శబ్దేనోపదిశ్యత ఇత్యర్థః॥౪౯॥

అవిద్యయా తదర్థోఽపి రజ్జుః సర్పాత్మతామివ।

కోశపఞ్చకతాం యాతస్తమనుక్రోశతీవ హి ॥౫౦॥

కార్యకారణవిలక్షణశ్చేత్ప్రత్యగాత్మా తర్హి కథమసావవిద్యయాఽపి పఞ్చకోశాత్మతాం గన్తుమర్హతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవిద్యయేతి ॥౫౦॥

మయడత్ర వికారార్థే నిషిద్ధోఽసౌ పరాత్మనః।
యుక్త్యాగమాభ్యామన్నస్య కార్యం దేహః ప్రతీయతే ॥౫౧॥

యథోక్తప్రత్యగాత్మనోఽన్నరసమయత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—మయడత్రేతి। ప్రకృతే వాక్యే ప్రయుక్తో మయడ్వికారార్థే ప్రయుజ్యతే। వికారశ్చ పరస్య ప్రత్యగాత్మనో నిరవయవత్వాసఙ్గత్వాదియుక్త్యా న జాయతే మ్రియతే చేత్యాద్యాగమాచ్చ నిషిద్ధత్వాన్న సిధ్యతి। అతః శరీరస్యాన్నరసవికారత్వప్రతీతేరాత్మనోఽపి తదుపాధిత్వాత్తథా వ్యపదేశసిద్ధిరిత్యర్థః ॥౫౧॥

ఇదమేవ శిరస్తస్య మా భూదధ్యాసలక్షణమ్।
ప్రాణకోశవదేవేతి తస్మాదేవావధార్యతే ॥౫౨॥

ప్రసిద్ధమేవ శిరఆదిప్రథమకోశే గ్రాహ్యం న ప్రాణాదిష్వివ కల్పనేతి దర్శయితుం తస్యేదమేవేత్యత్రావధారణమిత్యాహ—ఇదమేవేతి ॥౫౨॥

విరాట్పిణ్డాత్మనోరైక్యం శ్రుత్యన్తరవశాదిహ।
ఉపాసనోపదేశాచ్చ జానీయాత్పిణ్డదేవతామ్ ॥౫౩॥

అన్నరసమయశబ్దేన న ప్రసిద్ధమేవ శరీరం గ్రాహ్యం కింతు విరాడాత్మాఽపీస్యాహ—విరాడితి। ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరే శరీరవిరాజోరేకత్వస్య వివక్షితత్వాద్యేఽన్నం బ్రహ్మోపాసత ఇత్యత్ర ధ్యానోపదేశాచ్ఛిరఆదికల్పనాయాశ్చ ధ్యానార్థత్వాద్విరాడ్దేవతాఽత్ర గ్రహీతవ్యేత్యర్థః ॥౫౩॥

విరాడాత్మకతాం యాతే పిణ్డేఽధ్యాత్మావసాయినీ।
ప్రాణో వాయ్వాత్మతామేతి ప్రధ్వస్తఘటదీపవత్॥౫౪॥

విరాజో దేహస్య చ కిమర్థమేకత్వముచ్యతే తత్రాఽఽహ—విరాడాత్మకతామితి। ఉపాసనాతః శరీరస్య విరాడాత్మభావే సంవృత్తే ప్రాణోఽపి శరీరాన్తర్గతో హిరణ్యగర్భో భవతి తతశ్చ తదుపాధిరాత్మాఽనవచ్ఛిన్నః సిధ్యతి యథా ఘటే ప్రధ్వస్తే కపాలాదిభావమాపన్నే తదన్తర్గతో దీపస్తేజోమాత్రతామాపద్యతే తద్వదిత్యర్థః॥౫౪॥

విద్యాదన్నమయేనైవ మూషాయాం ద్రుతతామ్రవత్।
సర్వాన్ప్రాణమయాదీంస్తాన్రచితాన్పురుషాకృతీన్॥౫౫॥

అన్నమయస్య ప్రసిద్ధమేవ శిరఆది ప్రాణమయాదేస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—విద్యాదితి। యథా మూషాయాం దుతం తామ్రాది ప్రక్షిప్తం మూషాకారం భజతే తథా శరీరస్య శిరఆదిమత్త్వాత్తదన్తర్వర్తిప్రాణమయాదేస్తద్వ్యుక్తముపాసనార్థం పదార్థవివేకసౌకర్యార్థం చేయం కల్పనేత్యర్థః॥౫౫॥

యథోదితానువాదీ తు శ్లోకోఽప్యత్ర నిగద్యతే।
బ్రాహ్మణోక్తార్థవిజ్ఞానదృఢిమ్నే హితకామ్యయా॥౫౬॥

తదప్యేష శ్లోకో భవతీత్యస్యార్థమాహ—యథోదితేతి॥౫౬॥

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

అన్నాదేవ ప్రజాః సర్వా జాయన్తేఽన్నేన బృంహితాః।
వర్ధన్తే త్వన్నమేవైతాః ప్రవిలీయన్తి సర్వశః॥౫౭॥

శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి—అన్నాదేవేతి ॥౫౭॥

భూతేభ్యః పూర్వనిష్పత్తేర్జ్యైష్ఠమన్నం విరాడ్భవేత్।
స వై శరీరీ ప్రథమస్తథా పౌరాణికీ స్మృతిః ॥౫౮॥

అన్నం హి భూతానాం జ్యేష్ఠమితి కథమన్నస్య జ్యేష్ఠత్వముచ్యతే తత్రాఽఽహ—భూతేభ్య ఇతి। విరాజో భూతాపేక్షయా పూర్వనిష్పన్నత్వే ప్రమాణమాహ-స వా ఇతి ॥౫౮॥

ఓషణాదగ్నిరోషః స్యాద్ధాతూనుష్యతి యేన సః।
ధానాత్తస్యాన్నతత్త్వజ్ఞైరౌషధం శబ్ద్యతే సదా ॥౫౯॥

అన్నస్య సర్వౌషధత్వం శ్రుత్యోచ్యతే తత్కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఓషణాదితి। దహనాదితి యావత్। అగ్నేరోషత్వం సాధయతి—ధాతూనితి। ఉష్యతి దహతీత్యర్థః। అన్నాలాభే జాఠరోఽగ్నిర్ధాతూనేవ దహతి తస్యాగ్నేరన్నేన ధానాత్పానాదుపశమనాత్తృప్తిసాధనాదన్నమౌషధమిత్యేతదాహ—ధానాదితి ॥౫౯॥

సర్వేషాం జాఠరాగ్న్యాఖ్యం వత్సం చోష్యాదిభిః స్తనైః।
అన్నం గౌర్ధయతే యస్మాత్సర్వౌషధమతో భవేత్ ॥౬౦॥

సర్వౌషధమిత్యస్య సంపిణ్డితమర్థమాహ—సర్వేషామితి। చోష్యాదిభిరిత్యాశబ్దేన లేహ్యభక్ష్యభోజ్యానాం గ్రహణం ధయతే పాయయతీత్యర్థః ॥౬౦॥

ఉద్భూతిస్థితిహానిభ్యో జగతోఽన్నం హి కారణమ్ ॥౬౧॥

కార్యస్య కారణాద్బ్రహ్మ తద్యే నిత్యముపాసతే।

ఆప్నువన్త్యఖిలం తేఽన్నమధ్యాత్మం దైవతాత్మనా ॥౬౨॥

యేఽన్నం బ్రహ్మోపాసత ఇత్యత్రాన్నే బ్రహ్మశబ్దప్రయోగే నిమిత్తమాహ–ఉద్భూతీతి। అన్నబ్రహ్మోపాసనస్య ఫలమాహ–తద్య ఇతి। తదన్నం విరాడాత్మకం యే దీర్ఘకాలమాదరనైరన్తర్యాభ్యామహంగ్రహేణ ధ్యాయన్తి తే విరాడాత్మరూపేణ సర్వమేవాఽఽధ్యాత్మికమన్నమాప్నువన్తి। విరాడుపాసకో హి విరాడాత్మవదేవ సర్వేషామన్నానామత్తా భవతీత్యర్థః॥౬౧॥౬౨॥

సైషా విరాడితి హ్యుక్తమన్నాత్తృత్వం హి తాణ్డికైః।

కార్యం సర్వం యతో వ్యాప్తం కారణేనాత్తృరూపిణా॥

ఇతి హేతూపదేశాయ హ్యన్నం హీత్యుచ్యతే పునః॥౬౩॥

విరాజోఽన్నాత్తృత్వే ప్రమాణమాహ–సైషేతి। అన్నం హి భూతానామిత్యాదిపునర్వచనం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–కార్యమితి। ఉపాసకస్య విరాడాత్మరూపేణ సర్వాన్నభక్షణసమర్థనార్థముపాస్యస్య విరాడాత్మనః కార్యవ్యాప్తిలక్షణో హేతుః పునర్వచనేన చోచ్యతే। దృష్టం హి సర్వం కార్య కారణేన వ్యాప్తం ప్రకృతే చాత్తృరూపేణ విరాజా సర్వమన్నం యతో వ్యాప్యతే తతశ్చాన్నోపాసకస్య విరాడాత్మరూపేణ సర్వాన్నభక్షణం సంభవతీతి హేతుకథనార్థమన్నం హీత్యాది పునర్వచనముచితమిత్యర్థః॥౬౩॥

అద్యతేఽన్నం ప్రధానత్వాదదితిత్వాత్తథాఽత్తి చ।

అన్నాన్నాదత్వహేతోస్తదన్నం హీత్యుచ్యతే బుధైః॥౬౪॥

అద్యతేఽత్తి చేత్యాదివాక్యద్వయస్యార్థమాహ–అద్యత ఇతి అదనాదద్యమానత్వాచ్చాన్నమితి॥౬౪॥

ఆప్నోతి సర్వకార్యాణి కారణాత్మతయా విరాట్।

తతోఽప్యన్తః ప్రవేశాయ తస్మాదిత్యభిధీయతే॥౬౫॥

ప్రజాపతిరూపమేవోక్తమిత్యన్నాన్నాదత్వేన విరాజో వ్యాప్తిముక్తాముపసంహరతి–ఆప్నోతీతి। ప్రకృతాత్మకృత్యర్థాదన్నాదన్నమయాచ్చ ప్రత్యయార్థాదన్తరవస్థితాత్మని బుద్ధిప్రవేశనాథ ప్రాణపర్యాయస్య ప్రవృత్తిరిత్యాహ–తతోఽపీతి॥౬౫॥

వైశబ్దేనైవ సంస్మార్య దవీయోదేశవర్తినమ్॥౬౬॥

తస్మాచ్ఛబ్దేన వైరాజమాదాయాధ్యాత్మరూపిణః।

ఏతస్మాదితిశబ్దేన వైరాజత్వం ప్రబోధ్యతే॥౬౭॥

ప్రస్తావితే వాక్యే శబ్దత్రయస్యార్థమాహ–వైశబ్దేనేతి। దూరతరే దేశే వ్యవస్థితం ప్రకృత్యర్థభూతమన్నాత్మకం విరాడాత్మానం వైశబ్దేన సంస్మార్య తత్రైవ తస్మాచ్ఛబ్దం ప్రయుజ్య తేన వైరాజమాత్మానం గృహీత్వా పునరధ్యాత్మరూపిణో దేహస్య ప్రత్యయార్థస్య సంనిహితత్వాదేతస్మాదిత్యుపాదానాచ్ఛన్దసమానాధికృత్రైతచ్ఛబ్దేన విరాడేకత్వమేతస్య ప్రదర్శ్యతే। పదద్వయసామానాధికరణ్యస్యైకత్వమన్తరేణాయోగాదిత్యర్థః॥౬౬॥౬౭॥

కార్యాణాం కారణాత్మత్వమేవం స్యాదుత్తరేష్వపి।

బ్రహ్మానన్తం భవేదేవం సాంఖ్యరాద్ధాన్తమన్యథా॥౬౮॥

యథాఽత్ర తదేతచ్ఛబ్దాభ్యామధ్యాత్మదేహస్య విరాడైక్యం వివక్ష్యతే తథోత్తరత్రాపి తదేతచ్ఛబ్దాభ్యాం కారణేన ప్రాణాదినా కార్యస్య ప్రాణమయాదేరైక్యమభిప్రేతమిత్యాహ–కార్యాణామితి। కార్యస్య కారణమాత్రత్వే ఫలితమాహ–బ్రహ్మేతి। ఉక్తన్యాయేన ద్వైతప్రపఞ్చస్యాజ్ఞాతబ్రహ్మమాత్రత్వం తస్య కార్యకారణవిలక్షణానవచ్ఛిన్నవస్తుమాత్రత్వేన పర్యవసానం సిధ్యతీత్యర్థః। జగద్బ్రహ్మణోర్భేదే తు సాంఖ్యాదీనాం సిద్ధాన్తో నిర్ణయోం యస్మిన్ద్వైతే తదేవ స్యాత్తతశ్చానేకాగమయుక్తివిరోధో భవేదిత్యాహ–సాంఖ్యేతి॥౬౮॥

పూర్వకార్యాతిరేకేణ స్వాత్మనా చాన్వయోక్తితః।

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం యథోక్తార్థః సమర్థితః॥౬౯॥

కార్యస్య కారణాత్మత్వం హేత్వన్తరేణ సాధయతి–పూర్వకార్యేతి। పూర్వస్మాదన్నమయాదికార్యాదతిరేకేణోత్తరస్య ప్రాణమయాదికారణస్య సిద్ధేర్వ్యతిరేకసిద్ధిః పూర్వస్య చ కార్యస్యోత్తరేణ కారణేనాన్వయాత్తదవ్యతిరేకాదన్వయసిద్ధిః। ఏవమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కార్యకారణయోరైక్యం సమర్థితమిత్యర్థః॥౬౯॥

యథోక్తాన్నమయాదస్మాదన్యః స్యాత్తద్విలక్షణః।
అన్తరః ప్రత్యగిత్యేతదాత్మా చాత్మసమన్వయాత్॥౭౦॥

అన్యోఽన్తర ఆత్మేతిశబ్దానామర్థమాహ—యథోక్తేతి॥౭౦॥

కోశైశ్చతుర్భిః సంవ్యాప్తో యథైవాన్నమయః పురా।
జానీయాదుత్తరానేవం త్రిద్వ్యేకార్థసమన్వయాత్॥౭౧॥

అన్నమయే దర్శితన్యాయం ప్రాణమయాదిష్వతిదిశతి—కోశైరితి। యథా—

---

౩. క. ॰నన్దం భ॰।

ప్రథమే పర్యాయే వ్యవస్థితోఽన్నమయః ప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయైశ్చతుర్భిః కోశైర్వ్యాప్యతే తథా ప్రాణమయో మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయైస్త్రిభిర్వ్యాప్తో మనోమయో విజ్ఞానమయానన్దమయాభ్యాం

ద్వాభ్యాం విజ్ఞానమయస్త్వేకేనానన్దమయేన వ్యాప్తః। తతశ్చ పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరేణ వ్యాప్తే రజ్జ్వా సర్పవత్పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం స్వరూపం సిధ్యతీత్యర్థః॥౨౧॥

తేన ప్రాణమయేనైష పూర్ణో రజ్జ్వేవ పన్నగః।

కార్యతోఽన్నమయః క్లృప్తో వాచారమ్భణశాస్త్రతః॥౨౨॥

అన్నమయస్య ప్రాణమయేన వ్యాప్తత్వే తేనైష పూర్ణ ఇతి వాక్యం ప్రమాణయతి–తేనేతి। అన్నమయస్య కల్పితత్వాసిద్ధేరుదాహరణమననుగుణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–కార్యత ఇతి॥౨౨॥

స వై పురుషవిధో హ్యుక్తో యోఽయం ప్రాణమయః స్మృతః।

అమూర్తత్వాత్కుతోఽన్వేతద్ధేతుస్తస్యేతి భణ్యతే॥౨౩॥

స వా ఏష పురుషవిధ ఏవేత్యస్యార్థమాహ—స వా ఇతి। నిరవయవత్వాత్ప్రాణమయస్య శిరఃపాణ్యాదిమత్త్వేన పురుషవిధత్వమయుక్తమిత్యాహ—అమూర్తత్వాదితి। తస్య పురుషవిధతామిత్యాదినా పరిహరతి–హేతురితి। స్థూలదేహస్య పురుషాకారత్వాత్తద్వ్యాప్తస్య ప్రాణమయస్యాపి మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రవత్పురుషవిధత్వం ప్రకల్ప్యతే తతోఽస్య పురుషవిధత్వే హేతురనేన వాక్యేనోచ్యత ఇత్యర్థః॥౨౩॥

ప్రాణస్తస్య శిరఃశ్రైష్ఠ్యాత్ప్రాణో యస్మాన్ముఖాలయః।

వ్యానోఽస్య దక్షిణః పక్ష ఉత్తరోఽపాన ఉచ్యతే॥౨౪॥

తస్య ప్రాణ ఏవ శిర ఇత్యాదేరర్థమాహ–ప్రాణస్తస్యేతి॥౨౪॥

సామాన్యం వీర్యవత్త్వా స్యాదితరస్యాతథాత్మతా।

ఆకాశ ఇతి చాత్ర స్యాత్సమానోఽమ్బరసామ్యతః॥౨౫॥

కోఽసౌ వ్యానః స్యాదిత్యుక్తే దేహధర్మసామాన్యం వీర్యవత్తా వ్యానస్య స్యాదితిధర్మద్వారా ధర్మిణం నిర్దిశతి–సామాన్యమితి। న ప్రాణాదేస్తథావిధధర్మవత్త్వమిత్యాహ—ఇతరస్యేతి। ఆకాశ ఆత్మేత్యత్రాఽఽకాశశబ్దేన సమానో గృహ్యతే సమానస్య వ్యాపకత్వేనాఽఽకాశసదృశత్వాదిత్యాహ—ఆకాశ ఇతి చేతి॥౭౫॥

ప్రాణానాం తత్ప్రతిష్ఠానాదాత్మాఽసౌ శ్రుతితో భవేత్।

పృథివీ దేవతా పుచ్ఛం సైషేతి శ్రుతిదర్శనాత్॥౭౬॥

అసోరాధ్యాత్మికస్యైషా స్థితిహేతుః ప్రకీర్తితః।

అన్నాత్మనీవేహాప్యాహ శ్లోకం ప్రాణమయాత్మని॥౭౭॥

కుతః సమానస్య వ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్య కస్మిన్ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి శ్రుత్యా ప్రాణాదివృత్తీనాం సమానప్రతిష్ఠత్వావగమాత్సమానో వృత్తీనామాత్మేతి దర్శయన్నుత్తరమాహ—ప్రాణానామితి। పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతివాక్యమవతారయతి। పృథివీతి। ప్రాణమయస్యేతిశేషః। సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యేతి శ్రుతేరాధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యైషా పృథివీ దేవతా పుచ్ఛవత్ప్రతిష్ఠాస్థితిహేతురితివాక్యం యోజయతి। సైషేతి। తదప్యేష శ్లోకో భవతీత్యస్యార్థమాహ—అన్నాత్మనీవేతి॥౭౬॥౭౭॥

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

ప్రాణం ప్రాణం తమన్వేవ దేవాః ప్రాణన్తి న స్వతః॥౭౮॥

ప్రాణం దేవా అనుప్రాణన్తీత్యాదిశ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే—ప్రాణమితి॥౭౮॥

వర్షసీహ యదైవ త్వమథేమాః ప్రాణతే ప్రజాః।

మనుష్యాః పశవోఽన్యే చ ప్రాణన్త్యసుసమాశ్రయాత్॥౭౯॥

ప్రాణాధీనా దేవాదీనాం వృత్తిరిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరముదాహరతి—వర్ధసీతి ॥౭౯॥

అధ్యాత్మమధిదైవం చ కరణాన్యధిదైవతాః।
ప్రాణస్వరూపమాపద్య జహుర్మృత్యుమితి శ్రుతిః॥౮౦॥

తత్రైవార్థే బృహదారణ్యకశ్రుతిం దర్శయతి—అధ్యాత్మమితి॥౮౦॥

ఘటతేఽసావిదం సర్వం సర్వస్యాయుర్యతో హ్యసుః।
తస్మాత్తం తద్విదః ప్రాహుః సర్వాయుషమనేకశః॥౮౧॥

అథైనా మృత్యుమత్యవహదిత్యాద్యా శ్రుతిః శ్రుతిశబ్దేన గృహ్యతే। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యత ఇత్యస్యార్థమా–ఘటతేఽసావితి। ప్రాణవిషయా నిమిత్తార్థా సప్తమీ। ప్రాణనిమిత్తం సర్వం పరస్పరం వర్ధయన్తో వర్తన్తే తేన ప్రాణః సర్వస్యాయుర్భవతీత్యర్థః॥౮౧॥

సర్వాయుషగుణేనాసుం య ఆత్మానముపాసతే।
తే తం సర్వాయుషం ప్రాణం ప్రాప్నువన్త్యభియోగతః॥౮౨॥

సర్వమేవేత్యాదేరర్థమాహ—సర్వాయుషేతి॥౮౨॥

తస్య త్వన్నమయస్యైష యోఽయం ప్రాణమయః స్మృతః।
భవః శరీరే శారీర ఆత్మా తేనాఽఽత్మవాన్యతః॥౮౩॥

నోపాసనవిధానమస్మిన్ప్రకరణే వివక్షితముపక్రమోపసంహారయోర్బ్రహ్మాత్మైకత్వప్రతిపాదనేనైవోపక్షయాన్మధ్యగ్రన్థస్యోపాసన

విధౌ తాత్పర్యే వాక్యభేదప్రసఙ్గాదతస్తత్ర తత్ర ఫలశ్రుతేరర్థవాదమాత్రతేత్యభిప్రేత్య తస్యైష ఏవేత్యాదేరర్థమాహ—తస్య త్వితి ॥౮౩॥

సత్యాదిలక్షణో వాఽఽత్మా గౌణో హ్యాత్మాముతోఽపరః।

సర్వాన్తరత్వాన్న్యాయ్యైవం యః పూర్వస్యేతి హి శ్రుతిః॥౮౪॥

పూర్వం పూర్వకోశస్యోత్తరోత్తరకోశో భవత్యాత్మేత్యాపాతదర్శనేన వ్యాఖ్యాతం తదయుక్తమాత్మ- శబ్దస్యాముఖ్యార్థత్వప్రసఙ్గాత్ప్రకృతపరామర్శ్యేత్యచ్ఛబ్దవ్యాకోపాచ్చాతః సర్వకోశాధ్యాసాధిష్ఠానభూతం చిదాత్మైవాత్రాఽఽత్మశబ్దేన వివక్షిత ఇత్యాహ—సత్యాదీతి। ప్రత్యగ్భూతస్య పరమాత్మనో ముఖ్యాత్మత్వాత్తస్య సర్వాన్తరత్వాత్తదభ్యన్తరవస్త్వన్తరాభావాత్కోశాత్మనశ్చ గౌణాత్మత్వాద్యః పూర్వస్యేతిశ్రుతేశ్చైవముపపన్నత్వాదేష శబ్దస్య చ ప్రకృతపరామర్శినో దర్శితన్యాయేన యుక్తత్వాఇ్చిదాత్మైవాత్ర సత్యాదిలక్షణో వివక్షిత ఇత్యర్థః॥౮౪॥

మిథ్యాత్మనాం హి సర్వేషాం సత్యాదిగుణలక్షణమ్।

వ్యావిద్ధాశేషసంసారమాత్మానం తం ప్రచక్ష్మహే॥౮౫॥

కోశపఞ్చకస్య కల్పితత్వాచ్చ పరమాత్మైవాత్రాఽఽత్మశబ్దేన గృహ్యత ఇత్యాహ–మిథ్యాత్మనామితి॥౮౫॥

---

౨ ఖ. °యుష్ట్వగు°।

న హ్యాత్మవాన్భవేత్సర్పో దణ్డాద్యధ్యాసరూపిణా।

ఆత్మనా వితథేనైవ సర్పో రజ్జ్వాత్మనాఽఽత్మవాన్॥౮౬॥

ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సాధయతి–న హీతి॥౮౬॥

ప్రాణాద్ధ్యేవేత్యతో న్యాయాద్వక్ష్యమాణశ్రుతీరితాత్।
వ్యుత్థాప్యాన్నమయం తుచ్ఛం ప్రాణోఽస్మీతివ్యవస్థితః॥

యస్తం మనోమయాత్మానం సంక్రామయితుముచ్యతే॥౮౭॥

తృతీయపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ–ప్రాణాద్ధీతి। ప్రాణాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్త ఇతి భృగువల్ల్యాముక్తేన న్యాయేనాన్నమయం నిరస్య ప్రాణోఽస్మీతి యో వ్యవస్థితస్తం మనోమయమాత్మానం ప్రాపయితుం తృతీయకోశప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥౮౭॥

తస్మాదిత్యాదివాక్యస్య త్వర్థం పూర్వమవాదిషమ్।
ప్రాధాన్యం యజుషో జ్ఞేయం హవిఃప్రక్షేపకారణాత్॥౮౮॥

తస్మాదితిప్రకృత్యర్థముపాదాయ తమేవ వైశబ్దేన స్మృత్వా ప్రత్యయార్థస్యైతస్మాదిత్యుపాదానాత్తదేత- చ్ఛబ్దయోశ్చ సామానాధికరణ్యాత్ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరేకత్వావమాత్కార్యస్య కారణవ్యతిరేకేణా- భావాత్కార్యకారణవిలక్షణం బ్రహ్మైవ తత్త్వమిత్యేతదత్ర పదత్రయే వివక్షితమితి పూర్వమేవోక్తమిత్యాహ—తస్మాదిత్యాదీతి। అన్యత్వం మనోమయస్య ప్రాణమయాదత్యన్తవిలక్షణత్వమన్తరత్వమభ్యన్తరత్వం ప్రత్యగాత్మత్వం తు పరమార్థాత్మవ్యాప్తత్వాత్తదతి-రిక్తస్వరూపాభావాదిత్యవధేయమ్। తస్య యజురేవ శిర ఇత్యత్ర యజుషః శిరస్త్వం ప్రాధాన్యాదిత్యాదిభాష్యోక్తం వ్యక్తీ కరోతి—ప్రాధాన్యమితి॥౮౮॥

స్వాహా స్వధా వషట్ చేతి సంనిపత్యోపకుర్వతే॥౮౯॥

శిరఆదిప్రక్లృప్తిస్తు వాచనిక్యథ వాఽస్త్విహ॥
వచనం బలవద్యస్మాత్పౌరుషేయీ హి కల్పనా॥౯౦॥

హవిషో యజుషాఽగ్నౌ ప్రక్షేపమేవ ప్రకటయతి–స్వాహేతి॥౮౯॥

కల్పనాతో వచనస్య బలీయస్త్వమఙ్గీకృత్య పక్షాన్తరమాహ—శిరఆదీతి॥౯౦॥

పదవాక్యస్వరస్థాననాదవర్ణాదిసంయుతా।
యత్నోత్థమానసీ వృత్తిర్యజుఃసంకేతవర్త్మనా॥౯౧॥

ఐశ్వరజ్ఞానసందృబ్ధా పదవాక్యానురఞ్జితా।
శ్రోత్రాదికరణద్వాఃస్థా యజురిత్యభిధీయతే॥౯౨॥

యజుఃశబ్దేన బాహ్యో యజుర్వేదో గృహ్యతే తస్య కథమాన్తరం మనోమయం ప్రతి శిరస్త్వమిత్యాశఙ్క్య మనసో హీత్యాదిభాష్యేణోత్తరమాహ—పదేతి। సా చ పదాద్యనురక్తా విశిష్టా మానసీ వృత్తిః శ్రోత్రం మనశ్చేతికరణాధీనా గృహ్యమాణా యజుఃసంకేతమర్హతీతి విశినష్టి। పదవాక్యేతి॥౯౧॥౯౨॥

జ్ఞానాత్మత్వే హి మన్త్రాణాం ఘటతే మానసో జపః।
జ్ఞానస్యాశబ్దరూపత్వాదృగావృత్తిర్న సిధ్యతి॥
అశక్యత్వాన్న చాఽఽవృత్తిర్ఘటాదేరివ శక్యతే॥౯౩॥

చైతన్యోపరక్తా విశిష్టా బుద్ధివృత్తిశ్చైతన్యం వా ప్రాగుక్తబుద్ధివృత్తివిశిష్టం యజురాదిశబ్దవాచ్యమిత్యత్ర యుక్తిమాహ—జ్ఞానాత్మత్వే హీతి। యజురాదిమన్త్రాణాం జ్ఞానస్వరూపత్వే తేషాం మానసో జపో విధీయమానో యుజ్యతే జ్ఞానస్య శబ్దత్వమన్తరేణ క్రియాత్వాదావృత్తియోగ్యత్వాదిత్యర్థః। యది తు యజురాదిశబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వం గృహ్యతే తదా మనసో బాహ్యేఽర్థే స్వాతన్త్ర్యాభావాత్తేషాం

మనోవిషయత్వాయోగాన్మానసో జపో న సిధ్యేదిత్యాహ— ఋగావృత్తిరితి। ఆకాశత్వం ప్రపఞ్చయతి—న చేతి। క్రియైవాఽఽవర్త్యతే న ద్రవ్యం శబ్దస్య చ ఘటాదివద్ద్రవ్యత్వేన మానస్యావృత్తిర్యుక్తేత్యర్థః॥౯౩॥

ఆవృత్తిశ్చోద్యతే చర్చాం శ్రుతౌ త్రిః ప్రథమామితి॥౯౪॥

ఋగాదేరావృత్తిరేవ మా భూదిత్యాశఙ్క్య త్రిః ప్రథమామన్వాహ త్రిరుత్తమామితిశ్రుతివిరోధాన్మైవమిత్యాహ—ఆవృత్తిరితి॥౯౪॥

అథర్చో విషయత్వేఽపి స్మృతేరావృత్తిరిష్యతే।
ఋగర్థవిషయాయాశ్చేన్మైవం గౌణీ హి సా భవేత్॥౯౫॥

ఆవృత్తిసిద్ధ్యన్యథానుపపత్త్యా క్రియాత్వమృగాదేర్వాచ్యమిత్యత్రాన్యథాఽప్యుపపత్తిం చోదయతి—అథేతి। మన్త్రేభ్యః స్మృతేరన్యత్వాదన్యావృత్తిర్గౌణీ ప్రసజ్యేతాతో నాన్యథాఽప్యుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ—మైవమితి॥౯౫॥

భూయోఽల్పీయఃఫలత్వం చ బాహ్యమానసయోర్జపే।
అతో మానసముఖ్యత్వభితరస్యాస్తు గౌణతా॥౧౬॥

కించ వాచనికజపస్యాల్పఫలత్వం మానసస్య జపస్య సాహస్రో మానసః స్మృత ఇతిబహుఫలత్వం స్మర్యతే। తదపి యజురాదేర్మనోవృత్తిత్వే యుక్తమిత్యాహ—భూయ ఇతి॥౯౬॥

నాఽఽత్మానం లభతే గౌణీ ముఖ్యార్థే సతి కల్పనా।
తస్మాద్రైశ్వరవిజ్ఞానం యజుర్బుద్ధ్యాద్యుపాశ్రయమ్॥౯౭॥

గౌణేఽపి జపే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్య ముఖ్యసాపేక్షత్వాత్తస్య తేనైవ చరితార్థత్వాదానర్థక్యమిత్యాహ—నాఽఽత్మానమితి। మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వస్యావశ్యకత్వాన్మనోవృత్తీనాం చ సదా చిదాత్మవ్యాప్తత్వేనైవ సిద్ధేశ్చిదాత్మత్వమిష్టమిత్యాహ—తస్మాదితి॥౯౭॥

ఏవం చ సతి నిత్యత్వం వేదానాం ఘటతేఽఞ్జసా।

వాచకత్వమశబ్దస్య సిద్ధం న స్ఫోటరూపతః॥౯౮॥

న కేవలం మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వే సత్యావృత్తిరేవ ఘటతే కింతు పరమ్పరయా చిదాత్మత్వే సతి నిత్యత్వమపి సిధ్యతీత్యాహ–ఏవం చేతి। యదా వేదస్య చిదాత్మత్వముక్తరీత్యా సిధ్యతి తదా తస్య జడం శబ్దరూపం పరిహాయ చిదాత్మరూపేణైవావస్థితస్య ధర్మాద్యర్థబోధకత్వమపి సిధ్యతీతిలాభాన్తరమాహవాచకత్వమితి। నను స్ఫోటరూపేణార్థప్రతిపాదకత్వేఽపి వేదస్యాశబ్దస్య బోధకత్వం సిధ్యతి। స్ఫోటస్య వర్ణేభ్యోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాశఙ్క్య స్ఫోటస్యాప్రామాణికత్వాన్నైవమిత్యాహ—న స్ఫోటేతి॥౯౮॥

సర్వే వేదాశ్చ యత్రైకం భవన్తీతి శ్రుతేర్వచః।

ఆదేశో బ్రాహ్మణం విద్యాద్యస్మాత్స విధిరూపభృత్॥౯౯॥

బ్రహ్మణో వా పరస్యేయమాజ్ఞా బ్రాహ్మణలక్షణా।

తస్మాదాదేశ ఇత్యేవం బ్రాహ్మణం సంప్రచక్షతే॥౩౦౦॥

అథర్వాఙ్గిరసాభ్యాం యే దృష్టాః పుష్ట్యాదికారిణః।

ఏత ఏవ హి మన్త్రాః స్యురథర్వాఙ్గిరసోఽత్ర తు॥౧॥

మనోవృత్తివ్యాపకచిదాత్మత్వే వేదానాముక్తే ప్రమాణమాహ—సర్వ ఇతి। యత్ర సాక్షిభూతే చిదాత్మని సర్వే వేదాస్తాదాత్మ్యేనైకతాం గచ్ఛన్తి స మానసీనః సాక్షితయా మనసి భవో జనానాం సర్వేషామాత్మేత్యర్థః॥౯౯॥ ॥౩౦౦॥౧॥

మనోమయాత్మసాక్ష్యత్ర శ్లోకః పూర్వవదుచ్యతే।

యథోక్తవేదసిద్ధ్యర్థం లిఙ్గం శ్లోకోఽపి కీర్త్యతే॥౨॥

మనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనం యజురాదిశబ్దవాచ్యత్వమిత్యుక్తేఽర్థే మన్త్రమవతారయతి–మనోమయేతి। తదేవ స్పష్టయతి–యథోక్తేతి॥౨॥

అభిధాననివృత్తిర్హి బ్రహ్మణో నాన్యతో యతః।

సదావగమరూపత్వాన్మనో యస్మాన్నివర్తతే॥౩॥

అవతారితస్య మన్త్రస్య వివక్షితమర్థం దర్శయతి–అభిధానేతి। వాచాం మనసాం చావిషయత్వమత్ర మనోమయస్యోచ్యతే తచ్చ పరమాత్మపరిగ్రహే పరముపపద్యతే తస్య కూటస్థావగతిరూపస్య వాగాద్యగోచరత్వాద్యస్మాదేవం తస్మాద్బ్రహ్మైవాత్ర గ్రాహ్యం న శబ్దరాశిరిత్యర్థః॥౩॥

ఇతి తృతీయః ఖణ్డః॥౩॥

యద్ధి వాచాఽనభ్యుదితం మనుతే మనసా న యత్।

బ్రహ్మణోఽవిషయత్వం హి శ్రుతిర్వాఙ్మనసోఽవదత్॥౪॥

బ్రహ్మణో వాగాద్యగోచరత్వే శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి–యద్ధీతి। యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతిః॥౪॥

నాగోచరం యయోరస్తి బ్రహ్మ ముక్త్వా నిరఞ్జనమ్।

తే మనోమయనిర్దిష్టే విద్యాద్వాఙ్మనసే బుధః॥

ఇతీమమర్థం చోద్దిశ్య శ్లోకం శ్రుతిరుదాహరత్॥౫॥

బ్రహ్మైవ వాఙ్మనసయోరవిషయో వ్యతిరిక్తం సర్వం యయోర్విషయత్వేనైవ వర్తతే తే వాఙ్మనసే మనోమయకోశే నిర్దిశ్యేతే యజురాదయశ్చ ప్రసిద్ధా గృహ్యన్తే రూఢిప్రాబల్యాదితిపక్షాన్తరమాహ–నేత్యాదినా॥౫॥

బ్రహ్మణోఽనవరత్వాత్తు నేహ మన్త్రాభిధేయతా।

వృత్తిప్రధానో వేదాత్మా వృత్తిమాన్స్యాదథోత్తరః॥౬॥

బ్రహ్మైవ మన్త్రే ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్య కోశప్రకరణవిరోధాన్నైవమిత్యాహ–బ్రహ్మణ ఇతి। న హి మనసః సాక్షివేద్యత్వేనానపేక్షస్య వాగాదివిషయత్వం వృత్తివిరోధాచ్చ న స్వవిషయత్వం సూత్రస్య మహత్త్వాత్తదాత్మకే మనసి బ్రహ్మశబ్దశ్చోపపద్యతే తస్య బ్రహ్మణో మనోమయస్యాఽఽనన్దముపాసనాఫలం విద్వానుపాసనాతో బ్రహ్మానన్దం చ ప్రాప్య హిరణ్యగర్భావస్థాయాం కదాచిదపి న బిభేతీతిమన్త్రాక్షరాణ్యపి కోశపక్షే నిర్వ్యక్ష్యన్తీతిభావః। చతుర్థం పర్యాయముత్థాపయతి–వృత్తీతి॥౬॥

వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిర్వృత్తిమానిత్యుదీర్యతే।

యజ్ఞం తనుత ఇత్యేతత్కర్తృత్వే సతి యుజ్యతే॥౭॥

కోఽసౌ వృత్తిమానిత్యపేక్షాయామాహ–వ్యవసాయేతి। విజ్ఞానశబ్దేన వృత్తిరేవోచ్యతే న వృత్తిమానిత్యాశఙ్క్య వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమిత్యాహ–యజ్ఞమితి॥౭॥

ఆత్మచైతన్యరూపా ధీః కర్త్ర్యాత్మా న ధ్రువత్వతః।

యజ్ఞారమ్భస్య హేతుత్వాత్తదభావాద్వృథా యజిః॥౮॥

విజ్ఞానశబ్దేన కర్తృగ్రహణేఽపి యజ్ఞాదికర్తృత్వమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్య బుద్ధిరేవాఽఽత్మాభాసా కర్త్రీ న త్వాత్మా కూటస్థత్వాదిత్యాహ—ఆత్మేతి। చిదాభాసాయా బుద్ధేరేవ కర్తృత్వం ప్రకారాన్తరేణ ప్రతిపాదయతి–యజ్ఞేతి। కూటస్థత్వాదాత్మనోఽకర్తృత్వాత్తదాభాసాయా బుద్ధేరేవ

యజ్ఞానుష్ఠానకర్తృత్వాత్తత్కర్తృత్వానఙ్గీకారే కర్తురన్యస్యాభావాద్యాగాదిస్వరూపాభావాత్తదీయఫలారమ్భస్య దూరనిరస్తత్వాచ్చిదాభాసోపరక్తా బుద్ధిరేవ కర్త్రీ వక్తవ్యేత్యర్థః ॥౮॥

శ్రద్ధాయా ఉత్తమాఙ్గత్వం స్మృతిరశ్రద్ధయేతి చ ॥౯॥

సత్యం హి శ్రదితి ప్రాహుర్ధత్తే ధీః ప్రత్యగాత్మని ॥

తద్యతస్తాం మహాత్మానః శ్రద్ధామిత్యూచిరే ధియమ్ ॥౧౦॥

ఏవం విజ్ఞానశబ్దార్థముక్త్వా తస్య శ్రద్ధైవ శిర ఇత్యస్యార్థమాహ–శ్రద్ధాయా ఇతి। శిరసః శరీరావయవానాముత్తమత్వాద్బుద్ధివృత్తీనాం చ శ్రద్ధాయాస్తథాత్వాదశ్రద్ధయా హుతం దత్తమిత్యాదిస్మృతేశ్చ శ్రద్ధాప్రాధాన్యాధిగమాదుక్తేన సామాన్యేన శిరసి కర్తవ్యా శ్రద్ధాదృష్టిరిత్యర్థః ॥౯॥

శ్రద్ధాశబ్దార్థమాహ–సత్యం హీతి। శ్రచ్ఛబ్దవాచ్యం సత్యవచనం తదాత్మని స్వస్మిన్నేవ ధత్తే వివేకధీరిత్యసౌ శ్రద్ధేత్యుక్త్వా యద్వా శ్రచ్ఛబ్దేన సత్యమవితథం బ్రహ్మోచ్యతే తత్ప్రత్యగాత్మని శమాదిసంస్కృతా ధీర్ధారయత్యతో యథోక్తా ధీరేవ శ్రద్ధేత్యర్థః ॥౧౦॥

యోగో యుక్తిః సమాధానమాత్మా స్యాత్తదుపాశ్రయాత్।

శ్రద్ధాదీని యథోక్తార్థప్రతిపత్తిక్షమాణి చ ॥౧౧॥

యోగ ఆత్మేత్యస్యార్థమాహ—యోగ ఇతి। దేహావయవానాం మధ్యమాత్మా తత్ర యోగదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః। తదేవోపపాదయతి–తదుపాశ్రయాదితి। యథా హస్తాద్యఙ్గాని దేహమధ్యమాశ్రిత్య స్వవ్యాపారసమర్థాని తథా సత్యాదీని యథోక్తం యోగాశ్రయాణి సన్తి యథార్థప్రతిపత్తౌ సమర్థాని భవన్తీత్యనేన సామాన్యేనాత్మని యోగదృష్టిరిత్యర్థః ॥౧౧॥

మహత్తత్త్వం మహో గ్రాహ్యం నీడం కార్యస్య తద్యతః।

వ్యాచష్టే తన్మహద్యక్షం శ్రుతిః ప్రథమజం తు యత్ ॥౧౨॥

మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యత్ర మహఃశబ్దార్థమాహ–మహదితి। సూత్రం మహత్తత్త్వం తస్య సర్వకార్యాశ్రయత్వాన్మహత్త్వమిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి। వ్యాచష్ట ఇతి॥౧౨॥

ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

విజ్ఞానం తనుతే యజ్ఞం కర్మాణ్యన్యాని యాని చ।
సర్వే చ దేవా విజ్ఞానం బ్రహ్మ జేష్ఠముపాసతే॥౧౩॥

విజ్ఞానమయస్య మహత్తత్వం పుచ్ఛవత్ప్రతిష్ఠాత్వేన ధ్యేయమిత్యుక్త్వా బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే మన్త్రమవతారయతి–విజ్ఞానమితి॥౧౩॥

పరమేవ హి తద్బ్రహ్మ బుద్ధికఞ్చుకభృత్స్వయమ్।
ఘటాదావివ విజ్ఞప్తౌ ధీరాత్మానం తతోఽర్పయేత్॥౧౪॥

బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ—పరమేవేతి। యథోక్తస్య బ్రహ్మణో గ్రహణే ప్రయోజనమాహ–ఘటాదావితి। యథా ఘటాదౌ విషయే ధీరాత్మానమర్పయన్తీ ఘటాదివిషయం ప్రకాశయతి తథా విజ్ఞప్తిరూపే బ్రహ్మణి ధీరాత్మానమర్పయన్తీ బ్రహ్మ ప్రకాశయతి తతో బుద్ధ్యుపరక్తం బ్రహ్మేత్యుక్తే ముముక్షోర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిః సుకరా భవతీత్యర్థః॥౧౪॥

అగ్రజం బ్రహ్మ విజ్ఞానం దేవా అగ్న్యాదయః సదా।
ఉపాసతే తదాప్త్యర్థం తే దేవా ఇతి చ శ్రుతిః॥౧౫॥

బ్రహ్మణో యత్ప్రకృతముపాసనం తత్ప్రకటయతి—అగ్రజమితి। తత్రైవ శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి—తే దేవా ఇతి॥౧౫॥

యథోక్తేన ప్రకారేణ విజ్ఞానం బ్రహ్మ వేద చేత్।
ప్రమాయతి న చేత్తస్మాదుక్తకోశాత్మశక్తితః॥౧౬॥

ప్రకృతస్యోపాసనస్య పాపక్షయః సర్వకామావాప్తిశ్చేతి ద్వివిధం ఫలమ్। తత్ర పాపక్షయం ఫలం విజ్ఞానం బ్రహ్మ చేత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానేన కథయతి—యథోక్తేనేతి। ప్రకృతోపాసనస్య ప్రమాదప్రసఙ్గం దర్శయతి—ఉక్తేతి। ప్రథమజబుద్ధ్యుపాధిబ్రహ్మోపాసనే ప్రవృత్తో యద్యాత్మబుద్ధిం ప్రాచీనే కోశత్రయే న కరోతి తదోపాసకస్య శరీరాభిమానాభావాత్పాపక్షయః సిధ్యతీత్యర్థః॥

పాప్మనామాశ్రయో యస్మాద్రూపనామక్రియాత్మకః।
దేహోఽతస్తత్ప్రహాణేన హానిః స్యాత్సర్వపాప్మనామ్॥౧౭॥

శరీరే పాప్మనో హిత్వేత్యస్యార్థం ప్రపఞ్చయతి—పాప్మనామితి। దేహాభిమాననిమిత్తత్వాత్పాప్మనాం దేహాభిమానాభావే సర్వపాపహానిః సిధ్యతీత్యర్థః॥౧౭॥

విజ్ఞానమహమస్మీతి తావన్మాత్రాభిమాన్యతః।
శరీరే పాప్మనో హిత్వా సర్వాన్కామాన్సమశ్నుతే॥౧౮॥

అవశిష్టముపాసనాఫలం సర్వాన్కామాన్సమశ్రుత ఇతివాక్యవ్యాఖ్యానేన కథయతి—విజ్ఞానమితి॥౧౮॥

అణిమాదిగుణైశ్వర్యో బుద్ధ్యాత్మా కార్యరూపిణః।
కార్యం హి కారణవ్యాప్తమతః కామాన్సమశ్నుతే॥౧౯॥

ఉపాసకం హిరణ్యగర్భరూపమాపన్నం విశినష్టి—అణిమాదీతి। కామానాం విశేషణం కార్యరూపిణ ఇతి కామానాం కార్యరూపిత్వే కథముపాసకస్య తత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—

కార్యం హీతి। ఉపాసకస్య హిరణ్యగర్భభావం ప్రాప్తస్య సర్వకర్మఫలకారణత్వాత్కారణస్య చ కార్యవ్యాపకత్వాదుపాసకస్య యుక్తా సర్వకామావాప్తిరిత్యర్థః॥౧౯॥

జ్ఞానకర్మఫలోపాధివిజ్ఞానం ప్రత్యగాత్మనః।

ఆనన్దమయ ఇత్యత్ర భణ్యతే కర్తృశాన్తయే॥౨౦॥

పఞ్చమపర్యాయస్య తాత్పర్యార్థమాహ—జ్ఞానేతి। సుఖాది జ్ఞానకర్మఫలం తదాత్మకం యదన్తఃకరణం తదుపాధి యత్ప్రత్యగాత్మనో విజ్ఞానం చైతన్యామాసః సోఽత్రాఽఽనన్దమయ శబ్దేనోచ్యతే। ఆత్మని యత్కర్తృత్వముక్తం తన్నివృత్త్యర్థం భోక్తృత్వం తస్య కథ్యత ఇత్యర్థః॥౨౦॥

విజ్ఞానమయశబ్దేన కర్తా వ్యాఖ్యాయి పూర్వయా।

తస్య ప్రత్యక్త్యా చాథ శ్రుత్యా భోక్తోచ్యతేఽధునా॥౨౧॥

ఉక్తమేవ వ్యక్తీ కరోతి—విజ్ఞానేతి॥౨౧॥

శుద్ధస్యాపి స్వతో బుద్ధౌ ప్రియాద్యాకారతోదయే।

జాయతే తదుపాధిత్వాద్భోక్తాఽఽత్మా స్యాదవిద్యయా॥౨౨॥

నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్యాఽఽత్మనో న భోక్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-శుద్ధస్యాపీతి। ప్రత్యగాత్మనః శుద్ధస్వభావస్యాపి బుద్ధౌ ప్రియాదిపరిణామోదయే సతి తదుపరక్తతయా చైతన్యాభాసో జాయతే తదా తదుపాధిత్వాదవిద్యయాఽఽత్మా భోక్తా స్యాదిత్యర్థః॥౨౨॥

అపరే పణ్డితంమన్యాః పరమేతం ప్రచక్షతే।

ఇహైవోపరమాదూర్ధ్వం భృగోశ్చ వరుణస్య చ॥౨౩॥

ఆనన్దమయశబ్దేన చైతన్యాభాసో జీవో గృహ్యత ఇతి స్వసిద్ధాన్తముక్త్వా పూర్వపక్షమాహ–అపర ఇతి। ఆనన్దవల్ల్యామానన్దమయశబ్దేనోక్తస్య భృగువల్ల్యామానన్దాద్ధ్యేవేత్యానన్దత్వేన పరామర్శాత్। భృగువరుణయోశ్చ సైషేతి పఞ్చమపర్యాయేణైవోపసంహారాదానన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వే తదయోగాదిత్యుక్తేఽర్థే హేతుమాహ—ఇహైవేతి॥౨౩॥

అపి చాऽऽనన్దరూపస్య బ్రహ్మత్వం బహుశః శ్రుతమ్।

తథా చాऽऽనన్దవల్లీతి వ్యపదేశోऽపి యుజ్యతే॥౨౪॥

ఆనన్దమయశబ్దేనోక్తస్యాऽऽనన్దశబ్దేనాభ్యాసాచ్చ తస్య బ్రహ్మత్వమితి హేత్వన్తరమాహ—అపి చేతి। ఆనన్దవల్లీతిసమాఖ్యాయాశ్చాऽऽనన్దమయస్య బ్రహ్మత్వం ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశాద్బ్రహ్మణః ప్రధానత్వాజ్జీవస్య తదభావాన్మయటశ్చ ప్రాచుర్యార్థత్వేనావిరుద్ధత్వాదిత్యభిప్రేత్యాऽऽహ—తథా చేతి॥౨౪॥

కార్యాధికారగత్వాత్తు నైతద్బ్రహ్మ పరం భవేత్।

అన్నాదిమయవత్కార్యం స్యాదానన్దమయోऽప్యయమ్॥౨౫॥

వికారప్రకరణమాశ్రిత్య సిద్ధాన్తయతి—కార్యేతి॥౨౫॥

మయట్ చాత్ర వికారార్థే యథైవాన్నమయాదిషు।

వైరూప్యలక్షణో దోషః ప్రాయోऽర్థత్వే ప్రసజ్యతే॥౨౬॥

వికారార్థమయట్శబ్దశ్రుతేశ్చాऽऽనన్దమయో న పరమాత్మేత్యాహ—మయట్ చేతి। ఆనన్దమయే మయటో న వికారార్థత్వం కింతు ప్రాచుర్యార్థత్వమిత్యుక్తమాశఙ్క్యాऽऽహ–వైరూప్యేతి। న చాత్రార్థవిరోధోऽస్త్యానన్దస్య బ్రహ్మత్వేऽపి మయడన్తస్య తస్య బ్రహ్మత్వే హేత్వభావాత్తస్మాత్ప్రకరణశ్రుతిభ్యాం కార్యాత్మైవాऽऽనన్దమయ ఇత్యర్థః॥౨౬॥

అపి సంక్రమణాస్య కార్యతాఽధ్యవసీయతే।

కార్యాత్మనాం హి సంక్రాన్తిర్యుజ్యతే కారణాత్మని॥౨౭॥

ఆనన్దమయస్య పరమాత్మత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ—అపీతి। ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీతి సంక్రమణకర్మత్వశ్రవణేఽపి కథమానన్దమయస్య కార్యతత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కార్యాత్మనామితి॥౨౭॥

అత్యయో వాఽథ సంప్రాప్తిః సంక్రాన్తిః స్యాత్పరాత్మనః।

నాఽఽత్మత్వాదాత్మనః ప్రాప్తిస్తదు నాత్యేతి కశ్చన॥౨౮॥

ఆనన్దమయస్య పరమాత్మనః సంక్రాన్తేరసంభవమభిధాతుం సంక్రాన్తిం వికల్పయతి। అత్యయో వేతి। జీవస్య పరమాత్మనోఽభిన్నత్వాన్న పరమాత్మని ప్రాప్తిర్నామ సంక్రాన్తిః సంభవతీతి ద్వితీయం ప్రత్యాదిశతి। నాఽఽత్మత్వాదితి। తద్బ్రహ్మ కశ్చిదపి నాత్యేతీతిశ్రుతేర్న బ్రహ్మాదిక్రమణం జీవస్య ఘటతే బ్రహ్మాభేదాత్। బ్రహ్మణః సర్వగతత్వాచ్చేతి ప్రథమం ప్రత్యాహ—తదునేతి॥౨౮॥

న చాఽఽత్మనా స్వమాత్మానముపసంక్రామతీశ్వరః।

నాలం స్వస్కన్ధమారోఢుం నిపుణోఽపీహ సాధకః॥౨౯॥

స్వేనైవ స్వస్యాతిక్రమో వా ప్రాప్తిర్వా న సంభవతీత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సాధయతి—న చేతి॥౨౯॥

శిరఆద్యాకృతేరత్ర మూర్తామూర్తాద్యసంభవాత్।

అసంభవః పరే తత్త్వే నేతి నేతీతిశాస్త్రతః॥30॥

ఇతశ్చాఽఽనన్దమయస్య నాస్తి బ్రహ్మత్వమిత్యాహ—శిరఆదీతి। ఆనన్దమయే శిరఆద్యవయవకల్పనయా సవిశేషత్వసిద్ధేర్బ్రహ్మణి చ పరస్మిన్నేతి

నేతీతిశాస్త్రాన్మూర్తాద్యశేషవిశేషాసంభవాన్న సవిశేషస్యాఽఽనన్దమయస్య బ్రహ్మత్వమిత్యర్థః ॥౩౦॥

అదృశ్యేఽనాత్మ్య ఇత్యేవం పూర్వోత్తరవిరుద్ధతా।
న స్యాదాకారవత్త్వాద్ధి అస్తి నాస్తీతిసంశయః ॥౩౧॥

పూర్వాపరవిరోధప్రసఙ్గాచ్చాఽఽనన్దమయస్య న బ్రహ్మత్వమిత్యాహ–అదృశ్య ఇతి। ఆనన్దమయస్య సవిశేషత్వేనాస్తి-త్వస్య ప్రసిద్ధత్వాత్తత్రాస్తి నాస్తీతి సంశయాయోగాద్బ్రహ్మణి చ తద్దర్శనాన్నాఽఽనన్దమయస్య బ్రహ్మత్వమిత్యాహ—న స్యాదితి ॥౩౧॥

కార్యాత్మాఽయమతో గ్రాహ్యో యథోక్తన్యాయగౌరవాత్।
భృగోరుపరమాచ్చేతి కార్యాత్మత్వేఽపి యుజ్యతే ॥౩౨॥

ఉక్తయుక్తిఫలం కథయతి–కార్యాత్మేతి। యదుక్తమానన్దమాత్రముక్త్వా—సైషా భార్గవీతి భృగువరుణయోరుపరమణమానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వం గమయతి స్థానప్రామాణ్యాదితి తత్రాఽఽహ–భృగోరితి ॥౩౨॥

ఆనన్దవల్ల్యాం బ్రహ్మోక్తం తదుపాయవిధిత్సయా।
అధీహి భగవో బ్రహ్మేత్యవోచద్వరుణం భృగుః ॥౩౩॥

తదేవోపపాదయితుం సంప్రతిపన్నమర్థమాహ–ఆనన్దేతి ॥౩౩॥

వ్యాఖ్యాతత్వాదుపేయస్య హ్యుపాయోఽత్రావశిష్యతే।
ఉపాయాః కోశాః పఞ్చాపి యస్మాత్తైస్తం ప్రపద్యతే ॥౩౪॥

బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానోపాయవిధానార్థం భృగువల్ల్యారమ్భ ఇత్యత్ర హేతుమాహ—వ్యాఖ్యాతత్వాదితి। తమేవోపాయముపన్యస్యతి–ఉపాయా ఇతి॥౩౪॥

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కోశైరాత్మసమీక్షణమ్।
క్రియతే హి యత స్తేషాముపాయత్వం ప్రతీయతే॥౩౫॥

కోశానామాత్మజ్ఞానోత్పత్తిహేతుఖేనోపాయత్వముపపాదయతి—అన్వయేతి। ఆనన్దవల్ల్యాం బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానముపేయముక్తం భృగువల్ల్యాం తదుపాయత్వేనాన్నప్రాణాదికోశపఞ్చకోక్తిద్వారేణాన్వయవ్యతిరేకాఖ్యవ్యాపారో విహితస్తథా చోపాయోపేయయోః సిద్ధత్వాద్వక్తవ్యానవశేషాదత్రైవ భృగోరుపరమణముచితం న తు పఞ్చమపర్యాయస్య బ్రహ్మవిషయత్వాదానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వం శఙ్కితవ్యమానన్దశబ్దస్యాత్రాపి కోశవిషయత్వాదిత్యర్థః॥౩౫॥

స్వాతన్త్ర్యం యత్ర కర్తుః స్యాత్తత్రైవాసౌ నియుజ్యతే।
ఫలం కర్త్రనధీనత్వాత్సంబన్ధాయైవ శక్యతే॥౩౬॥

అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యో వ్యాపారో నాత్ర విధీయతే। ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాదితివిజ్ఞానస్యోక్తత్వాత్తస్యైవ విధేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వాతన్త్ర్యమితి। జ్ఞానస్య విధేయత్వాభావే బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదౌ జ్ఞానసంకీర్తనం కిమర్థమితి చేత్తత్రాఽఽహ—ఫలమితి। అన్వయవ్యతిరేకవ్యాపారస్య సాధనత్వమైక్యజ్ఞానస్య చ సాధ్యత్వమిత్యేవం సాధ్యసాధనసంబన్ధసిద్ధ్యర్థం ప్రకృతే వాక్యే ఫలమైక్యజ్ఞానలక్షణం వివక్ష్యతే న తు విధేయత్వసిద్ధ్యర్థం తదుచ్యతే తస్య కర్త్రధీనత్వరాహిత్యాదేవ విధ్యయోగ్యత్వాదిత్యర్థః॥౩౬॥

పఞ్చ కోశానతస్తస్మై వాక్యార్థప్రతిపత్తయే।
స్వతః ప్రసిద్ధేః శేషస్య హ్యుపరేమే భృగుస్తతః॥౩౭॥

యతో జ్ఞానస్య విధేయత్వం నోపపద్యతేఽతో వాక్యార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వే నాన్నాదీనానన్దాన్తాన్పఞ్చ కోశాన్భృగవే వరుణేనోక్తాన్ప్రతిపాద్యావశిష్టస్య జ్ఞానస్య స్వతో విధివ్యతిరేకేణ వాక్యాదేవ సిద్ధత్వాద్భృగురుపరతవాన్న త్వానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వం ప్రతిపన్నవానిత్యుపసంహరతి—పఞ్చకోశానితి। తతఃశబ్దేన వక్తవ్యశేషాభావః పరామృశ్యతే॥౩౭॥

బ్రహ్మతాఽఽనన్దరూపస్య కేన వా ప్రతిషిధ్యతే।

నిరస్తాశేషభేదస్య రూపం తత్పరమాత్మనః॥౩౮॥

ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాదిత్యత్రాఽఽనన్దశబ్దస్య కోశవిషయత్వముక్తమిదానీం తస్య బ్రహ్మవిషయత్వేఽపి నానుపపత్తిరిత్యాహ–బ్రహ్మతేతి। ప్రియమోదాదిసర్వవిశేషశూన్యస్యాఽఽనన్దస్యాత్రాఽఽనన్దశబ్దేన గ్రహణాత్తస్య బ్రహ్మత్వాత్తదేవాఽఽనన్దశబ్దవాచ్యం న సాభాసమజ్ఞానమిత్యర్థః॥౩౮॥

ప్రియాద్యానన్దరూపాణాం భేదో యత్ర నివర్తతే।

అమనోవిషయేఽత్యన్తం తమానన్దం ప్రచక్ష్మహే॥౩౯॥

ఆనన్దో నిర్విశేషో బ్రహ్మైవేత్యేతదేవ ప్రకటయతి–ప్రియాదీతి॥౩౯॥

కోశపఞ్చక ఏతస్మిన్నిషిద్ధేఽజ్ఞానహేతుకే।

నాఽఽనన్దమయతా న్యాయ్యా ధియాం వాచామగోచరే॥౪౦॥

ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యత్రాఽఽనన్దశబ్దేనాఽఽనన్దమయో గృహ్యతే స్థానప్రామాణ్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కోశేతి। ఆనన్దస్య నిర్విశేషత్వేన వాఙ్మనసయోరగోచరత్వాదజ్ఞానతత్కార్యాత్మకకోశ- పఞ్చకానన్తర్భావాన్న తస్యాఽఽనన్దమయత్వమతో నాఽఽనన్దమయస్య స్థానావష్టమ్భాద్బ్రహ్మత్వం తస్య ప్రాగుక్తశ్రుత్యాదివిరుద్ధస్యాప్రమాణత్వాదిత్యర్థః॥౪౦॥

పరానన్దస్వభావేన పూర్ణా హ్యన్నమయాదయః।

కార్యాత్మానోఽపి తద్ధేతోరానన్దమయతా భవేత్॥౪౧॥

తేనైష పూర్ణ ఇతివాక్యావష్టమ్భేనాఽఽనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వే హేత్వన్తరమాహ–పరానన్దేతి। యథా కార్యాత్మానోఽన్న-మయాదయశ్చత్వారోఽపి కోశా బ్రహ్మణా పరానన్దస్వభావేన పూర్ణా వర్ణ్యన్తే తథాఽఽనన్దమయస్యాపి కార్యాత్మత్వావిశేషాత్తద్ధేతోరానన్దేన బ్రహ్మణా పూర్ణత్వాదానన్దమయతా న తు బ్రహ్మత్వాదతో యథా విజ్ఞానమయ ఆత్మాఽఽనన్దమయేన పూర్ణస్తథాఽఽనన్దమయోఽపి పుచ్ఛబ్రహ్మణా పూర్ణో న స్వయం బ్రహ్మేత్యర్థః॥౪౧॥

తస్మాజ్జ్ఞానక్రియాకార్యం ప్రియాద్యారక్తబుద్ధిగమ్।

ఆనన్దమయమాత్మానం శ్రుతిః సోపాధికం జగౌ॥౪౨॥

ఆనన్దమయస్యోక్తప్రకారేణ బ్రహ్మత్వాసంభవే ఫలితం నిగమయతి—తస్మాదితి॥౪౨॥

ప్రియాదివాసనారూపో హ్యానన్దమయ ఈక్ష్యతే।

విజ్ఞానమయసంస్థో యః స్వప్నే వై స్వప్నదర్శిభిః॥౪౩॥

స్వప్నావస్థాయాం ప్రత్యగాత్మనా దృశ్యత్వాచ్చాఽఽనన్దమయస్య న బ్రహ్మత్వమిత్యాహ–ప్రియాదీతి॥౪౩॥

పుత్రాదివిషయా ప్రీతిర్వాసనా శిర ఉచ్యతే।

ప్రియలాభనిమిత్తోత్థో హర్షో మోదః ప్రకీర్తితః॥౪౪॥

ప్రకర్షగుణసంయుక్తః ప్రమోదః స్యాత్స ఏవ తు।

సుఖసామాన్యమాత్మా స్యాదానన్దో భేదసంశ్రయాత్॥౪౫॥

తస్య ప్రియమేవ శిర ఇత్యాదివాక్యచతుష్టయార్థం సంక్షిప్య దర్శయతి— పుత్రాదీత్యాదినా ॥౪౪॥౪౫॥

ఉత్కృష్యమాణ ఆనన్దో నిష్ఠాం యత్రాధిగచ్ఛతి।
తదేకం సకలం బ్రహ్మ పుచ్ఛం సర్వాశ్రయత్వతః॥౪౬॥

బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యస్యార్థం కథయతి–ఉత్కృష్యమాణ ఇతి॥౪౬॥

ఆనన్దః పర ఏవాఽఽత్మా భేదసంసర్గవర్జితః।
స ఏవ సుఖరూపేణ వ్యజ్యతే పుణ్యకర్మభిః॥౪౭॥

కర్మఫలస్యాఽఽనన్దస్య సాతిశయత్వాన్నిరతిశయాత్పరమానన్దాదర్థాన్తరత్వమాపతేదిత్యా-శఙ్క్యాఽఽహ—ఆనన్ద ఇతి॥౪౭॥

యావద్యావత్తమోఽపైతి బుద్ధౌ ధర్మసమాహతమ్।
తావత్తావద్ధియః స్వాస్థ్యం తావత్తావత్సుఖోన్నతిః॥౪౮॥

ఆత్మరూపస్యైవాఽఽనన్దస్య పుణ్యకర్మవశాత్తత్ఫలత్వేనాభివ్యక్తిముక్తాం ప్రకటయతి। యావదితి॥౪౮॥

తారతమ్యం సుఖస్యాపి వైచిత్ర్యాదుపపద్యతే।
పుణ్యస్య కర్మణస్తస్మాదాత్మైవాఽఽనన్ద ఉచ్యతే॥౪౯॥

తస్మాత్కామాదిహానేన హ్యుత్తరోత్తరవృద్ధితః।
శ్రోత్రియస్యేతివాక్యేన కాష్ఠాఽఽనన్దస్య భణ్యతే॥౫౦॥

బ్రహ్మానన్దస్యైవ కర్మఫలత్వే కథం తస్య తారతమ్యమిత్యాహ–తారతమ్యమితి ॥౪౯॥

పరమానన్దస్య పరమాత్మాభేదాజ్జీవపరయోశ్చ భేదాభావాద్బ్రహ్మవిది నిరస్తకామసంబన్ధే బ్రహ్మానన్దస్య కాష్ఠాం పరిసమాప్తిం సర్వాత్మనాఽభివ్యక్తిం శ్రుతిరాదర్శయతీత్యుక్తేఽర్థే లిఙ్గమాహ–తస్మాదితి ॥౫౦॥

తత్రైతస్మిన్యథోక్తేఽర్థే శ్లోకోఽప్యుచ్చైర్నిగద్యతే।

మన్త్రద్వారేణ వాక్యార్థం కథం నామ ప్రపత్స్యతే ॥౫౧॥

అసత్సమోఽసౌ భవతి యోఽసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్।

అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తం తం బ్రాహ్మణా విదుః ॥౫౨॥

సర్వస్య ప్రతిష్ఠాభూతే స్వప్రధానే బ్రహ్మణి బ్రాహ్మణోక్తే మన్త్రమవతార్య తదర్థం సంక్షిపతి। తత్రేతి ॥౫౧॥ ఇతి పఞ్చమః ఖణ్డః ॥౫॥౫౨॥

సదప్యాత్మస్వరూపేణ బ్రహ్మాసదితి వేద చేత్।

సోఽన్నే వేహ భవతి కోశాత్మత్వాభిమానభాక్ ॥౫౩॥

అసన్నేవ స భవతి। అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేదిత్యస్య శ్లోకభాగరయార్థం ప్రపఞ్చయతి–సదపీతి ॥౫౩॥

న హి కోశాత్మనా సత్త్వమృతే బ్రహ్మ సమశ్నుతే।

కుతః సర్వాత్మనా సత్త్వమృతే రజ్జుం సదాత్మికామ్ ॥౫౪॥

కిమిత్యాత్మనోఽసత్త్వం కోశరూపేణ సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–న హీతి। దృష్టాన్తే సర్పే దార్ష్టాన్తికే చాఽఽత్మా కర్తృత్వేన సంబధ్యతే ॥౫౪॥

అసద్భ్యః ఖలు కోశేభ్యః సదేకం బ్రహ్మ వేద చేత్।
దృశే రూపాన్తరాసత్త్వాత్సన్తం తం బ్రాహ్మణా విదుః॥౫౫॥

అస్తి బ్రహ్మేతిచేద్వేద। సన్తమేనం తతో విదురితిశ్లోకస్యోత్తరార్ధం ప్రపఞ్చయతి–అసద్భ్య ఇతి। దృశేరాత్మనో బ్రహ్మణః సకాశాద్రూపాన్తరస్యాసత్త్వాద్బ్రహ్మణశ్చ సత్త్వాభ్యుపగమాదితి హేత్వర్థః॥౫౫॥

యస్మాదేవమతో హిత్వా కోశానజ్ఞానకల్పితాన్।
నిర్వికారమనాద్యన్తం పరమాత్మానమాశ్రయేత్॥౫౬॥

యతో బ్రహ్మరూపేణైవాత్మనః సత్త్వం న కోశరూపేణ కోశానాం కల్పితత్వేనాసత్త్వాదతశ్చ కోశాన్వివేకజ్ఞానేన విహాయ పరమాత్మానమాత్మత్వేన జానీయాదిత్యాహ–యస్మాదితి॥౫౬॥

యతః కోశాతిరేకేణ నాసత్త్వం విద్యతే పరమ్।
మృత్యుర్వా అసదిత్యేవం ఘటతే శ్రుత్యుదీరణమ్॥౫౭॥

పరమాత్మరూపేణాపి కోశరూపేణైవాఽఽత్మనోఽసత్త్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–యత ఇతి। కోశాత్మనైవాసత్త్వ-మిత్యత్ర ప్రమాణమాహ–మృత్యుర్వా ఇతి॥౫౭॥

అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః సదేవేతి చ శాసనమ్।
బ్రహ్మాత్మవ్యతిరేకేణ సత్త్వమన్యత్ర దుర్లభమ్॥౫౮॥

కోశపఞ్చకం మృత్యుశబ్దేన వివక్షితం బ్రహ్మాత్మనా తుం నాఽఽత్మనోఽసత్త్వమిత్యత్రాపి ప్రమాణమాహ–అస్తీత్యేవేతి। శ్లోకార్ధముపసంహరతి–బ్రహ్మాత్మేతి॥౫౮॥

తస్యైష ఏవ శారీరో యోఽశరీరః సదేకలః।
ఆనన్దాన్తస్య పూర్వస్య హ్యాత్మా నాఽఽత్మవతః పరః॥౫౯॥

తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా। యః పూర్వస్యేత్యస్యార్థమాహ–తస్యేతి॥ ౫౯ ॥

ఉక్తం బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం నాజ్ఞోఽసదాశ్రయః।
ఇత్యస్య నిర్ణయార్థాయ పరో గ్రన్థోఽవతార్యతే॥౬౦॥

అథాతోఽనుప్రశ్నా ఇత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యమాహ–ఉక్తమితి। బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యత్ర బ్రహ్మవిదేవ పరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి నాజ్ఞోఽవిద్వాన్కల్పితకోశపఞ్చకమాత్మత్వే గతత్వాదిత్యుక్తమస్యైవార్థస్యాఽఽక్షేపద్వారా సమాధానార్థముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥౬౦॥

సాధారణం పరం బ్రహ్మ విదుషోఽవిదుషశ్చ చేత్।
ప్రాప్త్యప్రాప్తీ సమే స్యాతాం నియమే హేత్వసంభవాత్॥౬౧॥

శ్రుత్యా వివక్షితమాక్షేపమేవ దర్శయతి–సాధారణమితి–విదుషోఽవిదుషశ్చ సాధారణం స్వరూపం యది పరం బ్రహ్మ తదా ద్వయోరపి బ్రహ్మప్రాప్తిస్తదప్రాప్తిర్వా సమానే యుజ్యేతే న తు విదుషో బ్రహ్మప్రాప్తిరవిదుషశ్చ తదప్రాప్తిరితి నియమో నియామకాభావాదిత్యాక్షిప్య నియమసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥౬౧॥

కార్యమాత్రావబద్ధాన్తఃకరణత్వాత్తమస్వినః।
న శక్యాఽస్తీతి ధీః కర్తుం స్వతఃసిద్ధాత్మవస్తుని॥
అతోఽస్యాస్తిత్వసిద్ధ్యర్థం కల్పనాతీతరూపిణః॥౬౨॥

ఉత్తరగ్రన్థస్యైవ తాత్పర్యాన్తరమాహ–కార్యమాత్రేతి। కోశపఞ్చకస్యాఽఽత్మత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్పరమాత్మా నాస్త్యేవేతిశఙ్కాయాం

తదస్తిత్వసాధనాయావశిష్టప్రశ్నద్వయసమాధానాయ చ సమనన్తరగ్రన్థసముత్థానమిత్యర్థః॥౬౨॥

అథాత ఇత్యనుప్రశ్నా వక్ష్యన్తే నిర్ణయార్థినే॥౬౩॥

అథానన్తరమస్యైవ సాధారణ్యాప్రమేయతః।

ఆచార్యోక్తిమనుప్రశ్నాః శిష్యస్య గురుసంనిధౌ॥౬౪॥

ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా పదార్థాన్కథయతి–అథేతి। బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః। యతో విదుషోఽవిదుషశ్చ సాధారణం బ్రహ్మాయతశ్చాప్రమేయమతః ప్రశ్నా భవన్తీత్యతఃశబ్దార్థః। ఆచార్యోక్తేరనన్తరమిత్యనుశబ్దార్థః॥౬౩॥౬౪॥

అప్యవిద్వానముం లోకం ప్రేత్య కశ్చిత్సమశ్నుతే।

న చేదవిద్వానాప్నోతి విద్వానేతీతి కా ప్రమా॥

స్యాన్న వేత్యపరః ప్రశ్నస్త్రిత్వాద్ధి బహువాగియమ్॥౬౫॥

ప్రశ్నానేవ విభజ్య కథయతి–అపీతి। అవిద్వాన్కశ్చిన్మృతః సన్కైవల్యం ప్రాప్నోత్యుత న ప్రాప్నోతీత్యేకః ప్రశ్నః। ఆత్మత్వే సత్యపి బ్రహ్మణోఽవిద్వాన్విద్యాబలాభావాన్న ప్రాప్నోతీతి చేత్తదా విద్వానపి ప్రాప్నోత్యుత నేతి ద్వితీయః। బ్రహ్మప్రాప్తేరవిద్యానివృత్తేరతిరేకాద్బ్రహ్మాస్తి నాస్తీతి తృతీయః। తేన బహువచనమిత్యర్థః॥౬౫॥

ప్లుతిశ్చాత్ర విచారార్థా విచార్యం వస్త్విదం యతః।

ఏతేషాం ఖలు చోద్యానాముత్తరార్థోత్తరా శ్రుతిః॥౬౬॥

ప్లుతేర్విచారవిషయత్వోక్తిపూర్వకం సోఽకామయతేత్యాద్యుత్తరసందర్భస్య తాత్పర్యమాహ–ప్లుతిశ్చేతి॥౬౬॥

ద్వయోః సద్భావపూర్వత్వాదస్తిత్వం తావదుచ్యతే॥౬౭॥

ఘటాఙ్కురాది యత్కార్యం దృష్టం సత్కారణం హి తత్।
ఆకాశాది చ నః కార్యం తదప్యేవం ప్రతీయతామ్॥౬౮॥

క్రమమతిక్రమ్య తృతీయప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేన నిర్ణయే హేతుమాహ–ద్వయోరితి॥౬౭॥

బ్రహ్మణః సత్త్వమనుమానేన సాధయతి–ఘటేతి। ఆకాశాది సత్పూర్వకం కార్యత్వాద్ఘటాదివదితి లౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేన సత్కారణం తావదధిగతం తస్య చ దేశాదికారణత్వేన దేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మత్వం సిద్ధమిత్యర్థః॥౬౮॥

అసతశ్చేదిదం కార్యం సర్వం స్యాదసదన్వితమ్।
అసతః కారణత్వం చ నిరాత్మత్వాన్న సిధ్యతి॥౬౯॥

జగత్కారణస్య బ్రహ్మణో విశేషతోఽనుపలమ్భేనాసత్త్వాదసదేవ కారణం జగతః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–అసతశ్చేదితి। కించ కారణత్వం కార్యాపేక్షయా నియతప్రాక్కాలసత్త్వం తన్న శూన్యస్య సంభవతీత్యాహ–అసత ఇతి॥౬౯॥

ధ్రువః సన్కురుతే కార్యమయస్కాన్తో మణిర్యథా।
కారణత్వం భవేదేవం కుర్వతోఽతిశయః కుతః॥౭౦॥

బ్రహ్మాపి జగతో న కారణం కూటస్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–ధ్రువః సన్నితి। కుర్వత్కారణమిత్యఙ్గీకరణాన్న కూటస్థస్య కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కుర్వత ఇతి। సదా కుర్వచ్చేత్కారణం తదాఽతిశయస్య విశేషస్యాభావాదేకరూపత్వాత్కూటస్థస్యైవ కారణత్వమాపద్యేత కదాచిత్కుర్వచ్చేత్కారణం తర్హి కారణత్వమకుర్వత ఏవ కుర్వద్రూపస్యాకుర్వత్కార్యత్వాదిత్యర్థః॥౭౦॥

సావిద్యః ప్రత్యగాత్మా యో వియద్యోనిః పురోదితః।

సోఽకామయత నావిద్యాం వినా కామోఽస్తి కస్యచిత్॥౭౧॥

ఆకాశాదికారణస్య ప్రత్యగాత్మనః సద్భావం ప్రసాధ్య తత్రైవార్థే సమనన్తరవాక్యమవతారయతి–సావిద్య ఇతి। ఆకాశాదికారణస్యాజ్ఞాతస్య ప్రత్యగాత్మనః సశబ్దేనోపాదానే హేతుమాహ–నావిద్యామితి॥౭౧॥

అలాతస్యైకరూపస్య వైశ్వరూప్యం యథాఽన్యతః।

రూపాభిధానభ్రాన్త్యుత్థా బహుతేయం పరాత్మనః॥

ప్రజాయేయేత్యతో వక్తి నామరూపాత్మనా ప్రభుః॥౭౨॥

అవిద్యయా కామయితృత్వవత్పరస్యాఽఽత్మనో బహుభవనమపి తథైవేతి దశయన్ననన్తరం వాక్యముత్థాపయతి–అలాతస్యేతి। తస్య నైశ్చల్యే సతి తేజోమాత్రత్వేనైకరూపస్య బహురూపత్వం దీర్ఘత్వవకత్వాదిచలనవిశేషాద్యథోత్పద్యతే తథా పరస్యాఽఽత్మనః స్వారస్యేనైకరూపస్య నామరూపాత్మకావిద్యాజనితభ్రాన్తివశాద్బహుభవనం భవతి। అతో బహుభవనస్యావిద్యామన్తరేణాయోగాన్నామాద్యాత్మనా ప్రజాయేయేతి శ్రుతిరిత్యర్థః॥౭౨॥

ఆత్మస్థే నామరూపే యే దేశకాలాద్యపేక్షిణీ।

జగత్కర్మవశాదీశాద్వ్యజ్యేతే బహుధాఽఽత్మనః॥౭౩॥

వ్యాకృతిర్యా తయోర్విష్ణోః ప్రత్యహం నామరూపయోః।

భూయో భవనమేతత్స్యాన్మాయినోఽనేకతా యథా॥౭౪॥

అవిద్యయా బహుభవనం పరస్య ప్రపఞ్చయతి–ఆత్మస్థ ఇతి। జగచ్ఛబ్దేన ప్రాణిజాతం గృహ్యతే। వార్తికద్వయేఽపి నామరూపశబ్దేనావిద్యోచ్యతే॥౭౩॥౭౪॥

న హ్యనవయవస్యాస్య బహుత్వం యుజ్యతేఽఞ్జసా।
తస్మాద్భాక్తం బహుత్వం స్యాద్వ్యోమ్నో యద్వద్ఘటాదిభిః॥౭౫॥

పరిణామిత్వాద్బ్రహ్మణో ముఖ్యమేవ బహుభవనం నావిద్యాకృతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–న హీతి॥౭౫॥

శ్రౌతం సృష్ట్యాదివిషయమీశ్వరాలోచనం తపః।
కార్యత్వాల్లౌకికస్యేహ తపసోఽసంభవో భవేత్॥౭౬॥

స తపోఽతప్యతేత్యత్ర తపఃశబ్దార్థమాహ–శ్రౌతమితి। కిమితి తపఃశబ్దేన ప్రసిద్ధమేవ కృచ్ఛ్రాది నోచ్యతే తస్య కార్యత్వేన వర్ణాశ్రమాదిసర్గోత్తరకాలత్వాద్బ్రహ్మణి చాసంభవాదిత్యాహ–కార్యత్వాదితి॥౭౬॥

యథాశ్రుతి సమాలోచ్య ససర్జ జగదీశ్వరః।
యథాక్రమం యథారూపం యథాకర్మ యథాకృతి॥౭౭॥

స సపస్తప్త్వేత్యాదేరర్థమాహ–యథాశ్రుతీతి॥౭౭॥

మాయావీ జగదుత్పాద్య మాయయైవేశ్వరేశ్వరః।
సర్పాదీన్కల్పితాన్స్రగ్వత్తదేవానువివేశ సః॥౭౮॥

తత్సృష్ట్వేత్యాదేరర్థం కథయతి–మాయావీతి॥౭౮॥

మృద్వచ్చేత్కారణం బ్రహ్మ కార్యం సర్వం తదాత్మకమ్।
తదాత్మతాతిరేకేణ ప్రవేశోఽన్యో న విద్యతే॥౭౯॥

జగత్సృష్ట్వాఽత్ర ప్రవిష్టం స్రష్టృ బహ్మేత్యుక్తం ప్రవేశమాక్షిపతి–మృద్వదితి ॥౭౫॥

న చాన్యః ప్రావిశద్విష్ణోః శ్రూయతే హ్యేకకర్తృతా।
సృష్ట్వా జగత్తదేవానుప్రావిశచ్చేతి హి శ్రుతిః॥౮౦॥

కార్యస్యోపాదానావ్యతిరేకాదుపాదానస్య బ్రహ్మణోఽప్రవిష్టదేశాభావాత్ప్రవేశో న సిధ్యతి చేత్తర్హి బ్రహ్మణోఽన్యస్య కస్యచిత్ప్రవిష్టత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్య సృష్టిప్రవేశయోరేకకర్తృకత్వశ్రుతి- విరోధాన్నైవ మిత్యాహ–న చేతి॥౮౦॥

కపాలాద్యాత్మనా కుమ్భం మృద్వచ్చేత్ప్రావిశజ్జగత్।
మృదోఽనేకాత్మకత్వాత్తు ఘటతే నైకతో దృశేః॥౮౧॥

యథా ఘటస్య సమవాయికారణమేవ కపాలచూర్ణాదేర్ఘటే ప్రవేశే సతి తదాత్మనా ఘటం ప్రవిశతీతి వ్యపదిశ్యతే తథా జగతః సమవాయికారణమేవ బ్రహ్మ జగదుత్పాద్య తత్ర ప్రవిష్టమితి వ్యపదేశః సిధ్యతీతి శఙ్కతే—కపాలాదీతి। వైషమ్యప్రదర్శనేన ప్రత్యాదిశతి। మృద ఇతి॥౮౧॥

అనాప్తదేశవన్మృద్వత్ప్రవేశో వ్యాపినః కథమ్।
ప్రవేశశ్రవణాత్తర్హి పరిచ్ఛిన్నం ప్రకల్ప్యతామ్॥౮౨॥

వైషమ్యమేవ స్ఫోరయతి। అనాప్తేతి। ప్రవేశశ్రుత్యా పరిచ్ఛిన్నత్వం స్రష్టురిష్యతామిత్యాశఙ్కతే–ప్రవేశేతి॥౮౨॥

ముఖే హస్తాదివచ్చాయం ప్రవేశోఽపి ఘటిష్యతి।
అమూర్తస్యాపి నైవం స్యాత్కార్యవ్యాపిత్వహేతుతః॥౮౩॥

పరిచ్ఛిన్నత్వాఙ్గీకారేఽపి కథం ప్రవేశోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–ముఖ ఇతి। మూర్తస్య మూర్తాన్తరే ప్రవేశదర్శనాత్పరస్య చామూర్తత్వాన్న కార్యే ప్రవేశో యుజ్యతే। తస్య కార్యవ్యాపిత్వాదవ్యాప్తకార్యదేశాభావాదిత్యుత్తరమాహ–అమూర్తస్యేతి॥౮౩॥

వ్యాపి వాఽవ్యాపి వా కార్యం వ్యాప్నోత్యేవ హి కారణమ్।

న హ్యాత్మశూన్యో దేశోఽస్తి యం జీవేనాఽఽవిశేత్పరః॥౮౪॥

తస్య పరిచ్ఛిన్నత్వాఙ్గీకారాత్కథం కార్యవ్యాపిత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వ్యాపి వేతి। సమవాయికారణం పరిచ్ఛేదేఽపరిచ్ఛేదే చ స్వకార్యం వ్యాప్నోత్యేవ తథా చ సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇత్యేతదనిష్టామిత్యర్థః। పరస్య వ్యాపిత్వేఽపి జీవస్యావ్యాపిత్వాచ్చేనాఽఽత్మనాఽస్య కార్యే ప్రవేశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–న హీతి॥౮౪॥

అథ కారణరూపేణ కార్యమీశః సమావిశేత్।

అహం బ్రహ్మేతివజ్జహ్యాత్కార్యం కార్యాత్మతాం తథా॥౮౫॥

యథా కార్యం కారణరూపేణ పర్యవస్యతి తథేశ్వరో జగదుత్పాద్య తంత్ర ప్రవిశతీత్యభ్యుపగమాన్న ప్రవేశానుపపత్తిరితి చోదయతి। అథేతి। యథాఽహం బ్రహ్మాస్మీత్యత్రాహం కర్తృత్వనిరాసేనాత్మనో బ్రహ్మత్వం బోధ్యతే తథా యథోక్తే ప్రవేశే కార్యస్య కార్యాత్మతాత్యాగః స్యాత్తథా సతి న కార్యే ప్రవేశః సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ–అహమితి॥౮౫॥

మతం జీవాత్మకం కార్యం యాతి కార్యాన్తరం యది।

విరోధాన్నైవమప్యేతన్నైతి కుమ్భః శరావతామ్॥౮౬॥

పరమాత్మకార్యస్య జీవస్యాహంకారాదికార్యాత్మకత్వం పరస్య ప్రవేశో నామేతి పునః శఙ్కతే। మతమితి। ఘటస్య శరావత్వాదర్శనాదన్యస్యాన్యభావాసంమవాన్న జీవస్యాహంకారాద్యాత్మత్వమితి దూషయతి–విరోధాదితి॥౮౬॥

నామరూపాదికార్యాచ్చ వ్యతిరేకానువాదిని।

శ్రుతిః కుప్యేత మోక్షశ్చ తదాపత్తౌ సుదుర్లభః॥౮౭॥

కించ జీవస్య పరమాత్మకార్యస్యాహంకారాదికార్యభావే సత్యనేన జీవేనాఽఽత్మనాఽనుప్రవిశ్యేతి నామరూపక్రియాత్మకకార్యాతిరేకం జీవస్యానువదన్తీ శ్రుతిర్విరుధ్యేతేత్యాహ–నామేతి। కార్యస్య జీవస్య కార్యాన్తరాపత్తౌ తస్య బ్రహ్మభావో మోక్షోఽపి దుర్లభో భవేత్స్వరూపనాశమన్తరేణాన్యస్యాన్యమావాసంభవాతోఽపి యథోక్తప్రవేశానుపపత్తిరిత్యాహ–మోక్షశ్చేతి॥౮౭॥

జలార్కవత్ప్రవేశశ్చేన్నాపరిచ్ఛిన్నరూపతః।

అమూర్తత్వాచ్చ నాస్త్యేవం ప్రవేశ ఉపపద్యతే॥౮౮॥

ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశమాశఙ్క్య ప్రత్యాదిశతి–జలార్కవదితి॥౮౮॥

ఏవం తర్హి ప్రవేశోఽస్య శ్లిష్యతే న కథంచన।

న చ గత్యన్తరం విద్మో యేన వాక్యం సమర్థ్యతే॥౮౯॥

యథోక్తానాం ప్రవేశప్రకారాణామన్యతమోఽపి ప్రకారో దర్శితరీత్యా నోపపద్యతే చేత్తర్హి పరస్యాఽఽత్మనో న కథంచిదపి ప్రవేశో యుజ్యత ఇత్యుపసంహరతి—ఏవం తర్హీతి। ప్రవేశవాక్యం తర్హి ప్రాగుక్తాన్ప్రకారాన్పరిహాయ ప్రకారాన్తరేణ సమర్థ్యతామిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–న చేతి॥౮౯॥

ఆనర్థక్యాదిదం తర్హి త్యజ్యతాం శిశువాక్యవత్।

ప్రవేశవాక్యం నైవం తద్గత్యన్తరసమాశ్రయాత్॥౯౦॥

కథం తర్హి ప్రవేశవాక్యస్య ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్య పూర్వపక్షముపసంహరతి–ఆనర్థక్యాదితి। ప్రవేశవాక్యం న త్యాజ్యం తస్య గత్యన్తరసంభవాదితి సిద్ధాన్తయతి। నైవమితి॥౯౦॥

బ్రహ్మవిత్పరమాప్నోతీత్యుక్త్వా సత్యాదిలక్షణమ్।

ప్రావేశయద్గుహాం తచ్చ తదనాత్మత్వశాన్తయే॥౯౧॥

బ్రహ్మాత్మనోరేకత్వజ్ఞానార్థం ప్రవేశస్యాప్రతిపాద్యస్యైవ కల్పితత్వాన్నోక్తదోషాణామవకాశోఽస్తీతి గత్యన్తరమేవ స్ఫోరయతి–బ్రహ్మవిదితి॥౯౧॥

అబ్రహ్మత్వనివృత్త్యర్థం బ్రహ్మాత్మేతివిశేషణమ్।

తన్నివృత్తావవాక్యార్థం కైవల్యం ప్రతిపద్యతే॥౯౨॥

యో వేద నిహితం గుహాయామితి గుహాప్రవేశవచనం బ్రహ్మణోఽనాత్మత్వనివృత్త్యర్థమితి యథోచ్యతే తథైవాయమాత్మా బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణో విశేష్యత్వమాత్మనోఽప్యబ్రహ్మత్వశఙ్కానివృత్త్యర్థమిత్యాహ–అబ్రహ్మత్వేతి। బ్రహ్మణోఽనాత్మత్వనివృత్తిరాత్మనశ్చాబ్రహ్మత్వనివృత్తిర్యదా విశేషణసామర్థ్యాల్లభ్యతే తదా సిద్ధమర్థం కథయతి—తన్నివృత్తావితి॥౯౨॥

యస్మాదేవం ఫలం తస్మాజ్జ్ఞానమత్ర వివక్షితమ్।

గుహాయామద్వయం బ్రహ్మ తస్మాన్నిహితముచ్యతే॥౯౩॥

మోక్షఫలస్యైక్యజ్ఞానస్యాత్ర వివక్షితత్వే తాదర్థ్యేన మన్త్రే బ్రాహ్మణే చ ప్రవేశకల్పనేత్యాహ– యస్మాదితి॥౯౩॥

తద్రూపానుగమాయాన్నమయాన్తం కార్యమాహ హి॥౯౪॥

పూర్వపూర్వాతిరేకేణ త్రీన్కోశానతిలఙ్ఘ్య చ।

విజ్ఞానమయరూపాయాం గుహాయాం దర్శితః పరః॥౯౫॥

కథమేకత్వజ్ఞానమత్ర వివక్షితమిత్యుచ్యతే కోశపఞ్చకోపన్యాసస్యాపీహ దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తద్రూపేతి। బ్రహ్మాత్మైకత్వస్వరూపానుగమస్తదవగతిస్తదర్థమానన్దమయాద్యన్నమయాన్తం కోశపఞ్చకమిహోపన్యస్యతే తస్మాదైక్యజ్ఞానమేవాత్ర వివక్షితం కోశపఞ్చకవచనస్య తదుపాయత్వాదిత్యర్థః॥౯౪॥

ప్రవేశవచనమేకత్వజ్ఞానార్థమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి–పూర్వపూర్వేతి। పూర్వస్మాదన్నమయాద్బాహ్యాదతిరేకేణాన్తరం ప్రాణమయం తతోఽపి చాతిరేకేణ మనోమయం తతశ్చాతిరేకేణ విజ్ఞానమయం గృహీత్వా త్రీన్కోశాన్పూర్వోక్తానేవమతిక్రమ్య విజ్ఞానమయరూపా యా బుద్ధిలక్షణా గుహా తత్ర పరమాత్మా ప్రవిష్టో దర్శితస్తథా చ జీవపరయోరైక్యం సిధ్యతీత్యర్థః॥౯౫॥

తత్రాఽఽనన్దమయో యస్మాల్లక్ష్యతే రాహుచన్ద్రవత్।

మానుషాదధి యత్రేదం సుఖం నిష్ఠాం ప్రపద్యతే॥

ఉత్కృష్యమాణం క్రమశస్తద్బ్రహ్మాసీతి బోధయేత్॥౯౬॥

కోశాన్తరం పరిత్యజ్య బుద్ధావేవ పరస్య ప్రవేశవచనే హేతుమాహ—తత్రేతి। బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానస్యాత్ర వివక్షితత్వాదాచార్యో యోగ్యం శిష్యం దృష్ట్వా త్వం బ్రహ్మేన్యుపదిశేదిత్యాహ–మానుషాదితి॥౯౬॥

వికల్పయోనావేతస్యాం నిర్వికల్పోఽధిగమ్యతే।

తస్మాత్తస్యాం ప్రవేశోఽస్య కల్ప్యతే నాఞ్జసోచ్యతే॥౯౭॥

ఏకత్వజ్ఞానాయ ప్రవేశకల్పనేత్యుక్తమేవ ప్రకారాన్తరేణ ప్రకటయతి–వికల్పేతి। ఏషా హి బుద్ధిర్వికల్పయోనిః సర్వవికల్పాశ్రయత్వాత్తత్ర ప్రత్యగాత్మప్రవేశే సత్యేవ నిర్వికల్పః

సర్వావిద్యాత్తత్కార్యవినిర్ముక్తోఽహం బ్రహ్మాస్మీతి యస్మాత్పరో జ్ఞాతుం శక్యతే తస్మాత్తత్ర ప్రవేశకల్పనా భవత్త్యైక్యజ్ఞానార్థేత్యర్థః ॥౯౭॥

ప్రకాశాత్మక ఏతస్మిన్ద్రష్టృశ్రోత్రాదిలక్షణమ్।

మోహాదీక్షామహే యస్మాత్ప్రవిష్టస్తేన కల్ప్యతే॥౯౮॥

ఆత్మనో దర్శనశ్రవణాదివిశేషజ్ఞానస్యాన్తఃకరణద్వారా చక్షుఃశ్రోత్రాదికృతత్వాచ్చ తస్య తత్ర ప్రవేశో భవతీత్యాహ–ప్రకాశాత్మక ఇతి। ఏత స్మిన్నిత్యన్తఃకరణముచ్యతే తస్య చ ప్రకాశాత్మకత్వం జ్ఞానాకారపరిణామఙ్గీకారాత్తత్ర ద్రష్టా శ్రోతేత్యాదిరూపం మోహాత్ప్రతీయతే తస్య చ పరిశుద్ధస్య పరమాత్మమాత్రత్వాదైక్యసిద్ధ్యర్థత్వేనైవ ప్రవేశకల్పనేత్యర్థః॥౯౮॥

తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యేవం బ్రువాణయా।

ఐకాత్మ్యముచ్యతే శ్రుత్యా హ్యత్రప్రవిష్టాప్రవిష్టయోః॥౯౯॥

ఇతశ్చాత్ర బ్రహ్మాత్మనోరేకత్వం వివక్షితమిత్యాహ–తస్యేతి। యో హి పరమాత్మాఽసన్నేవ స భవతీత్యాదిశ్లోకే నిర్దిశ్యతే తస్య సంనిధానాదేషశబ్దేన పరామ్రష్టుం శక్యత్వాదసావేవ పరమాత్మా తస్య పూర్వోక్తస్య కోశపఞ్చకస్య శారీర ఆత్మేత్యుక్తే జీవబ్రహ్మణోరేకత్వమేవ సిధ్యతి పరస్యైవ కోశపఞ్చకానుప్రవేశేన జీవభావాదిత్యర్థః॥౯౯॥

ప్రవేశహేతుదోషాణామధ్యస్తానాం పరాత్మని।

యదాహీత్యాదినా ధ్వంస ఏవం సత్యుపపద్యతే॥౧౦౦॥

జీవబ్రహ్మణోరేకాన్తేనైకత్వే ప్రవేశనిమిత్తకర్తృత్వాదిదోషాణాం బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితానాం యదా హీత్యాదివాక్యోత్థజ్ఞానానివృత్తిః సిధ్యతీతి ఫలితమాహ–ప్రవేశేతి॥౧౦౦॥

అప్రవిష్టస్వభావస్య ప్రవేశస్తేన కల్ప్యతే।

క్షేత్రజ్ఞేశ్వరహానేన హ్యైకాత్మ్యం స్యాత్కథం త్వితి॥౧॥

జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే బ్రహ్మణోఽసంసారిత్వాత్తదభేదాజ్జీవేఽపి భాతసంసారస్య కల్పితత్వాదేకత్వజ్ఞానాన్మోక్షోపపత్తేరేకత్వజ్ఞానాయ ప్రవేశకల్పనా యుక్తేత్యుపసంహరతి। అప్రవిష్టేతి-తేనేత్యుక్తం ప్రవేశకల్పనాకారణమేవ స్మోరయతి-క్షేత్రజ్ఞేతి॥౧॥

మూర్తామూర్తాత్మకం కార్యం యత్సృష్ట్వా ప్రావిశత్ప్రభుః।

రజతం శుక్తికైవాఽఽత్మా తదాత్మేవాభవన్మృషా॥౨॥

తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ-మూర్తేతి। యత్కార్యమూర్తామూర్తాత్మకం భూతపఞ్చకం తదవిద్యయా సృష్ట్వా పరమాత్మా ప్రావిశత్ప్రవిశ్య చాయమాత్మా తత్తదాత్మైవ మిథ్యా సంవృత్తః। యథా శుక్తికా మిథ్యా రజతం భవతి తద్వదిత్యర్థః॥౨॥

మూర్తం భూతత్రయం సత్స్యాదితరత్త్యదిహోచ్యతే।

అవ్యాకృతాదాశరీరాదేతావద్వస్తు నాపరమ్॥౩॥

పృథివ్యాపస్తేజశ్చేతి భూతత్రయం మూర్తం సచ్ఛబ్దవాచ్యం బాయురాకాశశ్వేతి భూతద్వయమమూర్తం త్యచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యవాన్తరవిమాగమాహ—మూర్తమితి। ప్రతీచో భూతపఞ్చకాత్మకత్వకథనేఽపి కార్యాన్తరం పృథగవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యావ్యాకృతాదర్వాగన్త్యకార్యపర్యన్తం సర్వం భూతపఞ్చకాత్మకమిత్యాహ-అవ్యాకృతాదితి॥౩॥

సమానేతరజాతీయాన్నిర్ధార్యేదంతయోచ్యతే।

యన్నిరుక్తం తదత్ర స్యాదనిరుక్తమితోఽన్యథా॥౪॥

నిరుక్తం చానిరుక్తం చేత్యస్యార్థమాహ-సమానేతి। సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ పృథక్కృత్య యేన విశేషేణేదంతయా వస్తు నిర్దిశ్యతే స విశేషో నిరుక్తశబ్దేనోచ్యతే। సజాతీయవిజాతీయాభ్యామవ్యావర్తకో విశేషస్త్వనిరుక్తశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః॥౪॥

సాక్షాత్పరోక్షరూపే తు మూర్తామూర్తే పురోదితే।
నిరుక్తేతరరూపే యే తయోరేవ విశేషణే॥౫॥

నిరుక్తానిరుక్తయోః స్వాతన్త్ర్యం వ్యావర్తయతి। సాక్షాదితి। భూతత్రయమపరోక్షం సచ్ఛబ్దవాచ్యం భూతద్వయం పరోక్షం త్యచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యుక్తయోరేవ నిరుక్తానిరుక్తే యథాక్రమం విశేషణే స్యాతామిత్యర్థః॥౫॥

నిలయో మూర్తధర్మః స్యాదుత్తరోఽమూర్తసంశ్రయః।
విజ్ఞానం చేతనం విద్యాదవిజ్ఞానమచేతనమ్॥౬॥

నిరుక్తానిరుక్తయోరుక్తన్యాయం నిలయనం చానిలయనం చేత్యత్రాపి యోజయతి-నిలయ ఇతి। విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేత్యస్యార్థమాహ—విజ్ఞానమితి॥౬॥

వ్యావహారికమేవాత్ర సత్యం స్యాదధికారతః।
పారమార్థికసత్యస్య వాక్యాన్తే సముదీరణాత్॥౭॥

సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదిత్యత్ర ప్రథమసత్యశబ్దార్థమాహ-వ్యావహారికమితి। సత్త్యదాదివ్యావహారికపదార్థోక్తిప్రకరణే సత్యమిత్యుక్తత్వాదనృతసంనిధానాచ్చేతి హేతుమాహ-అధికారత ఇతి। తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ—పారమార్థికేతి॥౭॥

మృగతృష్ణాదివన్మిథ్యా తదిహానృతముచ్యతే।
ఇత్యేతదభవత్స్రష్టా హ్యవిద్యోత్థమవిద్యయా॥౮॥

అనృతశబ్దార్థమాహ—మృగతృష్ణాదీతి। సచ్చ త్యచ్చేత్యాదివాక్యానాముక్తమర్థముపసంహరతి—ఇత్యేతదితి॥౮॥

ప్రత్యాఖ్యానేన సర్వస్య సత్త్వాదాద్యాత్మకస్య హి।

వ్యావృత్తాఖిలనానాత్వమహం బ్రహ్మేతి బోధ్యతే॥౯॥

ప్రత్యగాత్మనోఽవిద్యయా సమస్తజగదాత్మత్వభిత్యుక్తే ఫలితమర్థం కథయతి— ప్రత్యాఖ్యానేనేతి। సర్వవిశేషనిరాకరణేన సర్వస్యాఽఽత్మభూతమఖణ్డం వస్తు యదా హ్యేవేత్యాదినా బోధ్యతే తదేవం సత్యుపపన్నం భవతీత్యర్థః॥౯॥

నైతదస్తి న నాస్తీదం ద్వయోర్మోహోద్భవత్వతః।

న సత్తన్నాసదిత్యేవం ప్రాహ విశ్వేశ్వరోఽపి హి॥౧౦॥

సత్త్వాదాద్యాత్మకస్య జగతో యది కల్పితత్వం తర్హి బ్రహ్మణోఽపి కల్పితత్వం సదసద్భావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నైతదితి। న తావదత్ర సత్త్వం నిషేధ్యం తస్య సిసాధయిషితత్వాదతో వ్యభిచారిత్వాత్కార్యకారణయోస్సద్బ్రహ్మత్వం శ్రుతిస్మృత్యోరభిప్రేతమిత్యర్థః॥౧౦॥

ఆవిర్భావతిరోభావౌ బుద్ధేర్యతాస్సాక్షికావిహ।

తమేకమన్తరాత్మానం విద్యాదవ్యభిచారిణమ్॥౧౧॥

జ్ఞానాత్కార్యవత్కారణస్యాపి వ్యభిచారే కస్యావ్యభిచారః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఆవిర్భావేతి॥౧౧॥

తస్మాదస్తి పరం బ్రహ్మ యస్యావిద్యావికల్పితాః।

సన్తీవ సత్తామాలమ్బ్య కార్యకారణలక్షణాః॥౧౨॥

సర్వానాత్మకల్పనా కూటస్థబ్రహ్మచైతన్యాధీనేత్యుక్త్వా ప్రకృతం బ్రహ్మణోఽస్తిత్వం సిద్ధమితి ఫలితమాహ–తస్మాదితి॥౧౨॥

వివాదగోచరాపన్నం యత్కించిద్రచనాత్మకమ్।
తత్సర్వం బుద్ధిమత్పూర్వం తదాత్మత్వాద్ఘటాదివత్॥౧౩॥

ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽస్తిత్వే సంభావనాహేతుత్వేనానుమానమారచయతి—వివాదేతి। యత్కించిద్విశిష్టరచనాత్మకం తత్సర్వం బుద్ధిమత్పూర్వకం యథా ఘటఘటికాది తథాఽభిమతం జగదపి చేతనపూర్వకం విశిష్టరచనాత్మకత్వాత్సంమతవదిత్యర్థః॥౧౩॥

తత్రైతస్మిన్యథోక్తేఽర్థే శ్లోకః పూర్వవదుచ్యతే।
శ్రుత్యుక్తార్థానువాదీ తు ద్రఢిమ్నే పుంధియోఽధునా॥౧౪॥

బ్రహ్మణః సత్త్వే బ్రాహ్మణానుమానాభ్యాముక్తే తదప్యేష శ్లోకో భవతీతిమన్త్రమవతారయతి–తత్రేతి॥౧౪॥

ఇతి షష్ఠః ఖణ్డః॥౬॥

యదిదంశబ్దధీగమ్యం ప్రాగసత్తదభూజ్జగత్।
అసచ్ఛబ్దేన చాత్ర స్యాద్బ్రహ్మైవానామరూపకమ్॥౧౫॥

అసదా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్యార్థమాహ–యదితి। ఇదంశబ్దేనేదంధియాఽవగమ్యమానం యదిదానీం జగదనుభూయతే తత్ప్రాగవస్థాయామసదభూదిత్యర్థః। అసచ్ఛబ్దస్య శూన్యవిషయత్వం వ్యావర్తయతి–అసచ్ఛబ్దేనేతి। శూన్యస్య జగజ్జన్మహేతుత్వాయోగాదిత్యర్థః॥౧౫॥

నామరూపాత్మకం కార్యమనాత్మత్వాత్స్వతో హ్యసత్।
యత్సదేకం పరం బ్రహ్మ తతో వై సదజాయత॥౧౬॥

జగతః స్వతఃసత్త్వసంభవాత్తతో వై సజాయతేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–నామేతి। సత్వ తుచ్ఛవ్యావృత్తత్వమ్॥౧౬॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం యత్తదుపేతమవిద్యయా।
స్వాత్మనైవ స్వమాత్మానం సత్త్యద్రూపమచీక్లృపత్॥౧౭॥

తదాత్మానం స్వయమకురుతేత్యస్యార్థమాహ—సత్యమితి॥౧౭॥

యస్మాత్స్వయమిదం సర్వమకరోన్నిపుణః ప్రభుః।
సుకృతం ప్రభుమేవాతో మహాత్మానః ప్రచక్షతే॥౧౮॥

తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యత ఇతివాక్యస్యార్థమాహ–యస్మాదితి॥౧౮॥

యది వేశ్వరనిర్వృత్తం కార్యం సుకృతముచ్యతే।
నిష్ఠాసంశ్రవణాత్సాక్షాన్న తు కర్తేశ ఉచ్యతే॥౧౯॥

తత్సుకృతమితి స్రష్టృబ్రహ్మవిషయత్వేన వ్యాఖ్యాయార్థాన్తరమాహ—యది వేతి॥౧౯॥

లోకేఽపి స్వామినా సాక్షాద్యత్కృతం కర్మ యత్నతః।
తదేవ సుకృతం ప్రాహుర్న తు భృత్యైస్తథా కృతమ్॥౨౦॥

ఈశ్వరేణ కృతం సుకృతమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి–లోకేఽపీతి॥౨౦॥

యద్వై తత్సుకృతం ప్రోక్తం సత్యాదిస్వభావకమ్।

నీరసస్యాస్య కార్యస్య రసోఽసౌ పరమః స్మృతః ॥౨౧॥

యద్వై తత్సుకృతమిత్యాదేరర్థమాహ–యద్వై తదితి ॥౨౧॥

రసః సారోఽమృతం బ్రహ్మ ఆనన్దో హ్లాద ఉచ్యతే।
నిఃసారం తేన సారేణ సారవల్లక్ష్యతే జగత్ ॥౨౨॥

రసశబ్దార్థం దర్శయన్నుక్తమేవ విశదయతి—రస ఇతి ॥౨౨॥

రసస్యాతీన్ద్రియస్యాస్య త్వానన్దత్వం కుతో న్వితి।
అతస్తత్ప్రతిపత్త్యర్థం రసం హీత్యుత్తరం వచః ॥౨౩॥

రసస్యాఽఽనన్దత్వముక్తముపపాదయితుమనన్తరవాక్యమాదత్తే–రసస్యేతి ॥౨౩॥

ఏతస్మాదపి హేతోస్తదస్తీత్యభ్యుపగమ్యతామ్।
ఇతశ్చాస్తి పరం బ్రహ్మ రసత్వస్య ప్రసిద్ధితః ॥౨౪॥

రసం హీత్యాదివాక్యస్యార్థాన్తరమాహ–ఏతస్మాదితి। న కేవలం కారణత్వాదేవ బ్రహ్మాస్తి కింతు బ్రహ్మణో రసత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాచ్చ తదస్తీత్యుక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి—ఇతశ్చేతి ॥౨౪॥

తృప్తిహేతూ రసో నామ మధురామ్లాదిలక్షణః ॥౨౫॥

అన్నాదిరసలాభేన యథా తృప్తాః సమాసతే।
ఆనన్దినః కామహీనా నిరీహాః సాధ్యసిద్ధయే ॥౨౬॥

ప్రసిద్ధరసశబ్దార్థకథనముఖేన బ్రహ్మణి రసత్వస్య సత్త్వసాధకత్వం సాధయతి। తృప్తిహేతురితి। అసతస్తృప్తిహేతుత్వాయోగాద్బ్రహ్మణశ్చ రసత్వేన తృప్తిహేతుత్వాదస్తి బ్రహ్మేత్యర్థః॥౨౫॥

తదేవ స్పష్టయితుం దృష్టాన్తమాహ-అన్నాదీతి॥౨౬॥

అపవిద్ధైషణాస్తద్వద్బాహ్యోపాదానవర్జితాః।
నిఃసంబోధం పరానన్దం ప్రాప్తాః సంన్యాసినోఽమలాః॥౨౭॥

దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి—అపవిద్ధేతి॥౨౭॥

నూనం తేషాం పరం స్వాస్థ్యం చేతాంస్యాహ్లాదయన్త్యలమ్।
ప్రహ్లాదచేతసాం యాని తాని లిఙ్గాని తేషు హి॥౨౮॥

విషయోపభోగవిహీనానాం విశేషవిజ్ఞానరహితం పరమానన్దం ప్రాప్తానాం పరమహంసపరివ్రాజకానాం పరమం స్వాస్థ్యమస్తీతిస్థితే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నూనమితి। తత్ర గమకమాహ—ప్రహ్లాదేతి॥౨౮॥

ఉపాగ్ని పామనస్యేవ సుఖసంసక్తచేతసః।
లిఙ్గం కణ్డూయమానస్య లక్షయామ్యాత్మవేదిషు॥౨౯॥

తాన్యేవ లిఙ్గాని దృష్టాన్తోపన్యాసేన స్పష్టయతి—ఉపాగ్నీతి। అగ్నిసమీపే వర్తమానస్య పామ్నా వ్యాధివిశేషేణ సంయుక్తస్య విశేషతోఽగ్నిసంతాపపూర్వకం లిఙ్గాదికణ్డూయనే ప్రవృత్తస్య జాయమానే సుఖే సంసక్తాన్తఃకరణస్య పరమం స్వాస్థ్యం ప్రాప్తస్య యదిన్ద్రియబుద్ధ్యాదిప్రసన్నత్వముపలభ్యతే తదేవ విషయరసానాఘ్రాతచేతఃస్వాత్మవేవేదిషు పరమహంసపరివ్రాజకేషు లక్ష్యతే-తస్మాదస్తి యథోక్తరీత్యా తృప్తికారణం బ్రహ్మేత్యర్థః॥౨౯॥

అజ్ఞాతానన్దతత్త్వానామనుమానమిదం భవేత్।

సాక్షాత్కృతాత్మతత్త్వానాం ప్రత్యక్షతమమేవ తత్॥౩౦॥

ప్రత్యక్షస్యాఽఽత్మసంవేద్యస్య సుఖస్య పురుషార్థత్వాభ్యుపగమాదానన్దస్య ప్రాగుక్తలిఙ్గానుమేయత్వే పుమర్థత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యావిద్వద్దృష్ట్యానుమానోపన్యాసాద్విద్వద్దృష్ట్యా చాఽఽనన్దస్య ప్రత్యక్షత్వాన్నైతదిత్యాహ–అజ్ఞాతేతి॥౩౦॥

బాహ్యేన్ద్రియాణామధ్యాత్మం సంహతిర్యేహ లక్ష్యతే।

ఏకార్థవృత్తిరూపేణ సా దృష్టాఽసంహతే సతి॥౩౧॥

రసం హీత్యాదివాక్యమేవం వ్యాఖ్యాయ కో హీత్యాదివాక్యమవతారయితుం భూమికాం కరోతి–బాహ్యేన్ద్రియాణామితి। యా హి వ్యవహారభూమౌ శయనాసనాదీనామేకస్మిన్భోగాఖ్యేఽర్థే సంహత్య వృత్తిరూపేణ సంహతిర్దృష్టా సా శయనాదిభిరసంహతే శేషిణి దేవదత్తే సత్యేవ భవతీత్యుపలబ్ధం తథా చ వాయుభేదానామిన్ద్రియాణాం బుద్ధ్యాదేశ్చాధ్యాత్మం శరీరే సంహతిరాలక్ష్యమాణా కస్మింశ్చిదసంహతే సత్యేవ భవితుమర్హతి విమతా సంహతిరసంహతచేతనార్థా విశిష్టసంహతిత్వాత్సంప్రతిపన్నశయనాదిసంహతివద్యదర్థేయం సంహతిస్తదస్తి బ్రహ్మేత్యర్థః॥౩౧॥

అతః సాక్షేపమాహేయం కో హ్యేవాన్యాదితి శ్రుతిః।

ఆకాశే పరమే వ్యోమ్ని హ్యానన్దో న భవేద్యది॥౩౨॥

ఉక్తేఽర్థే వాక్యద్వయమవతారయతి–అత ఇతి। సంహతేరసంహతార్థత్వస్యానుమానసిద్ధత్వాదితి యావత్। సప్తమ్యన్తం పదం ఛిత్వా శ్రుతిం యోజయతి—ఆకాశ ఇతి। యది హృదయావచ్ఛిన్నే సర్వదోషరహితే వ్యామ్ని భూతాకాశరూపే సమస్తబుద్ధివృత్తిసాక్షిభూతో నిరతిశయసుఖాత్మకః ప్రత్యగాత్మా న భవేత్తదా ప్రాణాపానాదిసంహతిద్వారా చేష్టా న సిద్ధ్యేదిత్యర్థః। అథవా

ప్రథమాన్తమాకాశపదమానన్దపదసమానాధికరణం తతశ్చాऽऽకాశాభిధానః పరమానన్దః పరమాత్మస్వభావో యది న స్యాత్తదా ప్రాణాదిసంహతిద్వారా ప్రవృత్తిరనుపపన్నేత్యర్థః ॥౩౨॥

ఆబ్రహ్మస్తమ్బలోకేऽస్మిన్పుణ్యకర్మానురూపతః।

ఆనన్దః పరమో యస్మాదానన్దయతి నః సదా ॥౩౩॥

ఏష హ్యేవానన్దయాతీత్యస్యార్థమాహ–ఆబ్రహ్మేతి। సాతిశయస్య లౌకికానన్దస్య నిరతిశయబ్రహ్మానన్దవ్యతిరేకేణాయోగాత్తేన భవితవ్యమిత్యర్థః॥

సోऽయం లౌకిక ఆనన్దో నిష్ఠాం సాధనసంపదా।

యత్ర ప్రపద్యతే భూమ్ని సోऽస్త్యానన్దః పరో రసః ॥౩౪॥

తదేవ ప్రపఞ్చయతి—సోऽయమితి। సాధనసంపదేత్యత్ర లబ్ధాత్మకః సన్నిత్యధ్యాహరణీయమ్ ॥౩౪॥

అస్తిత్వే హేతవః సమ్యగ్బ్రహ్మణోऽభిహితా యతః।

ఉతావిద్వానితి ప్రశ్నః శ్రుత్యాऽऽవిష్క్రియతేऽధునా ॥౩౫॥

యదాహీత్యనన్తరవాక్యస్య సంగతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి—అస్తిత్వ ఇతి। సోऽకామయతేత్యారభ్యాతీతేన గ్రన్థేన బ్రహ్మణోऽస్తిత్వే యతో బాధవిధురా హేతవో దర్శితాస్తతోऽస్తి నాస్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరం సిద్ధమిత్యర్థః। పరిశిష్టప్రశ్నద్వయనిర్ణయార్థత్వేనోత్తరగ్రన్థమవతారయతి—ఉతేతి ॥౩౫॥

విద్వానేవైతి తద్బ్రహ్మ హ్యభయం భయహేతు యత్।

తమోమాత్రావరుద్ధత్వాత్తత్ప్రాప్తేర్నాన్యదస్తి హి ॥౩౬॥

తత్ర విద్వానేవ తద్బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యస్యార్థస్య సమర్థనార్థం యదా హీత్యాద్యథ సోఽమయం గతో భవతీత్యేతదన్తం వాక్యమిత్యాహ—విద్వానేవైతి। విద్వానేవ బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యత్ర హేతుమాహ—తమోమాత్రేతి। బ్రహ్మప్రాప్తేస్తమోమాత్రవ్యవహితత్వమసిద్ధం దేశకాలాదేరపి తద్వ్యవధానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నాన్యదితి॥౩౬॥

వ్యవధానం హి యద్యస్మాత్తత్తన్నోహైకహేతుకమ్।
యస్మాత్తస్మాదవిద్యైవ మోక్షాప్తేర్వ్యవధిర్భవేత్॥౩౭॥

అవిద్యాతిరిక్తం మోక్షవ్యవధానం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి। వ్యవధానం హీతి॥౩౭॥

అవిద్యాసాక్ష్యపి ప్రత్యక్సదాఽనస్తమితోదితః।
అవిద్యయా వ్యవహితస్తద్బలేనైవ తద్వచః॥౩౮॥

ఆత్మనః స్వయంప్రకాశస్యావిద్యాసాధకస్య కథమవిద్యాఽపి వ్యవధానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ-అవిద్యేతి। ఆత్మనో యథోక్తలక్షణస్యైవావిద్యావ్యవహితత్వమవిద్యాబలాదేవోచ్యతే। తస్మాదాత్మవిద్యావశాద్బ్రహ్మాత్మప్రాప్తిర్విదుష ఏవేత్యర్థః॥౩౮॥

విద్వత్త్వావ్యతిరేకేణ యది తత్రాప్తిరుచ్యతే।
చోద్యమేతత్తదా యుక్తం న త్వేవం సతి యుక్తిమత్॥౩౯॥

బ్రహ్మణః సర్వస్వరూపత్వాదవిదుషోఽపి తత్రాప్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య కిం సంసారహేత్వవిద్యానిరాసేన బ్రహ్మప్రాప్తిరవిదుషోఽపి స్యాదిత్యుచ్యతే కిం వా బ్రహ్మణః స్వరూపత్వేన ప్రాప్తిరవిదుషోఽపి సమానేతి వికల్ప్యాఽఽద్యం దూషయతి। విద్వత్త్వేతి। జ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తావకారణత్వే స్యాదవిదుషోఽపి బ్రహ్మప్రాప్తిరితి చోద్యతే। జ్ఞానాదనర్థహేత్వజ్ఞాననివృత్తిద్వారా బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యఙ్గీకారే తు నావిదుషో బ్రహ్మప్రాప్తిచోద్యముల్లసతీత్యర్థః॥౩౯॥

యా తు సాధారణీ ప్రాప్తిరాత్మత్వాద్బ్రహ్మణః స్వతః।
విదుషోఽవిదుషో వాఽసావస్మాభిర్న నియమ్యతే॥౪౦॥

ద్వితీయమఙ్గీ కరోతి–యా త్వితి॥౪౦॥

అతోఽవిద్యానిషేధేన సర్వదాఽవాప్తిరూపిణః।
ప్రాప్తిః స్యాదాత్మహేతుత్వాదితి పూర్వమవాదిషమ్॥౪౧॥

జ్ఞానాదనర్థహేత్వజ్ఞాననిరాకరణేన బ్రహ్మప్రాప్తిర్విద్వదసాధారణీత్యత్ర బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితివాక్యం ప్రమాణయతి। అత ఇతి। తత్త్వజ్ఞానం పఞ్చమ్యా పరామృశ్యతే। ఆత్మహేతుత్వాదితి। బ్రహ్మణః సర్వప్రత్యగాత్మత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః॥౪౧॥

అతః పరీక్ష్యతే శ్రుత్యా తదిదానీం ప్రయత్నతః।
విద్వానేవైతి నావిద్వాన్యదా హీత్యేవమాద్యయా॥౪౨॥

యతో విదుష ఏవావిద్యానివృత్త్యా బ్రహ్మప్రాప్తిర్నావిదుషః సంభవత్యతస్తదేవ వస్తునిరూపణద్వారేణ ప్రతిపాద్యతే సమనన్తరవాక్యేనేత్యుత్తరవాక్యమాదుత్తే–అత ఇతి॥౪౨॥

విషయానుపాతినీ యా తు హ్యశేషకరణాశ్రయా।
లౌకికత్వాత్పదార్థస్య దృశిరత్రాభిధీయతే॥౪౩॥

తస్మిన్వాక్యే పదాని వ్యాకుర్వన్నదృశ్యపదార్థస్య దృశ్యాధీనత్వాత్తస్య చ దృశనిబన్ధనత్వాద్దృశిశబ్దార్థమాహ—విషయేతి। అదృశ్య ఇత్యత్ర దృశిశబ్దేన విషయవిషయం చక్షుఃశ్రోత్రాదిజన్యం సర్వం జ్ఞానముచ్యతే। పదార్థస్య లౌకికత్వేనాపూర్వత్వాయోగాదిత్యర్థః॥౪౩॥

విశేషవద్భవేద్దృశ్యం తద్ధి దర్శనమర్హతి।

నిత్యా దృష్టిరభావో వా నైవ దర్శనమర్హతి॥౪౪॥

దృశ్యశబ్దార్థమాహ—విశేషవదితి। సవిశేషస్య వస్తునః సర్వదర్శనయోగ్యత్వాదిత్యుక్తేఽర్థే హేతుమాహ-తద్ధీతి। న కూటస్థబోధో నాపి శూన్యం దృశ్యం తయోః సాధారణదర్శనయోగ్యత్వాభావాదితి వ్యావర్త్యమంశం దర్శయతి-నిత్యేతి। అదృశ్యం యథోక్తదృశ్యరహితం తస్మిన్బ్రహ్మణీత్యదృశ్యశబ్దార్థః॥౪౪॥

దృశ్యాన్వయి హి యద్వస్తు తదాత్మ్యమితి భణ్యతే।

స్వతో హ్యస్యాఽఽత్మదారిద్ర్యాదర్థ్యార్థే లభతే చ యత్॥౪౫॥

ఆత్మశబ్దార్థం కథయతి-దృశ్యేతి। సామాన్యమాత్మ్యశబ్దవాచ్యం తస్య వ్యక్తిపరతన్త్రత్వాత్తదతిరేకేణ స్వరూపాభావాదాత్మానమర్హతీత్యాత్మ్యమితి యత్ప్రత్యయార్థమాహ-స్వతో హీతి। అనాత్మ్యమితి నిఃసామాన్యం బ్రహ్మ తస్మిన్నిత్యర్థః॥౪౫॥

స్యాద్వా జాగ్రదవస్థేయం దృశ్యత్వేన ప్రసిద్ధితః।

కోశత్రయమిహాత్మ్యం స్యాదాత్మార్థత్వసమన్వయాత్॥౪౬॥

దృశ్యశబ్దేన పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకో విరాడాత్మా జాగరితశబ్దవాచ్యోఽన్నమయకోశో గృహ్యతే తతశ్చ సమస్తమేవ స్థూలం కార్యం దృశ్యశబ్దవాచ్యమితిపక్షాన్తరమాహ—స్యాద్వేతి। ఆత్మ్యశబ్దేనాపి ప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయాఖ్యం సూత్రమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం వివక్ష్యతే। తథా చ సర్వమేవ సూక్ష్మం కార్యమాత్మ్యశబ్దవాచ్యం తస్యాఽఽత్మశేషత్వాదిత్యాహ—కోశత్రయమితి॥౪౬॥

పఞ్చమోఽత్ర నిరుక్తః స్యాత్పారిశేష్యాత్ఫలాత్మకః।

అత్యానన్దమయం బ్రహ్మ త్వనిరుక్తం పరం పదమ్॥౪౭॥

ఆనన్దమయకోశః శరీరద్వయావచ్ఛిన్నో జ్ఞానకర్మఫలాత్మకశ్చైతన్యామాసో జీవోఽత్ర పారిశేష్యాన్నిరుక్తశబ్దవాచ్యో భవతీత్యాహ—పఞ్చమ ఇతి। కార్యకారణవినిర్ముక్తం త్వంపదలక్ష్యం చిన్మాత్రమనిరుక్తశబ్దవాచ్యమిత్యాహ-అత్యానన్దేతి। తస్మిన్ననిరుక్తే త్వంపదలక్ష్యాత్మకే చిన్మాత్రే బ్రహ్మణీత్యర్థః॥౪౭॥

నిలీయతే జగద్యస్మిన్నిలీనం జాయతే యతః।

నిలయం తత్పరం బ్రూమః కోశపఞ్చకకారణమ్॥౪౮॥

అజ్ఞాతం బ్రహ్మ సర్వస్యాపి జగతః కారణం నిలయనశబ్దవాచ్యమిత్యాహ-నిలీయత ఇతి। అనిలయనశబ్దేన తత్పదలక్ష్యం నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావం లక్ష్యం త్వంపదార్థస్వరూపభూతం బ్రహ్మోచ్యతే। తస్మిన్ననిరుక్తేఽనిలయనే బ్రహ్మణీతిసామానాధికరణ్యాత్తత్త్వమర్థయోరైక్యం లక్ష్యయోర్వివక్షితమిత్యర్థః॥

సచ్చత్యచ్చాది వాఽపేక్ష్య నిషేధోఽయమిహోచ్యతే।

ప్రాప్తిర్వ్యభవదిత్యుక్తా చారు ప్రాప్తనిషేధనమ్॥౪౯॥

అదృశ్యాదివాక్యస్యార్థాన్తరమాహ-సచ్చేతి। సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదినా బ్రహ్మణి సవిద్యస్య జగతః సర్వస్య ప్రాప్తిరుచ్యతే। తస్య చ ప్రాప్తస్యాదృశ్యాదివాక్యే నిషేధః కియతే। వాక్యస్య నిషేధరూపత్వాత్ప్రాప్తనిషేధస్య చ యుక్తత్వాదిత్యర్థః॥౪౯॥

మూర్తమూర్తౌ హి రాశీ ద్వౌ సచ్చత్యచ్చాదినోదితౌ।

శ్రుత్యన్తరేణ సంగానాత్తయోరేవాస్త్వపహూనుతిః॥౫౦॥

నిషేధపక్షే శ్రుత్యన్తరేణ నేతి నేతీత్యాదినా సహైకవాక్యత్వసిద్ధిరితి లాభాన్తరమాహ—మూర్తేతి॥౫౦॥

అస్మిన్పక్షే తు నిలయో వాసనానిలయో భవేత్।

ఏవం చ నేతి నేతీతి సాక్షాత్స్యాద్బ్రహ్మదర్శనమ్॥౫౧॥

నిషేధపక్షే చ మూలకారణం నిలయనశబ్దేన న గృహ్యతే కింతు వాసనానాం నిలయత్వాదన్తఃకరణం సవాసనం నిలయనశబ్దవాచ్యం తతశ్చ సవాసనమన్తః కరణమనిలయనశబ్దేన నిషిధ్యతే। అదృశ్యాదిపదైరేవ మూర్తామూర్తప్రతిషేధేన కారణస్యాపి నిషిద్ధత్వాన్నిరాకాఙ్క్షబ్రహ్మప్రతి- పత్తిసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ–అస్మిన్నితి। సర్వప్రతిషేధ్యానాముక్తన్యాయేన ప్రతిషిద్ధత్వే సతి వాక్యార్థజ్ఞానం నిరాకాఙ్క్ష సిధ్యతీతిఫలితమాహ–ఏవం చేతి॥౫౧॥

భావాభావాత్మికా బుద్ధిర్యత ఆత్మాపచారిణీ।

భావాభావనిషేధేన ప్రతీచి స్థాప్యతే తతః॥౫౨॥

నను ప్రత్యగాత్మప్రతిపత్త్యైవ పురుషార్థపరిసమాప్తిసంభవాత్కార్యకారణప్రపఞ్చప్రతిషేధో వృథేత్యాశఙ్క్యానాత్మప్రపఞ్చస్యాఽఽత్మన్యనర్థహేతుత్వాన్నిషేధేన తతో వ్యావర్త్యాత్మన్యేవ బుద్ధిః స్థిరీ కర్తవ్యా తతోఽనాత్మనిషేధోఽర్థవానిత్యాహ—భావాభావేతి। ప్రత్యగాత్మన్యన్తఃకరణే ప్రవిష్టే సతి తస్య బ్రహ్మత్వబుద్ధ్యా పురుషార్థపరిసమాప్తిరిత్యర్థః॥౫౨॥

దృశ్యాదిప్రతిషేధోక్త్యా ప్రతీచి బ్రహ్మ బోధ్యతే।

న తదన్యత్తదన్యస్య పరమార్థాత్మతా కుతః॥౫౩॥

అదృశ్యాదివాక్యస్య నిషేధపరత్వే ప్రతీయమానే కుతో వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మ-బ్రహ్మణోరైక్యం స్వతః సిద్ధం నిషేధముఖేన బోధ్యతేఽతో నిషేధస్య వస్తుసిద్ధౌ ద్వారత్వాన్న నిషేధపరం వాక్యం కింతు వస్తుపరమిత్యాహ—దృశ్యాదీతి। ప్రతీచి బ్రహ్మ బోధ్యమితినిర్దేశాదాత్మనోఽర్థాన్తరం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న తదితి। తద్ధి బ్రహ్మ నాఽఽత్మనోఽన్యద్పవితుమలమాత్మనోఽన్యస్య మిథ్యాత్వాద్బ్రహ్మణోఽప్యన్యత్వే తత్రప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మత్మనోరైక్యమేవేత్యర్థః॥౫౩॥

న నఞర్థో వికల్పో వా పరమార్థమకల్పితమ్।

అసంప్రవిశ్య సంసిద్ధిం లభతే క్వచిదన్యతః॥౫౪॥

ఆత్మనోఽన్యస్య నాస్తి పరమార్థత్వమితికల్పితత్వాభిధానాత్కల్పితాకల్పితయోర్భేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–నేత్యాదినా। శూన్యస్య కల్పితస్య వా కూటస్థానుభవాదన్యత్ర సత్త్వోపలబ్ధ్యోరసిద్ధేః సచ్చిదేకతానం కూటస్థం తత్త్వమాస్థేయమిత్యర్థః॥౫౪॥

దృశ్యాది గుణహీనస్య స్వత ఆత్మత్వకారణాత్।

వేత్తి విన్దత ఇత్యస్మాద్రైకార్థ్యాదుపసంహృతిః॥౫౫॥

బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితివిదినోపక్రమ్యాభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇతి విన్దతినోపసంహారే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ–దృశ్యాదీతి। అదృశ్యాదివాక్యోక్తస్య బ్రహ్మణః స్వారస్యేనాఽఽత్మస్వరూపత్వాత్తస్య వేదనవ్యతిరేకేణ లాభావోగాద్వేత్తి విన్దత ఇత్యనయోరేకార్థత్వాద్ధేతోర్వేత్తీత్యుపక్రమ్యం విన్దత ఇత్యుపసంహారే న కశ్చిద్దోషోఽస్తీత్యర్థః॥౫౫॥

దృశ్యాదిగుణహీనేఽస్మిన్నిరవిద్యో యదాఽభయమ్।

సాక్షాద్వేత్తి తదైవాయమభయం విన్దతే పరమ్॥౫౬॥

అభయం విన్దత ఇత్యస్యార్థమాహ–దృశ్యాదీతి। నిర్విశేషే బ్రహ్మణి ప్రకృతే యదా సాక్షాదహమస్మీతిప్రత్యగ్భేదమవగచ్ఛతి తదైవ విద్వాన్నిరవిద్యః సన్నభయం కైవల్యం లబ్ధ్వా కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః॥౫౬॥

బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతి ష్ఠేతి యదభాణి పురా సకృత్।

తేనైకవాక్యతార్థాయ ప్రతిష్ఠామితి భణ్యతే॥౫౭॥

ప్రతిష్ఠాపదప్రయోగే బ్రహ్మజ్ఞానఫలం బ్రహ్మైవ నాన్యదితిప్రదర్శనమభిసంహితమిత్యాహ—బ్రహ్మేతి। బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తేరనన్తరం స విద్వానభయం బ్రహ్మ ప్రాప్య కృతకృత్యో నిర్వృణ్ణో భవతీత్యథ సోఽభయం గతో భవతీతివాక్యమర్థాద్వ్యాఖ్యాతమితిభావః॥౫౭॥

అథాధునా యథా విద్వాన్నేత్య నైతి పరం పదమ్।

వ్యాఖ్యాయతే తథా స్పష్టం యదా హీత్యేవమాద్యయా॥౫౮॥

విద్వాన్బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్యుత నేతిప్రశ్నే ప్రాప్నోత్యేవ విద్వాన్బ్రహ్మేతి నిర్ధారితమ్। ఇదానీమవిద్వానపి బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి న వేతిప్రశ్నం ప్రత్యాహ-అథేతి॥౫౮॥

సదా లబ్ధాత్మకస్యాపి యతోఽజ్ఞానమనాప్తికృత్।

అవాద్యుచ్చైరతః శ్రుత్యా విద్వానేతీతి సాదరమ్॥౫౯॥

జ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వావిధానాదజ్ఞస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరయుక్తేత్యేతదుపపాదయతి-సదేతి॥౫౯॥

యస్మాదేవ తతో విద్వాల్లభతే న తమీశ్వరమ్।

అవిద్యావ్యవధానాద్ధి లబ్ధ ఏవ న లభ్యతే॥౬౦॥

విద్యావతో బ్రహ్మలాభే సిద్ధే ఫలితమాహ-యస్మాదితి। అవిద్వాన్న లభతే బ్రహ్మేత్యయుక్తం తస్యాఽఽత్మత్వేన సదా లబ్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవిద్యేతి॥౬౦॥

యదా హ్యేవైష ఆత్మైకో దృశ్యత్వాదివివర్జితః।

ఏతస్మిన్వర్తమానోఽపి వఞ్చితోఽవిద్యయైవ హి॥౬౧॥

యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నితివాక్యాక్షరాణ్యపేక్షితం పూరయన్యోజయతి–యదా హ్యేవేతి। తతశ్చ స్వరూపమప్రాప్తమివ పశ్యతీతిశేషః॥౬౧॥

హస్తప్రాప్తమపి ద్రవ్యమప్రాప్తమివ మన్యతే।
మోహాదేవమనాప్తిః స్యాదాత్మనోఽపి మమాఽఽత్మనః॥౬౨॥

ఆత్మత్వేన ప్రాప్తమేవ బ్రహ్మ మోహవ్యవహితత్వాదప్రాప్తవద్భవతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి–హస్తేతి। మమాఽఽత్మనోఽపి బ్రహ్మణః ప్రత్యగ్భూతస్య మోహాదనాప్తిరితి సంబన్ధః॥౬౨॥

అవిద్యయా తదోద్ధృత్య రజ్జ్వా రజ్జుమివ స్వయమ్।
అహిత్వేనాద్వయాద్భోధాత్కురుతే కర్తృభోక్తృభిః॥౬౩॥

ఏవమమిద్యయా వఞ్చితత్వే కిం స్యాదిత్యాహ–అవిద్యయేతి। యదాఽయమాత్మా ప్రాగుక్తేన న్యాయేనావిద్యయా వఞ్చితో వర్తతే తదా యథా రజ్జుః స్వావిద్యయా స్వాత్మానమహిత్వేన కరోతి తథాఽయమప్యాత్మా స్వావిద్యయా స్వమాత్మానమద్వయాద్భోధాద్బ్రహ్మణః సకాశాత్పృథక్కృత్య కర్తృభోక్తృత్వరూపేణ కరోతీత్యర్థః॥౬౩॥

అరం ఛిద్రం భిదాఽన్యత్వం వేద్యవేత్తృత్వలక్షణమ్।
యస్మాదుత్కురుతే మోహాదాత్మనో బ్రహ్మణః స్వతః॥౬౪॥

ఉదరమన్తరం కురుత ఇత్యస్యార్థమాహ–అరమితి। యదాఽఽత్మన్యవిద్యయా కర్తృత్వాదికమారోప్య పశ్యతి తదా బ్రహ్మాత్మనోర్భేదం యస్మాన్మన్యతే తస్మాన్మిథ్యా జ్ఞానీ భవతీత్యర్థః॥౬౪॥

అన్యోఽసావీశ్వరో మత్తస్తస్మాచ్చాహమనీశ్వరః।
ఇతి చ్ఛిద్రయతోఽచ్ఛిద్రం ఛిద్రేఽనర్థో భవేద్భయమ్॥౬౫॥

మిథ్యాజ్ఞానఫలం కథయన్నథ తస్యేత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ—అన్యోఽసావితి॥౬౫॥

నిర్భయోఽపి స్వతో విద్వానేకే సన్తమనేకధా।

ప్రకల్ప్యావిద్యయాఽఽత్మానం తమేవ భయమాప్నుయాత్॥౬౬॥

ఆత్మబ్రహ్మణోర్భేదం పశ్యతః సంసారభయప్రాప్తిరిత్యేతదేవ ప్రపఞ్చయతి। నిర్భయోఽపీతి। విభాగేన దృష్టమాత్మానం తచ్ఛబ్దేన పరామృశతి॥౬౬॥

భయహేతోర్ద్వితీయస్య హిశబ్దేన పరిగ్రహాత్।

ద్వితీయాద్వై భయం హీతి శ్రుతిరుచ్చైరతోఽన్వశాత్॥ ౬౭ ॥

యదాహీత్యత్ర హిశబ్దేన ద్యోతితమర్థం కథయతి—భయహేతోరితి। ద్వితీయదర్శినో మయమవశ్యం భావీత్యేతదిహోచ్యతే తదేవ శ్రుత్యన్తరేఽపి దర్శితమిత్యాహ—ద్వితీయాదితి। యతో ద్వితీయం భయకారణమతః శ్రుతిరేవమనుశాస్తీత్యర్థః॥౬౭॥

ఈశితవ్యాద్విభక్తో యద్యస్మాదీశో భయంకరః।

ఇతి కల్పయతస్తస్మాదభయం జాయతే భయమ్॥౬౮॥

తత్త్వేవేత్యాదివాక్యమవతారయితుం భూమికాం కరోతి—ఈశితవ్యాదితి। యస్మాన్మద్విచ్ఛేదాదీశితవ్యాజ్జీవాద్విభక్తత్వేన దృష్టః సన్నీశ్వరో విభాగదర్శినో భయంకరో భవతి తస్మాదభయమేవ బ్రహ్మ విభాగేన పరికల్ప్య విభక్తం పశ్యతస్తదేవ భయం జాయతే భేదదర్శనస్య భయకారణత్వాదిత్యర్థః॥౬౮॥

అహో బలమవిద్యాయా అతిశేతే న కశ్చన।

అగ్న్యాదిభయహేతోర్యా బ్రహ్మణోఽపి భయంకరీ॥౬౯॥

బ్రహ్మైవాభయమాత్మా చేత్కుతస్తస్య భయమిత్యాశఙ్క్యావిద్యాసామర్థ్యాదిస్యాహ–అహో ఇతి॥౬౯॥

నిర్భయో భయకృద్దేవ ఈశ్వరాణామపీశ్వరః।
భయం తస్యాపి జనయేన్నాజ్ఞానస్యాస్త్యగోచరః॥౭౦॥

అవిద్యాసామర్థ్యం ప్రపఞ్చయతి–నిర్భయ ఇతి॥ ౭౦ ॥

యజ్జ్ఞాత్వా విన్దతే విద్వానభయం హీత్యవాదిషమ్।
తత్త్వేవాభయకృద్బ్రహ్మ స్యాన్మోహాదాత్మనో భయమ్॥౭౧॥

ఉక్తేఽర్థే తత్త్వమేవ భయమితివాక్యభాగం విభజతే–యజ్జ్ఞాత్వేతి॥౭౧॥

నిషిద్ధదృశ్యత్వాద్యేకమభయం మోహనిహ్నవాత్।
యత్తస్యైవ భయం తత్స్యాదవిద్యావశవర్తినః॥౭౨॥

తదేవ స్పష్టయతి–నిషిద్ధేతి॥౭౨॥

అపి వాలాగ్రమాత్రేణ విదుషః ప్రత్యగాత్మనః।
భిన్నం బ్రహ్మేతిసంమోహాదాత్మైవాస్య భయం భవేత్।
వ్యాఖ్యానం వా పురోక్తస్య చ్ఛిద్రస్య క్రియతేఽనయా॥౭౩॥

విదుషో మన్వానస్యేతిభాగం యోజయతి–అపీతి। ప్రత్యగాత్మనః సకాశాదీషన్మాత్రేణాపి భిన్నం బ్రహ్మేతి పశ్యతః సంమోహవశవర్తినో మోహాదాత్మైవ భయం భవతీత్యర్థః। అవిద్యాయా

నాస్తి దుష్కరమిత్యేవం పరత్వేన తత్త్వేవేత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాయ వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ–వ్యాఖ్యానం వేతి॥౭౩॥

అమన్వానస్య తద్బ్రహ్మ విదుషోఽపి భయంకరమ్॥౭౪॥

వేద్యవేత్తృత్వశూన్యత్వాద్విద్వత్త్వాఽపి తమోమయీ।
రజతత్వాదివచ్ఛుక్తావమన్వానో భవేదతః॥౭౫॥

వ్యాఖ్యానప్రకారమేవ ప్రకటయతి–అమన్వానస్యేతి। యథా శుక్త్యాదౌ రజతత్వాది తమోమయం వస్తుతో నాస్తి తథా బ్రహ్మణ్యాత్మని విద్వత్త్వాఽపి తమోమయీ వస్తుతో న విద్యతే బ్రహ్మాత్మనో వేద్యవేత్తృత్వవిభాగశూన్యత్వాదతశ్చావేద్యం బ్రహ్మాత్మత్వేనామన్వానో యో భవేత్తస్యైకత్వేన బ్రహ్మమన్వానస్యావేద్యమేవ తయా భిన్నత్వేన పశ్యతోఽపి భయంకరమాపద్యతే। అన్యథాదర్శిత్వాదిత్యర్థః॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥

యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః।
విదితావిదితాభ్యాం తదన్యదేవేతి హి శ్రుతిః॥ ౭౬ ॥

వేద్యవేత్తృత్వశూన్యం బ్రహ్మేత్యత్ర శ్రుత్యన్తరముదాహరతి–యస్యేతి॥ ౭౬ ॥

అన్యదేవ హి తద్వేద్యాదవేద్యాదన్యదేవ తత్।
వేద్యవేత్తృద్వ్యాచ్చాన్యదితిశ్రుత్యనుశాసనమ్॥ ౭౭ ॥

ఉదాహృతశ్రుత్యన్తరస్య వివక్షితమర్థమాహ–అన్యదేవేతి॥ ౭౭ ॥

వేద్యావేద్యాత్మతా యస్మాచ్ఛబ్దాద్యర్థానుపాతినీ।
వేద్యవేత్తృత్వమప్యేవమన్యథా తదసంగతేః॥౭౮॥

బ్రహ్మాత్మనో వేద్యత్వమవేద్యత్వం వేత్తృత్వం చ నాస్తీత్యత్ర శ్రుతిముదాహృత్య తత్రైవ శ్రుతిసిద్ధేఽర్థే యుక్తిం సముచ్చినోతి—వేద్యేతి। జ్ఞానోదయే వేద్యరూపతా జడేషు శబ్దార్థేష్వనుప్రవిశ్య వర్తతే జ్ఞానానుదయే చ తదవిషయత్వమవేద్యాత్మత్వం తేష్వేవ తిష్ఠతి। ఏవమేవ వేద్యేష్వర్థేషు వేత్తృత్వం జ్ఞానకర్తృత్వం చ సాభాసాన్తఃకరణస్య పరిణామవతో జడస్యైవ యుజ్యతే యస్మాదాత్మనః సంవిదేకతానస్యాజడస్య వేద్యత్వాది నోపపద్యతే తస్మాత్తస్య కూటస్థదృష్టిరూపస్య సిద్ధమవిషయత్వమిత్యర్థః। యద్యాత్మనో వేద్యత్వాద్యభ్యుపగమ్యేత తదా తస్య కూటస్థాద్వయదృష్టిబ్రహ్మత్వం శాస్త్రసిద్ధమసంబద్ధమాపద్యేతాతో న తస్య వేద్యత్వాదీత్యుక్తామేవ యుక్తిం వ్యనక్తి—అన్యథేతి॥౭౮॥

వ్యుత్థాప్య వేద్యాద్విద్యాయా వేత్తుశ్చాజ్ఞానకల్పితాత్।

తదన్యేభ్యశ్చ జానీయాదహం బ్రహ్మేతివాక్యతః॥౭౯॥

ఆత్మనః సర్వవిశేషవిలక్షణత్వే కథం ప్రతిపత్తవ్యతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వ్యుత్థాప్యేతి। వేద్యం విద్యావేత్తేతి త్రయమవేద్యమవిద్యావేత్తేతి చ త్రయం తస్మాదేతస్మాదజ్ఞానకల్పితాదశేషాత్పృథక్కృత్యాఽఽత్మానం తత్త్వమస్యాదివాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి విద్యాద్భేదేన తు సవిశేషతయా దృష్టం బ్రహ్మ భయావహం భవతీత్యర్థః॥౭౯॥

ఇతి సప్తమః ఖణ్డః॥౭॥

యథోక్తబోధవిరహాదీశ్వరాణామపీశ్వరాః।

ప్రతీచో బ్రహ్మణో భీతాః స్వకర్మాణి ప్రకుర్వతే॥౮౦॥

బ్రాహ్మణోఽర్థే తదప్యేష శ్లోకో భవతీతి మన్త్రమవతార్య భీషాఽస్మాదిత్యాది శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే—యథోక్తేతి॥ ౮౦ ॥

వాతాదయో మహావీర్యాః స్వతన్త్రా బాహుశాలినః।

తేఽపి భీతాః ప్రవర్తన్తే బ్రహ్మణోఽపి మహత్తమాః॥౮౧॥

ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి–వాతాదయ ఇతి॥ ౮౧ ॥

యస్మాద్బ్రహ్మణ ఆనన్దాద్భీతా వాతాదయోఽవశాః।
స్వకర్మసు ప్రవర్తన్తే భృత్యాః స్వామిభయాదివ॥
తస్యాఽఽనన్దస్య మీమాంసా విచారః క్రియతేఽధునా॥౮౨॥

సైషాఽఽనన్దస్య మీమాంసా భవతీతివాక్యం వ్యాచష్టే–యస్మాదితి॥౮౨॥

ఉత్కర్షేతరహీనోఽసౌ య ఆనన్దోఽధిగమ్యతే॥౮3॥

దృష్టః సాతిశయస్తావదానన్దః కర్మహేతుకః।
ఆబ్రహ్మనరపర్యన్తే లోకేఽస్మాభిః ప్రమాణతః॥౮౪॥

యో విచారేణాఽఽనన్దోఽధిగమ్యతేఽసావుత్కర్షాపకర్షరహితః సర్వవిశేషవర్జితో నిరతిశయో భవతీతివిచార-సిద్ధానన్దస్య స్వరూపం కథయతి–ఉత్కర్షేతి॥౮3॥

బ్రహ్మానన్దస్య నిరతిశయత్వే కథం ప్రాణినిష్ఠానన్దస్య సాతిశయత్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్య కర్మఫలభూతానన్దస్య సాతిశయత్వం ప్రతిభాతీత్యాహ—దృష్ట ఇతి॥౮౪॥

ఉత్కృష్యమాణో యత్రాయం పరాం నిష్ఠాం ప్రపద్యతే।
అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం తద్బ్రహ్మేత్యవధారయేత్॥ ౮౫ ॥

బ్రహ్మాదిషు మనుష్యపర్యన్తేషు సాతిశయశ్చేదానన్దో దృశ్యతే తర్హి బ్రహ్మానన్దోఽపి సాతిశయః స్యాదానన్దత్వావిశేషాదిత్యాశఙ్క్య నిరతిశయానన్దం బ్రహ్మాహమస్మీతినిర్ధారణార్థం బ్రహ్మానన్దస్య నిరతిశయత్వమాశ్రయితవ్యమిత్యాహ—ఉత్కృష్యమాణ ఇతి ॥ ౮౫ ॥

బ్రహ్మాదినరపర్యన్తం పుణ్యకర్మానురూపతః।

ఉపజీవతి లోకోఽయం యస్యాఽఽనన్దస్య విప్రుషమ్ ॥ ౮౬ ॥

తర్హి సాతిశయానన్దో నిరతిశయానన్దశ్చేత్యానన్దభేదప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యైత స్యైవాఽఽనన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యా పరిహరతి— బ్రహ్మాదీతి। స ఏవ బ్రహ్మానన్దః శుభకర్మజనితబుద్ధివృత్త్యవచ్ఛిన్నః సాతిశయోఽనవచ్ఛిన్నో నిరతిశయ ఇతి న భేదప్రసక్తిరిత్యర్థః ॥ ౮౬ ॥

ఉత్తరోత్తరవృద్ధ్యైవం మనుష్యాదధి తం వయమ్।

ప్రతిపద్యామహే సాక్షాదానన్దం స్వాత్మని స్థితమ్ ॥ ౮౭ ॥

కల్పితేన సాతిశయానన్దేన నిరతిశయానన్దస్యాకల్పితస్య ప్రతిపత్తిరిత్యుపాయోపేయభావముపన్యస్యతి—ఉత్తరోత్తరేతి। వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ మనుష్యాదారభ్యోపరిష్టాద్బ్రహ్మపర్యన్తముత్తరోత్తరభూమౌ శతగుణాభివృద్ధిద్వారేణ నిరతిశయానన్దం స్వాత్మని పర్యవసితం స్వరూపత్వేనాపరోక్షతయా ప్రతిపద్యామహే తేన విచారద్వారా నిరతిశయానన్దప్రత్యగ్భూతబ్రహ్మప్రతిపత్తిరిత్యర్థః ॥౮౭॥

విషయేన్ద్రియసంబన్ధసముత్థో వా భవేదయమ్।

లౌకికానన్దవత్స్యాద్వా సర్వసాధననిస్పృహః ॥౮౮॥

విచారస్వరూపం దర్శయతి— విషయేతి ॥౮౮॥

తత్ర లౌకిక ఆనన్దో బాహ్యాధ్యాత్మికసాధనః।

సంపన్నిమిత్తో యో దృష్టః సైషేతి స ఇహోచ్యతే॥౮౯॥

సైషాఽఽనన్దస్యేత్యత్రాఽఽనన్దశబ్దార్థమాహ— తత్రేతి॥౮౯॥

ఉత్కృష్యమాణేనానేన హ్యస్మద్గోచరవర్తినా।
అసాధనమసాధ్యం తమానన్దం వ్యాచచక్ష్మహే॥౯౦॥

కిమితి కర్మఫలం సుఖమానన్దశబ్దేనోచ్యతే
నిరతిశయానన్దబ్రహ్మాహమస్మీతిప్రతిపత్తేరేవాభిప్రేతత్వాదిత్యా-శఙ్క్యాఽఽహ—
ఉత్కృష్యమాణేనేతి॥ ౯౦ ॥

నిష్ఠాం సాతిశయం యస్మాత్స్వతోఽనతిశయాత్మని।
గచ్ఛ దీక్షామహే యస్మాదేవమానన్ద ఈక్ష్యతామ్॥ ౯౧ ॥

సాతిశయానన్దేన నిరతిశయానన్దస్య ప్రతిపత్తిమేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి–నిష్ఠామితి।
సాతిశయం పరిమాణాదీ-తిశేషః। ద్వితీయో యస్మాచ్ఛబ్దస్తస్మాదిత్యస్మిన్నర్థే ద్రష్టవ్యః॥ ౯౯ ॥

యేయం సాతిశయా సంఖ్యా సంఖ్యేయార్థావసాయినీ।
యథైవమస్మదానన్దః స్యాత్పరానన్దనిష్ఠితః॥ ౯౨ ॥

ఉక్తమేవ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికరూపమర్థం సమర్థయతే—యేయమితి॥ ౯౨ ॥

ఆవిష్కరిష్యన్త్యాహాత ఇమమర్థం శ్రుతిః స్వయమ్।
బహిఃప్రవణదృష్టీనాం స్వతోఽసామర్థ్యదర్శనాత్॥ ౯౩ ॥

ఉక్తస్యైవ నిరతిశయానన్దస్య ప్రతిపాదకత్వేన యువా స్యాదిత్యాదిశ్రుతిమవతారయతి— ఆవిష్కరిష్యన్తీతి। యతః సాతిశయానన్దేనాఽఽనన్దో నిరతిశయో గమ్యతేఽతశ్చేమమేవ నిరతిశయానన్దాఖ్యమర్థం సాతిశయానన్దద్వారేణ ప్రకటీకరిష్యన్తీ శ్రుతిర్యువా స్యాదిత్యాద్యాహేతియోజనా। నను నిరతిశయానన్దస్య స్వప్రకాశప్రత్యగాత్మభూతస్య స్వారస్యేన సమధిగతిసంభవాదనర్థికా సాతిశయానన్దోక్తిరితి చేన్నేత్యాహ–బహిరితి॥ ౯౩ ॥

యువా ప్రథమవయాః స్యాద్యూనః సాధుయువేతికిమ్।

పఞ్చవింశాబ్దికః సాధురితి సాధుయువోచ్యతే॥ ౯౪ ॥

ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా యువశబ్దార్థమాహ—యువేతి। సాధుయువేత్యత్ర యూనః సాధురితి విశేషణం కిమర్థమితి పృచ్ఛతి– యూన ఇతి। తత్రోత్తరం వక్తుం ప్రథమం ప్రథమవయస్త్వం పూర్వోక్తం ప్రకటయతి–పఞ్చవింశేతి। సాధుశ్చాసౌ యువా చేతి వ్యుత్పత్త్యా సాధురితిపూర్వోక్తస్య యూనో విశేషణమితి తావదాహ–సాధురితీతి॥ ౯౪ ॥

మిథః సవ్యభిచారిత్వాత్సాధుయౌవనయోరతః।

విశేషణమిదం తస్మాత్పునః సాధుయువేతి హి॥ ౯౫ ॥

ఇదానీం ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ–మిథ ఇతి। యువత్వం పరిత్యజ్య స్థవిరే సాధుత్వం దృశ్యతే। సాధుత్వం విధూయోన్మాదవతి పఞ్చవింశాబ్దికే యథేష్టచేష్టావిశిష్టే యువత్వముపలభ్యతే। అతః సాధుయౌవనయోరన్యోన్యవ్యభిచారిత్వాద్యూనః సాధురితివిశేషణమర్థవద్భవతి తస్మాద్విశేషణవైయర్థ్యచోద్యం నాస్తీత్యర్థః॥ ౯౫ ॥

అధ్యేతి సర్వమధ్యేయమతోఽధ్యాపక ఉచ్యతే।

క్షిప్రకార్యతిశాయిత్వాదాశిష్ఠోఽసౌ భవేదతః॥ ౯౬ ॥

అధ్యాపకశబ్దార్థమాహ—అధ్యేతీతి। ఆశిష్ఠశబ్దార్థమాహ–క్షిప్రేతి। క్షిప్రకారిషు మధ్యే స్వయమతిశయవత్త్వా-దితి యావత్। అతఃశబ్దస్తు పఞ్చమ్యా సంబధ్యతే॥ ౯౬ ॥

సమగ్రాశేషచార్వఙ్గో దృఢిష్ఠః పరికీర్త్యతే।
అభిభూయ యతః సర్వాన్బలినో వర్తతే తతః॥
బలిష్ఠస్తేన విద్వద్భిః కీర్త్యతే పృథుకీర్తిభిః॥ ౯౭ ॥

దృఢిష్ఠశబ్దార్థమాహ–సమగ్రేతి। బలిష్ఠశబ్దం యోజయతి–అభిభూయేతి। తేన బలాతిరేకేణేతి యావత్॥ ౯౭ ॥

యావదాధ్యాత్మికం కించిత్పుంభిరాపేక్ష్యతే క్వచిత్।
దృష్టాదృష్టేష్టభోగాయ తేన సర్వేణ సంయుతః॥ ౯౮ ॥

యువేత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ–యావదితి॥ ౯౮ ॥

తస్యేయం పృథివీ సర్వా పూర్ణా విత్తస్య చేద్భవేత్।
ఇతి సాధనముక్తం స్యాద్దృష్టాదృష్టార్థకర్మణః॥ ౯౯ ॥

బాహ్యోపకరణైరపి సంపన్నత్వమనన్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి–తస్యేతి। యది యథోక్తవిత్తసంపత్తిస్తదా బాహ్యసాధనసంపత్తిరిత్యర్థః। వాక్యత్రయార్థముపసంహరతి। ఇతీతి। సాధనమిత్యాధ్యాత్మికం బాహ్యం చేత్యుభయం సాధనం గృహ్యతే॥ ౯౯ ॥

బాహ్యైరాధ్యాత్మికైశ్చైవ సంపన్నః సాధనైః పుమాన్।
లభతే యమసౌ హ్లాదం నరానన్దః స ఉచ్యతే॥ ౧౦౦ ॥

స ఏకో మానుష ఆనన్ద ఇత్యస్యార్థమాహ—బాహ్యైరితి॥ ౧౦౦ ॥

య ఏతే శతమానన్దా మానుషాణాం సమాహృతాః।

నరగన్ధర్వకాణాం స్యాత్తావానేకః ప్రమాణతః॥ ౧ ॥

తే యే శతమిత్యాదివాక్యద్వయస్యార్థమాహ—య ఏత ఇతి॥ ౧ ॥

సుగన్ధినః కామరూపా అన్తర్ధానాదిశక్తయః।

నృత్యగీతాదికుశలా గన్ధర్వాః స్యుర్న్నలౌకికాః॥ ౨ ॥

మనుష్యానన్దాపేక్షయా శతగుణితో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దో భవతీత్యత్ర కారణం వక్తుం మనుష్యగన్ధర్వస్వరూపమాహ—సుగన్ధిన ఇతి॥ ౨ ॥

భూయోద్వంద్వప్రతీఘాతశక్తిసాధనసంపదా।

నారగన్ధర్వకో భూయానానన్దో మానుషాదధి॥ ౩ ॥

తేషామానన్దాధిక్యే వివక్షితం కారణమాహ—భూయోద్వంద్వేతి। భూయసాం ద్వంద్వానాం ప్రతీఘాతే ప్రతిక్షేపే శక్తిశ్చ సాధనాని చ తేషాం సంపదా సామగ్ర్యేతి యావత్॥ ౩ ॥

ఆవిరిఞ్చాద్భవేదేవం పూర్వస్మాదుత్తరోఽధికః।

సహస్రదశభాగేన హ్యుత్తరోత్తరతః క్రమాత్॥ ౪ ॥

యథా మానుషానన్దాన్మనుష్యగన్ధర్వానన్దస్య శతగుణమాధిక్యం సాధనబహుత్వాదుక్తమేవం హిరణ్యగర్భపర్యన్తం పాఠక్రమానుసారేణోత్తరోత్తరభూమౌ పూర్వపూర్వాపేక్షయా శతగుణితః సన్నానన్దః సాధనబహుత్వమేవ ప్రయోజకీకృత్య ప్రవృత్తోఽస్తీత్యతిదిశతి। ఆవిరిఞ్చాదితి॥ ౪ ॥

శ్రోత్రియోఽధీతవేదః స్యాత్సాధ్వాచారః ప్రసిద్ధితః।

కామానుపహతాత్మాఽపి స్యాదకామహతస్తథా॥ ౫ ॥

శ్రోత్రియస్య చాకామహత స్యేత్యస్యార్థమాహ—శ్రోత్రియ ఇతి। తస్య సాధ్వాచారత్వవిశేషణం కుతో లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాధీతస్వాధ్యాయే స్వాచారవతి వృద్ధానాం శ్రోత్రియత్వప్రసిద్ధేరిత్యాహ—ప్రసిద్ధిత ఇతి॥ ४ ॥

మార్త్యాద్భోగాద్విరక్తస్య హ్యుత్తరాహ్లాదకామినః।

సహస్రదశభాగేన మానుషాద్గుణతో భవేత్॥ ६ ॥

ఇత్యేతస్య ప్రసిద్ధ్యర్థమాదావగ్రహణం కృతమ్।

అకామహత ఇత్యస్య హేతోరానన్దవృద్ధయే॥ ২ ॥

ప్రథమే పర్యాయే శ్రోత్రియత్వాదేరగ్రహణే కారణమాహ—మార్త్యాదితి। మనుష్యసంబన్ధినః సుఖభోగాచ్ఛర్దితాన్నాదివద్విరక్తస్య తదపేక్షయోత్తరత్ర చ మనుష్యగన్ధర్వానన్దే తత్ప్రాప్తిసాధనానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాత్రైవ ప్రాప్తిమిచ్ఛతో మానుషానన్దాచ్ఛతగుణతో మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్యః సన్నానన్దో భవేదిత్యేతస్యార్థస్య ప్రతిపత్త్యర్థమకామహతత్వాదేరగ్రహణం ప్రథమే పర్యాయే కృతం తతశ్చ మానుషాద్భోగాద్వైరాగ్యహేతోర్మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్యానన్దలాభాన్మానుషాద్విరక్తస్య మనుష్యాపేక్షయా సుఖవివృద్ధిసిద్ధ్యర్థం శ్రోత్రియస్య చాకామహత స్యేత్యాదౌ నోక్తం యది ప్రథమపర్యాయ ఏవాకామహతో గృహ్యతే తదా తస్య సార్వభౌమానన్దేనాऽऽనన్దః సమః స్యాత్। తతశ్చ వ్యాఘాతో మానుషానన్దే విరక్తో మానుషానన్దభోగభాగీ చేతి తతో మనుష్యగన్ధర్వానన్దేన తుల్యమానన్దం మనుష్యానన్దాద్విరక్తస్య దర్శయితుం ప్రథమపర్యాయే శ్రోత్రియత్వాదేరగ్రహణమిత్యర్థః॥ ६ ॥ ২ ॥

శ్రోత్రియావృజినత్వే ద్వే సర్వత్రైవ సమే అపి।

కామానుపహతత్వస్య వృద్ధౌ హ్లాదో వివర్ధతే॥ ৮ ॥

శ్రోత్రియత్వమవృజినత్వమకామహతత్వమిత్యేతాని త్రీణి సుఖప్రాప్తౌ సాధనాని తేష్వవాన్తరవిశేషమాహ—శ్రోత్రియేతి। అపిశబ్దో ద్విశబ్దేన సర్వశబ్దేన చ సంబధ్యతే। ఏవశబ్దస్తు సమశబ్దేన సంబన్ధనీయః। కథం తర్హి సుఖవృద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాऽऽహ—కామేతి॥ ৮ ॥

యతోఽకామహతత్వం స్యాత్సర్వాతిశయినోఽఞ్జసా।
సుఖస్య ప్రాప్తయే తస్మాత్తదేవోత్కృష్టిద్భవేత్॥ ౯ ॥

తదేవ స్పష్టయతి। యత ఇతి। నిరతిశయానన్దప్రాప్తౌ నిరతిశయాకామహతత్వం యతో హేతుస్తస్మాదానన్దస్యావాన్తరోత్కర్షోఽపి తస్యైవాకామహతత్వస్యావాన్తరోత్కర్షాధీనః స్యాదిత్యర్థః॥ ౯ ॥

తస్మాద్యథోదితానన్దప్రాప్తయే సాధనత్రయమ్।
శ్రోత్రియావృజినత్వే ద్వే తథాఽకామహతాత్మతా॥ ౧౦ ॥

శ్రోత్రియత్వాదీనాం త్రయాణామవాన్తరవిశేషముక్త్వా సాధారణం రూపమాహ—తస్మాదితి। శ్రుతత్వావిశేషాదిత్యర్థః। అవృజినత్వం యథోక్తకారిత్వం తదత్రానుక్తమపి శ్రుత్యన్తరసిద్ధం సంగృహ్యతే॥ ౧౦ ॥

తుల్యే ఆబ్రహ్మణః పూర్వే ఉత్కర్షస్తూత్తరస్య చ।
అకామహతతైవాతః పూర్వాభ్యాం సాధనం పరమ్॥ ౧౧ ॥

యదుక్తం శ్రోత్రియావృజినత్వే ద్వే సర్వత్రైవేత్యాది తదేవ స్పష్టయతి—తుల్యే ఇతి। శ్రోత్రియత్వావృజినత్వయోస్తుల్యత్వముత్కర్షశ్చాకామహతత్వస్యేతి స్థితే ఫలితమాహ—అకామహతతేతి॥ ౧౧ ॥

చిరకాలస్థితిర్యేషు పితృలోకేషు తే స్మృతాః।
చిరలోకలోకాస్తేఽపి స్యుః పితృశ్రాద్ధాదికారిణః॥ ౧౨ ॥

స ఏకః పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్ద ఇత్యత్ర పితౄణాం చిరలోకలోకత్వం విశేషణం తదుపపాదయతి— చిరకాలేతి। కే తే చిరకాలం పితృలోకేషు వసన్తి తానాహ—తేఽపీతి॥ ౧౨ ॥

ఆజానో దేవలోకః స్యాత్తజ్జా ఆజానజాః స్మృతాః।

స్మార్తకర్మకృతస్తత్ర జాయన్తే దేవభూమిషు॥ ౧౩ ॥

స ఏక ఆజానజానాం దేవానామిత్యాదావాజానశబ్దార్థమాహ—ఆజాన ఇతి। కేషాం దేవలోకే జాతత్వమిత్యుక్తే వాపీకూపతటాకాదిసుకృతకారిణామిత్యాహ—స్మార్తేతి॥ ౧౩ ॥

కర్మణైవ త్వవిద్వాంసో యే జాతాః సురసద్మసు।

కర్మదేవాంస్తు తాన్విద్యాద్దేవాంశ్చోత్తరమార్గమాన్॥ ౧౪ ॥

స ఏకః కర్మదేవానామిత్యాదౌ కర్మదేవశబ్దార్థమాహ—కర్మణైవేతి। కర్మశబ్దేనాగ్నిహోత్రాది కేవలం కర్మ గృహ్యతే। స ఏకో దేవానామిత్యాదౌ దేవశబ్దార్థమాహ—దేవానితి। దేవాః సముచ్చయకారిణో దేవయానమార్గగామినో దేవాన్విద్యాదితిసంబన్ధః॥ ౧౪ ॥

అకామహత ఇత్యేవం నిరవిద్యోఽభిధీయతే।

తస్యామసత్యాం తద్బ్రహ్మ స్వయమేవానుభూయతే॥ ౨౪ ॥

శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేత్యన్త్యే పర్యాయే జ్ఞానాన్నిరస్తావిద్యస్య ప్రత్యగాత్మనః సంనిహితత్వాదపి బ్రహ్మాఽఽత్మా ప్రత్యగాత్మైవాయంశబ్దేన నిర్దిశ్యతః ఇత్యాహ—అకామహత ఇత్యేవమితి। విద్యయా నిరవిద్యత్వం చేదుచ్యతే కథం తర్హి బ్రహ్మసిద్ధిరితి తత్రాఽఽహ—తస్యామితి॥ ౨౪ ॥

అజ్ఞాతం జ్ఞాయతే యత్ర ప్రమాతృత్వాద్యనిహ్నవాత్।

తత్ర మానాన్తరాపేక్షా న స్వతోఽవగమాత్మకే॥ ౨౫ ॥

బ్రహ్మ స్వయమేవ సిధ్యతీత్యయుక్తం తస్య వస్తుత్వేన ఘటాదివన్మానాన్తరసాపేక్షత్వానుమానాదిత్యాశఙ్క్య జడత్వోపాధేర్మైవమిత్యాహ— అజ్ఞాతమితి॥ ౨౫ ॥

ప్రమైవాఽత్మాత్మికా యత్ర త్వనన్యానుభవాత్మికా।

నాత్ర మానాన్తరాపేక్షా సైవానస్తమితోదితా॥ ౨౬ ॥

సాధనవ్యాప్తిపరిహారార్థం న స్వతోఽవగమాత్మక ఇత్యుక్తం తత్ప్రపఞ్చయతి—ప్రమైవేతి। శ్రుతిః స్వవిషయమాత్మానమ-విషయత్వేనైవ బోధయన్తీ తద్గతావిద్యానివర్తకత్వేన తత్ర ప్రవిశతీతి భావః॥ ౨౬ ॥

ఆధేయార్థప్రధానేయం సప్తమీ పురుషాత్పరా।

యోఽయమిత్యాదినా తద్వచ్ఛ్రుతిరేవం ప్రమాదినీ॥ ౨౭ ॥

వాక్యద్వయేఽపి సప్తమీప్రయోగస్యాఽఽధారప్రధానత్వాభావాన్నోపాసనాపరత్వమాధేయాత్మబ్రహ్మపరత్వాత్తు తయోరేకత్వప-రత్వం పురుషగ్రహణస్యాఽఽదిత్యోపలక్షణత్వాదిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— ఆధేయేతి। ఆధారార్థత్వం పరిత్యజ్యాఽఽధేయప్రధానా సప్తమీ న దృష్టేత్యాశఙ్క్య యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్విత్యత్రాఽఽధేయాత్మప్రధానా సప్తమీ దృష్టేత్యాహ— యోఽయమిత్యాదినేతి॥ ౨౭ ॥

అకామహతధీగమ్యో యోఽయం బుద్ధేః సదేక్షకః।

అయం పురుష ఇత్యత్ర స ఏవ త్వభిధీయతే॥ ౨౮ ॥

స యశ్చాయం పురుష ఇతివాక్యస్య త్వంపదలక్ష్యమర్థముక్తముపసంహరతి—అకామేతి॥ ౨౮ ॥

ప్రధ్వస్తాస్మద్విభాగశ్చ రోచిష్ణుర్యశ్చ భాస్కరే।

సూర్య ఆత్మేతిమన్త్రోఽపి యోఽసావితి చ సాక్ష్యథ॥ ౨౯ ॥

యశ్చాసావాదిత్య ఇతివాక్యస్య తత్పదలక్ష్యార్థవిషయత్వమాహ—ప్రధ్వస్తేతి। ఆదిత్యమణ్డలే పరమాత్మా సంనిహితోఽస్తీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి—సూర్య ఇతి॥ ౨౯ ॥

క్షేత్రజ్ఞేశ్వరభేదేన హ్యభిన్నం వస్త్వవిద్యయా।

తస్మాత్తద్ధానతశ్చైక్యం ఘటేతరఖయోరివ॥ ౩౦ ॥

స ఏక ఇతివాక్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—క్షేత్రజ్ఞేతి। అభిన్నమేవ వస్తుతో వస్తు క్షేత్రజ్ఞశ్చేశ్వరశ్చేత్యవిద్యయా భిన్నం యస్మాద్భాసతే తస్మాదవిద్యానిరాసద్వారా ఘటాకాశమహాకాశయోరివ జీవేశ్వరయోరైక్యమత్ర బోధ్యమిత్యర్థః॥ ౩౦ ॥

మూర్తామూర్తాత్మకస్యాస్య హ్యుత్కర్షః పరమో రవిః।

స్వాన్తర్గతేన తస్యైక్యం తన్నిమిత్తనిషేధతః॥ ౩౧ ॥

ఆదిత్యాధారం తత్పదార్థముక్త్వా త్వంపదార్థం చాన్తఃకరణాధారముపదిశ్య తయోరైక్యకథనే ఫలితమాహ—మూర్తేతి। భూతపఞ్చకస్య ప్రధానం కార్యం తద్గతేన లిఙ్గేన సహాఽఽదిత్యమణ్డలం తత్ర సంనిహితస్య బ్రహ్మణస్తత్పదార్థస్య సాక్షిణా త్వంపదార్థేనైక్యమధ్యారోపితోత్కర్షాపకర్షకారణావిద్యానిరాకరణేనాత్ర బోధ్యతే తతశ్చాఽఽదిత్యాధారత్వాత్తదర్థస్యోత్కృష్టత్వం త్వమర్థస్య చాన్తః కరణాధికరణత్వేన రాగాదికలుషితత్వాన్నికృష్టత్వమిత్యాశఙ్కా న కర్తవ్యేత్యర్థః॥ ౩౧ ॥

అనూద్య స య ఇత్యేవమపకృష్టం నృబుద్ధిగమ్।

ఉత్కృష్టేనేశ్వరేణాథ విశిష్య్యహిరజ్జువత్॥ ౩౨ ॥

తత్త్వంపదార్థయోరేకత్వబోధనప్రకారమత్రాభిప్రేతం ప్రకటయతి—అనుద్యేతి। యథా యః సర్పః సా రజ్జురిత్యుచ్యతే తథా బుద్ధిస్థమపకృష్టత్వేన కల్పితం త్వంపదార్థమనూద్యాఽఽదిత్యమణ్డలస్థేన ప్రకృష్టతయా కల్పితేన తత్పదార్థేనైక్యమత్ర బోధ్యతే తథా చోత్కర్షాపకర్షహీనం సచ్చిదానన్దాత్మకం వస్తు పరిశిష్టం అవతీత్యర్థః॥ ౩౨ ॥

ఉత్కృష్టో యదపేక్ష్యేశస్తత్తావద్బాధ్యతే బలాత్।

జహాతి పశ్చాదుత్కర్షమపకృష్టాశ్రయో హి సః॥౩౩॥

విశేషణఫలం విశదయతి—ఉత్కృష్ట ఇతి। ఈశ్వరో హి జీవగతమపకృష్టత్వమపేక్ష్య స్వయముత్కృష్టో వ్యపదిశ్యతే। తచ్చ జీవగతమపకృష్టత్వం జీవానువాదేన తస్య బ్రహ్మణా విశేష్యత్వే వ్యావర్తతే। బ్రహ్మ హి జీవస్య విశేషణం తద్గతమపకృష్టత్వం బలాదేవ బాధతే। ఉత్కృష్టస్య నికృష్టం ప్రతి విశేషణత్వాయోగాజ్జీవమతాపకర్షానివృత్తౌ చ బ్రహ్మ స్వగతముత్కర్షం పరిత్యజతి। తస్యాపకర్షసాపేక్షత్వాదిత్యర్థః॥౩౩॥

నాఽఽదిత్యస్థస్తదోత్కర్షో నాపకృష్టిస్తథాఽఽత్మా।

హిత్వోభయమవాక్యార్థం నేతి నేతీతి విన్దతే॥౩౪॥

ఉత్కర్షాపకర్షనివృత్తావాత్మనో బ్రహ్మత్వం బ్రహ్మణశ్చాఽఽత్మత్వం సిధ్యతీత్యుత్కర్షాపకర్షనివృత్త్యనువాదేన తత్ఫలం కథయతి—నేత్యాదినా। విశేషణవిశేష్యత్వావస్థా జీవబ్రహ్మణోస్తదేతి పరామృశ్యతే॥౩౪॥

ఉత్కృష్టిర్వాఽపకృష్టిర్వా నేహ స్వాత్మని విద్యతే।

తమోపహతదృష్టీనాముత్కర్షేతరవీక్షణమ్॥౩౫॥

ఉత్కృష్టత్వాపకృష్టత్వయోర్వస్తుత్వే కుతో నివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–ఉత్కృష్టిరితి॥౩౫॥

అవిద్యైవ యతో హేతురుత్కృష్ట్యాదేర్న వస్తుతః।
జరధాయాం విద్యయా తస్యాం నానాత్వం వినివర్తతే॥౩౬॥

ఉత్కర్షాందేరవిద్యాకార్యత్వే ఫలితమాహ–అవిద్యైవేతి॥౩౬॥

అతిశేతే యతః సర్వానానన్దానాగ్రజాదధి।
వికల్పభూమేర్వ్యావృత్తేరైక్యం స్వాత్మరవిస్థయోః॥౩౭॥

జ్ఞానఫలమపకర్షాద్యనర్థనివృత్తిరేవ న భవతి కింతు నిరతిశయానన్దప్రాప్తిరపీత్యాహ–అతిశేత ఇతి। అగ్రజో హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ తత్పర్యన్తా యే కేచిదానన్దాస్తన్కర్మఫలభూతానశేషానతిశేతే యస్మాదుపరిష్టాద్వ్యవస్థితో నిరతిశయో బ్రహ్మానన్దస్తస్మాదాత్మన్యన్తఃకరణే సాక్షిత్వేనావస్థితస్య త్వంపదలక్ష్యస్యాఽఽదిత్యమణ్డలేఽవస్థి-తస్య బ్రహ్మణస్తత్పదలక్ష్యస్య నిరతిశయానన్దాత్మకస్య వాక్యాదైక్యమాస్థేయం తజ్జ్ఞానాచ్చ సర్వవికల్పాశ్రవస్యాజ్ఞానస్య వ్యావృత్తేరనర్థనివృత్త్యుపలక్షితం నిరతిశయసుఖమావిర్భవతీత్యర్థః॥ ౩౭ ॥

సత్యం జ్ఞానమితి హ్యస్మాదసత్యాద్యర్థవారణాత్।
భేదాశ్రయస్య వ్యావృత్తేరైక్యం స్వాత్మరవిస్థయోః॥ ౩౮ ॥

యదుక్తం బ్రహ్మాత్మనోరైక్యం తదేవ సాధయతి—సత్యమితి। సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యస్మాద్వాక్యాద్బ్రహ్మణః సత్యాదిరూపత్వవిధానాదసత్యాదేరర్థస్య నివారణాజ్జ్ఞానత్వవిధానాదజ్ఞానస్య భేదాదికారణస్య నిరాకరణా-ద్బ్రహ్మాత్మనోరైక్యం యుక్తమిత్యర్థః॥ ౩౮ ॥

కార్యేణ రసలాభేన ప్రాణనాద్యుపపత్తిభిః।
అస్తీత్యపాక్రియైతస్య ప్రాహుర్భాష్యకృతః స్వయమ్॥ ౩౯ ॥

ప్రశ్నయోరస్తి నాస్తీతి వ్యాఖ్యాతత్వాద్ధాధునా।

ఆహో విద్వానముం లోకమిత్యస్యాపాక్రియోచ్యతే॥ ४० ॥

సంప్రతి భాష్యకారీయం వ్యాఖ్యానమనువదతి–కార్యేణేతి। సోఽకామయతేత్యాదినా ప్రాగుక్తోపపత్త్యనురోధేన బ్రహ్మాస్తీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాదస్తి నాస్తీత్యేతస్య ప్రశ్నస్య వ్యాఖ్యాతత్వాదపాకృతత్వాదనన్తరమవశిష్టయోః ప్రశ్నయోర్వ్యాఽపాక్రియా కర్తవ్యా తదవసరే ప్రాప్తే సత్యాహో విద్వానిత్యాదిర్యో ద్వితీయః ప్రశ్నస్తస్యైతస్యాపాక్రియా స యశ్చాయమిత్యాదినోచ్యతే। విద్వానేవ బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యుక్తే చార్థాదవిద్వాన్న ప్రాప్నోతీత్యుతావిద్వానిత్యాదిప్రశ్నోఽపి నిర్ణీతో భవతీతి స్వయం భాష్యకృతః ప్రాహురితి వార్తికయోరక్షరయోజనా॥ ३८ ॥ ४० ॥

తద్వాణీభానుసంప్లుష్టబహులాజ్ఞానధీరహమ్।

యదా హీత్యాదినా మన్యే ఉతేత్యాదేర్వినిర్ణయమ్॥ ४१ ॥

ఇదానీం స్వవ్యాఖ్యానం దర్శయతి—తద్వాణీతి॥ ४१ ॥

ఉతావిద్వానముం లోకమితిప్రశ్నవినిర్ణయాత్।

అస్తి నాస్తీతి సిద్ధః స్యాత్ప్రశ్నయోరపి నిర్ణయః॥ ४२ ॥

ఉతావిద్వానిత్యాదిప్రశ్నస్యోత్తరం యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నిత్యాదినా శబ్దేమైవోచ్యతే న త్వర్థాదితి స్థితే లాభాన్తరమాహ—ఉతావిద్వానితి। ఉతావిద్వానిత్యాదినా ప్రశ్నయోరుభయోర్వినిర్ణయాదస్తి నాస్తీత్యస్యాపి ప్రశ్నస్య నిర్ణయలాభాత్త్రయాణామపి ప్రశ్నానామత్రైవ నిర్ణయః సిద్ధః స్యాదితి యోజనా। అసతోఽర్థస్య జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం భుక్తిబన్ధయోరయోగాద్యదాహీత్యాది వాక్యం త్రయాణామపి ప్రశ్నానాం భవత్యుత్తరమిత్యర్థః॥ ४२ ॥

విద్వత్త్వావ్యతిరేకేణ ఫలం భిన్నం యథా తథా।

అకామహతతాయాస్తు పరానన్దో న భిద్యతే॥ ४३ ॥

స యశ్చాయమిత్యాదివాక్యేన బ్రహ్మాత్మనోరేకత్వముక్తం తజ్జ్ఞానఫలం సమూలానర్థనివృత్తిరనతిశయానన్దశ్చేతిభావా-భావాత్మకం మిథో భిన్నమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— విద్వత్త్వేతి। విద్వత్తా విదుషో భావో బ్రహ్మత్వం తస్యా వ్యతిరేకేణ పూర్ణత్వేన హేతునా తస్మాద్బ్రహ్మభావాద్విద్వద్రూపాత్ఫలం యథా భిన్నం న భవతి తస్యాద్వితీయత్వాన్నకారస్తూపరిష్టాత్తతోఽత్రాను-షజ్యతే తథైవాకామహతతాయాః సమూలానర్థనివృత్తేః సకాశాత్పరమానన్దో న భిద్యతే సమస్తానర్థనివృత్త్యుపలక్షితస్య బ్రహ్మణో నిరతిశయానన్దత్వస్య నిర్ధారితత్వాత్తస్మాదైక్యజ్ఞానఫలే నాస్తి భేదశఙ్కేత్యర్థః॥ ४३ ॥

అనేకజన్మసంసిద్ధః స యః కశ్చిద్భవేదిహ।

యథోదితార్థవిత్సాక్షాదస్మాద్రాగేతరాత్మకాత్॥ ४४ ॥

లోకాదాధ్యాత్మికాత్త్రేత్య యశ్చ స్యాదాధిభౌతికః।

తదుత్క్రాన్తేర్భవేద్ధేతురన్నసృష్టిస్థితిక్షయః॥ ४५ ॥

స య ఏవంవిదిత్యాదేరర్థమాహ–అనేకేతి। అనేకేష్వతిక్రాన్తేషు జన్మసు జ్ఞానసాధనానుష్ఠానద్వారా క్షపితజ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకః సంసిద్ధో లబ్ధజ్ఞానసామగ్రీకో మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిదేవ యోఽత్ర సంసారమణ్డలే యథోక్తార్థే సర్వానర్థరహితే నిరతిశయానన్దే బ్రహ్మాత్మన్యహమస్మీతి సాక్షాదేవ వేదితా సంభావితః సోఽస్మాదనుభవారూఢాదాధ్యాత్మికాద్దేహాదనేకానర్థకలుషితాదాధిభౌతికాదాధిదైవికాచ్చ సర్వస్మాదేవ కోశపఞ్చకాత్త్రేత్య జ్ఞానబలాత్తత్రాభిమానం పరిత్యజ్యాభయే నిర్విశేషే స్వాత్మని ప్రతిష్ఠాం ప్రాప్నోతీత్యర్థః॥ ४४ ॥ ४५ ॥

లోకాదస్మాత్సముత్క్రమ్య హ్యేవంవిదితివాచకః।

సర్వశేషమితిన్యాయం తద్వ్యాఖ్యానాయ చోత్తరమ్॥ ४६ ॥

విద్వాన్దేహాభిమానం పరిత్యజ్య కిం కరోతీత్యపేక్షాయామాహ—లోకాదితి। ఏవంవిదిత్యయంశబ్దో వాచకో యస్య స విద్వానేవంవిచ్ఛబ్దవాచ్యో దేహాదభిమానతః స్వీకృతాదధ్యాత్మాదిభేదభిన్నాత్తత్త్వజ్ఞానబలమవలమ్బ్య సముత్క్రమ్య తత్రాభిమానమపబాధ్యాసఙ్గోదాసీనః స్థితః సర్వత్ర వక్ష్యమాణోపసంక్రమణే శేషత్వేన

కర్తేత్యేవమభ్యుపగన్తుం యుక్తం సర్వత్రోపసంక్రమణకర్తా విద్వానేవేత్యేతస్యార్థస్య వ్యాఖ్యానార్థమన్నమయమిత్యాదివాక్యమిత్యర్థః॥ ౪౬ ॥

గత్వేహాన్నమయాత్మానం తత్కార్యం యద్వదత్యగాత్।

అన్నేనాన్నమయం తద్వద్విద్వాన్ప్రాణమయాత్మనా॥ ౪౭ ॥

తస్యాపి హ్యన్తరాత్మానమహీ రజ్జుమివ స్వతః।

మనోమయాత్మనా బాహ్యముపసంక్రామతీశ్వరః।

పూర్వపూర్వప్రహాణం స్యాదుత్తరోత్తరగామిభిః॥ ౪౮ ॥

వ్యాఖ్యానప్రకారం ప్రకటయతి—గత్వేత్యాదినా। అత్ర సర్వత్రేత్థంభావే తృతీయా। ఉత్క్రమణం కోశపఞ్చకేఽభిమానా-పబాధః సంక్రమణం కోశపఞ్చకస్యైవ బాధ ఇతి భేదః। పదార్థపరిశోధనావస్థాయాం ప్రథమం విరాడాత్మానమాత్మత్వేన ప్రాప్య తత్కార్యం పుత్రపౌత్రాదికం సర్వం తన్మాత్రతత్వేనాపబాధ్య యథాఽన్నమయోఽస్మీత్యవతిష్ఠతే తథైవాన్నమయమపి ప్రాణమయమాత్రత్వేన బాధిత్వా ప్రాణమయమాత్మరూపేణ విద్వాన్వర్తతే ప్రాణమయస్యాపి పునరభ్యన్తరమాత్మానం మనోమయం ప్రాప్య తేనాఽఽత్మనా బాహ్యం ప్రాణమయం స్వసామర్థ్యాదేవ జహాతి యథా కల్పితః సర్పో రజ్జుం ప్రాప్య తత్స్వభావసామర్థ్యాదేవ సర్పత్వం ముఞ్చత్యేవమేవ పూర్వస్య మనోమయస్య విజ్ఞానమయాత్మనా ప్రహాణం విజ్ఞానమయస్య చ పూర్వస్యాఽఽనన్దమయాత్మనాఽవస్థానం తస్య చాఽఽనన్దమయస్య పుచ్ఛబ్రహ్మమాత్రత్వేన స్థితిరితి పదార్థవివేకకుశలో మిరూపయతి। తథా నిరూపణానన్తరం వాక్యాద్వాక్యార్థం ప్రతిపద్య కోశపఞ్చకమపబాధ్య నిర్భయే బ్రహ్మణి తిష్ఠతీత్యర్థః॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥

దృశ్యాదృశ్యాదిహీనేఽథ ప్రతిష్ఠాం విన్దతేఽభయమ్॥ ౪౯ ॥

యోఽసావేవంవిదిత్యుక్తః పరస్మాత్కిమసౌ భవేత్।

స్వతో భిన్నోఽథ వాఽభిన్నో యది వోభయలక్షణః॥ ౫౦ ॥

వాక్యార్థజ్ఞానముపసంహరతి—దృశ్యేతి॥ ౪౯ ॥

స య ఏవంవిదిత్యాదేరిత్థం పదార్థవ్యాఖ్యానం కృత్వా విచారమవతారయతి—యోఽసావితి। బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణః సకాశాద్భిన్నో వా స్యాదభిన్నో వా భిన్నాభిన్నో వేతి విమర్శనార్థః। స్వతః స్వభావాదుపాధిపరామర్శమన్తరేణేతి యావత్॥ ౫౦ ॥

భేదే శ్రుతివిరోధః స్యాదన్యోఽసావితినిన్దనాత్।

కర్మకర్తృత్వమేకస్య దోషోఽభేదేఽపి విద్యతే॥ ౫౧ ॥

తత్త్వమస్యాదివాక్యవిరోధో భేదనిన్దాశ్రుతివిరోధశ్చేతి భేదపక్షే దోషం సూచయతి—భేద ఇతి। ఉపసంక్రమణమతి-క్రమణం ప్రాప్తిర్వా ద్విధాఽప్యానన్దమయం పరమాత్మానముపాదాయ కర్మకర్తృత్వవిరోధమభేదపక్షే దర్శయతి—కర్మేతి॥ ౫౧ ॥

పరస్య దుఃఖితా చైవం పరాభావః ప్రసజ్యతే।

తస్మాన్నిర్ధారణార్థోఽయం విచారః క్రియతేఽధునా॥ ౫౨ ॥

జీవపరయోరభేదే జీవస్య సంసారిత్వాత్పరోఽపి సంసారీ స్యాత్। తతశ్చ పరాసత్త్వమిత్యభేదపక్షే దోషాన్తరమాహ—పరస్యేతి। విద్వచ్ఛబ్దేనాత్మమాత్రమంత్ర గృహ్యతే। భేదాభేదపక్షే తు విరోధోఽతిస్ఫుటత్వాన్నోద్భావ్యతే। పక్షత్రయేఽపి దోషస్య సత్త్వాదదుష్టపక్షనిర్ధారణార్థం విచారః కర్తవ్య ఇత్యాహ—తస్మాదితి॥ ౫౨ ॥

నిశ్చితం హి పరిజ్ఞానం ఫలవత్స్యాత్ప్రసిద్ధితః॥ ౫౩ ॥

నాన్యస్యాన్యాత్మతా యస్మాద్ధ్వంసే వాఽధ్వంస ఏవ వా।

తస్మాదనన్యో విజ్ఞేయః పరస్మాదాత్మనో బుధః॥ ౫౪ ॥

అదుష్టపక్షనిర్ధారణం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నిశ్చితం హీతి। ప్రసిద్ధితో నిశ్చితస్య జ్ఞానస్య ఫలవత్తాయా వృద్ధవ్యవహారే ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః॥ ౫౩ ॥

బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతిశ్రవణాదన్యో జీవో జ్ఞానద్వారా బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యభ్యుపగమాద్భేదపక్షే ప్రాప్తే సిద్ధాన్తమాహ—నాన్యస్యేతి। న హి నష్టస్యానష్టస్య వాఽన్యస్యాన్యభావో యుజ్యతే। ఘటే నష్టేఽనష్టే చ పటభావానుపలమ్భాత్తస్మాదాత్మా సదా బ్రహ్మైవ న తతోఽన్యో భవతీత్యర్థః॥ ౫౪ ॥

అనన్యశ్చేద్భవేద్విద్వాన్భూతత్వాద్భవతీతి కిమ్।

బాఢం ప్రాప్తం పరం బ్రహ్మ నానాత్మాఽఽప్నోతి యేన తత్॥ ౫౫ ॥

జీవస్య సదా బ్రహ్మభావే బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతిశ్రుతిరనుపపన్నేతి శఙ్కతే—అనన్యశ్చేదితి। తత్రానన్యత్వమన్యస్యాన్యభావానుపపత్తేరేవాఙ్గీ కరోతి—బాఢమితి॥ ౫౫ ॥

దశమాప్తివదజ్ఞానాత్స్వరూపాదివ వర్ణ్యతే।

విద్యయా తదవాప్నోతి యదనాప్తమవిద్యయా॥ ౫౬ ॥

శఙ్కితశ్రుతివిరోధం దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే—దశమేతి। యథా దశమో మాణవకః స్వస్వరూపాదవిద్యయా విభక్తవద్భాతీతి తదవాప్తిర్జ్ఞానాదుచ్యతే తథా జీవోఽపి బ్రహ్మస్వరూపాదజ్ఞానాద్విభక్తవద్భాతీతి జ్ఞానాత్తద్భావో వర్ణ్యతే శాస్త్రేణేత్యర్థః। బ్రహ్మణ్యప్రాప్తిరవిద్యాకృతా విద్యాకృతా తన్నివృత్తిరేవ ప్రాప్తిరిత్యుక్తమేవ వ్యక్తీ కరోతి—విద్యయేతి॥ ౫౬ ॥

తమోహ్నుత్యతిరేకేణ నేహ గ్రామాద్యవాప్తివత్।

తత్ర్రాప్తిసాధనం జ్ఞానం గ్రామమార్గప్రబోధవత్॥ ౫౭ ॥

ఇత్యేవం చేన్న వైధర్మ్యాన్న హి తత్రోపదిశ్యతే।

గన్తవ్యవిషయం జ్ఞానం యథా సత్యాదిలక్షణమ్॥ ౫౮ ॥

గ్రామాదిప్రాప్తిర్బ్రహ్మణ్యపి ప్రాప్తిర్ముఖ్యైవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యగ్భూతత్వాద్బ్రహ్మణస్తత్రాజ్ఞాననివృత్త్యతిరేకేణ నాస్తి ప్రాప్తిరిత్యాహ—తమోహన్తీతి। యథా గ్రామస్య మార్గజ్ఞానం గమనద్వారేణైవ ప్రాప్తిసాధనమేవం బ్రహ్మజ్ఞానమపి స్వాభ్యాసద్వారేణైవ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనమితి బ్రహ్మణి ముఖ్యావాప్తిః సిధ్యతీతి శఙ్కతే—తత్రాప్తీతి। ఉపదేశవైషమ్యోపన్యాసేన పరిహరతి—న వైధర్మ్యాదితి। యథా సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మకం బ్రహ్మ తత్త్వమసీతిప్రాప్యం బ్రహ్మాధికృత్య జ్ఞానముపదిశ్యతే న తథా దృష్టాన్తే గన్తవ్యం గ్రామం విషయీకృత్య జ్ఞానముపదిశ్యమానం దృశ్యతే। తత్రాప్తిమార్గస్తు తత్రోపదిశ్యతే తేన తత్ర గమనద్వారా ముఖ్యా ప్రాప్తిః। ఇహ తు జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్త్యా ప్రాప్తిరౌపచారికీత్యర్థః॥ ౫౭ ॥ ౫౮ ॥

కర్మాపేక్షం పరప్రాప్తౌ జ్ఞానం స్యాదితి చేన్న తత్।

ముక్తౌ న కర్మణః కార్యం యస్మాదవపి విద్యతే॥ ౫౯ ॥

ఉపదేశవైషమ్యేఽపి జ్ఞానస్య కర్మాపేక్షస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాత్తత్రాప్తేర్ముఖ్యత్వసిద్ధిరితి శఙ్కతే—కర్మాపేక్షమితి। మోక్షే కర్మకార్యస్య కస్యచిదపి వక్తుమశక్యత్వాన్న తత్ర కర్మాపేక్షా జ్ఞానస్యేతి దూషయతి—న తదితి॥ ౫౯ ॥

బుద్ధం యస్మాత్స్వతస్తత్త్వమతః శుద్ధం స్వతో భవేత్।

అతో ముక్తం స్వతో బ్రహ్మ వద స్యాత్కర్మణాఽత్ర కిమ్॥ ౬౦ ॥

చతుర్విధమపి కర్మకార్యం భుక్తౌ నాస్తీత్యేతదేవ సాధయతి—బుద్ధమితి॥ ౬౦ ॥

స్రష్టృప్రవేష్ట్రోశ్చైకత్వాదభిన్నః స్యాత్పరాద్బుధః।

విపశ్చిద్వ్యతిరేకేణ యదీశోఽన్యో న విద్యతే॥

తతః స్యాదభయప్రాప్తిర్ద్వితీయాద్వై భయశ్రుతేః॥ ౬౧ ॥

విద్వద్బ్రహ్మణోర్భేదపక్షం నిరాకృత్యాభేదపక్షే సమర్థితే ప్రమాణమాహ—స్రష్టేతి। మోక్షాన్యథానుపపత్త్యాఽపి తయోరైక్యమాస్థేయమిత్యాహ—విపశ్చిదితి॥ ౬౧ ॥

ద్వితీయం చేదవిద్యోత్థమేకం వస్తు స్వతో యది।
న స వేదైకద్వైవేతి విభాగోక్తిస్తదా భవేత్॥ ౬౨ ॥

అభేదస్య పారమార్థికత్వం భేదస్య భ్రాన్తత్వమిత్యభ్యుపగమే సత్యథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేతి భేదదర్శనే తస్యాప్యవిద్యాకృతత్వేన భేదస్యావస్తుత్వోక్తిరేకద్వైవానుద్రష్టవ్యమిత్యభేదవిధానం చోపపద్యతేఽతోఽపి జీవపరయోరైక్యమభ్యుపగన్తవ్యమిత్యాహ—ద్వితీయమితి॥ ౬౨ ॥

యది తైభిరికాదన్యైర్ద్వితీయో నేక్ష్యతే శశీ॥ ౬౩ ॥

చన్ద్ర ఏక ఇతి జ్ఞానం తదా స్యాత్పారమార్థికమ్।
తద్గృహ్యతే ద్వితీయం చేన్న సుషుప్తేఽగ్రహః శ్రుతేః॥ ౬౪ ॥

యథా చన్ద్రైకత్వజ్ఞానే సత్యదర్శనాచ్చన్ద్రద్విత్వస్య భ్రాన్తిదర్శనసిద్ధత్వం తథా ద్వైతం న కదాచిదపి న గృహ్యతే తస్మాదభ్రాన్తద్వైతమితి శఙ్క్యతే—యదీతి। న హి నిర్దుష్టదృష్టిభిర్ద్వితీయశ్చన్ద్రో దృశ్యతే తేన దోషజన్యభ్రాన్తివిషయత్వాద్ద్వితీయశ్చన్ద్రో మిథ్యేతి యుక్తం చన్ద్రైక్యజ్ఞానస్య నిర్దోషకరణజన్యత్వేన సమ్యక్త్వాచ్చన్ద్రైక్యం పారమార్థికం న తథా ద్వితీయం కదాచిన్న గృహ్యతే తస్మాదద్వైతస్య పరమార్థత్వాయోగాద్ద్వైతస్యైవ పరమార్థతేత్యర్థః। న తావత్సుషుప్త్యవస్థాయాం ద్వైతస్య గ్రహోఽస్తి న తు తద్ద్వితీయమస్తీతిశ్రుతేరతో ద్వైతస్య కదాచిద్గ్రహేఽపి కదాచిదగ్రహవ్యభిచారాద్యుక్తం మిథ్యాత్వమితి దూషయతి—న సుషుప్త ఇతి॥ ౬౩ ॥ ౬౪ ॥

న చేహాన్యమనస్తా స్యాత్సర్వేషామగ్రహో యతః।
అస్త్యేవైతద్ద్వితీయం చేద్గ్రహణాత్స్వప్నబోధయోః॥ ౬౫ ॥

సుషుప్తే విద్యమానస్యైవ ద్వైతస్యాన్యమనస్కత్వాదగ్రహణం న త్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న చేతి। యది సుషుప్తే ద్వైతస్యాగ్రహణాదసత్త్వం తర్హి జాగ్రత్స్వప్నయోర్గ్రహణాత్తస్య సత్త్వం కిం న స్యాదితి శఙ్కతే—అస్త్యేవేతి॥ ८७ ॥

అవిద్యోత్థానతో నైవం తదా తద్భావభావతః।

ద్వయాబోధః సుషుప్తేఽపి త్వజ్ఞానాదితి చేన్న తత్॥

స్వాభావికత్వాత్తస్యాపి నిమిత్తస్యానపేక్షణాత్॥ ८८ ॥

అజ్ఞోఽహమితి స్ఫుటతరావిద్యాప్రతిభానే ద్వైతప్రతిభానాత్తదభావే చ తత్ప్రతిభానాభావాదవిద్యాకృతం ద్వైతం న పరమార్థతోఽస్తీతి పరిహరతి—అవిద్యేతి। యథాఽన్ధకారావృతో ఘటాదిర్విద్యమానోఽపి తదావృతత్వాన్నోపలభ్యతే తథా ద్వైతమపి విద్యమానమేవ సుషుప్త్యవస్థాయామజ్ఞానావృతత్వాదనుపలబ్ధమితి శఙ్కతే—ద్వయేతి। సౌషుప్తస్యాగ్రహణస్య నిమిత్తనిరపేక్షత్వేన స్వభావతః సిద్ధత్వాన్న తత్ర ద్వైతాగ్రహణమావృతత్వప్ర-యుక్తమితి దూషయతి—న తదితి॥ ८८ ॥

అన్యాపేక్షం హి యద్రూపం న తత్తస్య స్వతో భవేత్।

విక్రియాఽవిక్రియా త్వస్య తత్త్వమన్యానపేక్షణాత్॥ ८९ ॥

కించ గ్రహణస్య విక్రియాత్వేన హేతుకృతత్వాదస్వాభావికత్వాత్తద్విషయస్యాపి ద్వైతస్య దృశ్యత్వాదేవ రజ్జుసర్పాదివత్కల్పితత్వాత్తస్య సుషుప్తే గ్రహణాభావాదక్రియత్వమేవాస్య స్వాభావికం రూపమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—అన్యాపేక్షం హీతి॥ ८९ ॥

స్వప్నవన్న సుషుప్తోఽతః స్వత ఏవాద్వయత్వతః।

ద్రష్టుర్దృష్టేర్న లోపః స్యాత్సత్యమేవం శ్రుతేవచః॥ ९० ॥

యథా స్వాప్నం రూపం మిథ్యా తథా సౌషుప్తమపి రూపం మిథ్యైవేతి యుక్తమవస్థావచ్ఛిన్నత్వావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వప్నవదితి। అన్యాపేక్షామన్తరేణ సౌషుప్తమాత్మరూపం పరమార్థతోఽద్వితీయత్వాన్న స్వప్నతుల్యమిత్యర్థః। వినాశమేవాపీతో భవతీతిశ్రవణాదాత్మైవ సుషుప్తే నాస్తీత్యాశఙ్క్య వినాశశ్రుతేర్విశేషవిజ్ఞానవినాశాభిప్రాయ- త్వాన్నైవమిత్యాహ—ద్రష్టురితి॥ ౬౮ ॥

ఆత్మనోఽన్యో భవేద్యేషామీశ్వరః కారణాత్తథా।

కార్యం భయానివృత్తిః స్యాదన్యహేతుత్వసంశ్రయాత్॥ ౬౯ ॥

ఏవం జీవేశ్వరయోరభేదపక్షం ప్రసాధ్య భేదపక్షే దోషాన్తరమాహ—ఆత్మన ఇతి। జీవేశ్వరయోర్భేదే కార్యకారణయోశ్చ భిన్నత్వే భేదేన దృష్టాదీశ్వరాజ్జీవస్య భయం భవేదన్యస్య హేతోరుపలబ్ధస్య భయహేతుత్వాద్ద్వితీయాద్వై భయం భవతీత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః॥ ౬౯ ॥

అన్యస్య భయహేతుత్వమధర్మాపేక్షయేతి చేత్।

నైవం తస్యాపి తుల్యత్వాన్నివృత్తేః స్యాదసంభవః॥ ౭౦ ॥

ఈశ్వరస్యాన్యత్వేఽపి సహాయీభూతాధర్మాద్యభావాన్న భయహేతురితి శఙ్కతే— అన్యస్యేతి। సహకార్యభావాదీశ్వరస్య భయం ప్రత్యకారణత్వమిత్యేవ నోపపద్యతే సహాయీభూతాధర్మాదేరపి జీవగతస్య జీవత్వాదౌ కారణే సతి సత్త్వస్య తుల్యత్వాన్నివృత్తేరసంభవో యస్మాద్భవతీతి దూషయతి—నైవమితి॥ ౭౦ ॥

నిర్నిమిత్తం భయం చేత్స్యాన్న తస్యాస్తి నివారణమ్।

ధ్వంసేన వా నివృత్తిః స్యాదాత్మనో నేష్యతే తథా॥ ౭౧ ॥

సంసారమయస్య నిమిత్తనిరపేక్షత్వాన్న తస్యేశ్వరకృతత్వమితి శఙ్కతే—నిర్నిమిత్తమితి। తర్హి సంసారభయం సదా స్యాదితి దూషయతి—న తస్యేతి। కించ స్వాభావికం భయమాత్మన్యభ్యుపగమ్యతే చేత్తస్యాఽఽత్మనివృత్త్యైవ నివృత్తిః స్యాన్న చాఽఽత్మనో

నివృత్తిర్వైదికైరిష్యతే తస్మాద్భేదపక్షే మోక్షస్యైవానుపపత్తిరిత్యాహ—ధ్వంసేన వేతి। వాశబ్దశ్చార్థే॥ ౨౧ ॥

ఏకత్వపక్షే త్వేతేషాం దోషో నాన్యతమో భవేత్।

భయస్యాజ్ఞానహేతుత్వాత్తన్నివృత్తౌ నివర్తతే॥ ౨౨ ॥

అభేదపక్షే యథోక్తసర్వదోషరాహిత్యమిత్యాహ—ఏకత్వేతి। సర్వదా సంసారిత్వం న కదాచిన్ముక్తత్వం బన్ధహేతోర్మోక్షహేతోశ్చాఽఽనర్థక్యం శాస్త్రవిరోధశ్చేత్యేతేషామితి యావత్। తత్ర హేతుం సూచయతి—భయస్యేతి॥ ౨౨ ॥

అన్యహేతుః స్వతో వా స్యాద్భయం నోభయథాఽపి హి।

స్వాతన్త్ర్యాభావాదన్యస్మిన్నాత్మహానం చ నేష్యతే॥ ౨౩ ॥

కించ భేదపక్షే భయస్యాన్యకృతత్వమాత్మకృతత్వం వేతి వికల్ప్యోభయథాఽపి తన్నివృత్తిర్న సంభవతీత్యాహ— అన్యేతి। అన్యస్మిన్భయనిమిత్తే స్వీకృతే సత్యాత్మనః స్వాతన్త్ర్యాభావాదన్యనిమిత్తం సంసారభయం సదా స్యాదేవేత్యన్యహేతుత్వపక్షే భయాన్నివృత్తిం సాధయతి—స్వాతన్త్ర్యేతి। ఆత్మహేతుత్వపక్షే తు భయస్యాఽఽత్మనాశానఙ్గీకా-రాత్తత్కృతం భయం సదా సంభావ్యత ఇత్యాహ—స్వాత్మేతి॥ ౨౩ ॥

అనివర్త్య స్వమాత్మానం న భయస్య నిరాక్రియా।

నివృత్తావపి నైవ స్యాన్నివృత్త్యైవ సమాప్తితః॥ ౨౪ ॥

కులాలకృతస్య ఘటస్య కులాలనాశమన్తరేణ నాశవదాత్మకృతస్య భయస్యాఽఽత్మనాశాదృతేఽపి నాశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మనో భయం ప్రతి నిరపేక్షహేతుత్వాన్నైవమిత్యాహ—అనివర్త్యేతి। తర్హి స్వాత్మనివృత్త్యా భయనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మనో నివృత్త్యా భయనివృత్తావపి నివృత్తిరూపేణైవాఽఽత్మనః సమాప్తత్వాద్భయనివృత్తిఫలేన ఫలితత్వాయోగాన్నైతద్యుక్తమిత్యాహ—నివృత్తావితి॥ ౨౪ ॥

అవిద్యామాత్రహేతౌ తు సర్వమేతత్సమఞ్జసమ్।
తస్యామసత్యాం తన్న స్యాత్సత్యామేవ హి భీర్యతః॥ ౭౫ ॥

త్వత్పక్షేఽపి యథోక్తం సర్వం సమానమిత్యాశఙ్క్యైకత్వపక్షే త్వేతేషామిత్యత్రోక్తం స్మారయతి—అవిద్యేతి॥ ౭౫ ॥

యదజ్ఞానాద్భయం యత్స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్కుతో భవేత్।
రజ్జుసర్పాదివత్తస్మాదవిద్యైవ భయోద్భవః॥ ౭౬ ॥

విదుషోఽపి భయదర్శనాన్నావిద్యాహేతుత్వం భయస్యేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యదజ్ఞానాదితి। విదుషో భయస్య బాధితానువృత్త్యా భానేఽపి వస్తుతస్తదసంభవే ఫలితమాహ—రజ్జుసర్పేతి॥ ౭౬ ॥

విద్యావిద్యాత్మకం బ్రహ్మ మతం చేన్న విరోధతః।
పృథక్చ దృశ్యమానత్వాదాత్మనో ఘటరూపవత్॥ ౭౭ ॥

ఆత్మన్యవిద్యయా భయప్రతీతిర్విద్యయా చ తన్నివృత్తిరిత్యఙ్గీకారే విద్యావిద్యే చ తత్ర స్వీకృతే స్యాతామిత్యాశఙ్క్య తయోరాత్మని స్వరూపత్వం ధర్మత్వం వేతి వికల్ప్యాఽఽద్యమనూద్య దూషయతి—విద్యేతి। తయోరాత్మత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ—పృథక్చేతి॥ ౭౭ ॥

ప్రత్యక్షేణ హి దృశ్యేతే విద్యావిద్యే మనోగతే।
న తయోరాత్మధర్మత్వం తస్మాత్తే నామరూపయోః॥ ౭౮ ॥

కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ—ప్రత్యక్షేణేతి। విద్యా కాదాచిత్కం జ్ఞానమవిద్యా మిథ్యాజ్ఞానమగ్రహణం చ

తయోర్మనోనిష్ఠత్వానుభవాత్తదుపాదానభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానగతత్వమేవ సాశ్రయయోర్విద్యావిద్యయోరిత్యాహ—తస్మాదితి। నామరూపశబ్దేనానాద్యజ్ఞానముచ్యతే॥ ౭౮ ॥

అన్తరా నామరూపే యే బ్రహ్మబాహ్యే తయోర్ద్వి తత్।

న స్తో బ్రహ్మణి తే భానావుదయాస్తమయావివ॥ ౭౯ ॥

నామరూపయోర్బ్రహ్మణశ్చ మిథో విలక్షణత్వే ప్రమాణమాహ—అన్తరేతి। యే నామరూపే తే బ్రహ్మణః సకాశాద్బాహ్యే విలక్షణే తయోశ్చ నామరూపయోస్తద్బ్రహ్మాన్తరా విలక్షణమిత్యర్థః। విలక్షణత్వేఽపి నామరూపయోర్బ్రహ్మణి సంగతిమాశఙ్క్యాసఙ్గత్వశ్రుతివిరోధాన్నైవమిత్యాహ—న స్త ఇతి॥ ౭౯ ॥

కర్మకర్తృకతైకస్య దోషః స్యాదితి చేన్న తత్।

సంక్రాన్తేర్జ్ఞానమాత్రత్వాత్తద్ధి భేదనిరాసి నః॥ ౮౦ ॥

యత్తు జీవబ్రహ్మణోరభేదశ్చేదేతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీత్యత్ర కర్మకర్తృత్వవిరోధః స్యాదితి తదనూద్య దూషయతి—కర్మేతి। అత్ర హి వాక్యే సంక్రాన్తేరహం బ్రహ్మాస్మీతిజ్ఞానమాత్రత్వాత్తస్య చ బ్రహ్మాత్మన్యధ్యస్తసకార్యావిద్యానివర్తకత్వాత్ప్రాప్తాయాం విద్యాయాం కర్మకర్తృత్వవిరోధాశఙ్కా నాస్తీతి దూషణమేవ ప్రపఞ్చయతి—సంక్రాన్తేరితి॥ ౮౦ ॥

సుఖదుఃఖాదిసంబద్ధమాత్మాఽఽత్మానం న వేత్తి చేత్।

భవతో ముముక్షుతా కస్మాద్విస్రమ్భాదేతదుచ్యతామ్॥ ౮౧ ॥

బ్రహ్మాత్మని నిత్యముక్తే సంసారస్యైవాభావాత్కుతస్తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తసంసార్యభావా-ద్బ్రహ్మణః సంసారాభావే ముముక్షోరమావాన్మోక్షశాస్త్రానర్థక్యం స్యాదిత్యాహ—సుఖేతి॥ ౮౧ ॥

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేషు వస్తువృత్తానురోధతః।
శ్యామః సుఖీ న వేద్మీతి వేత్త్యాత్మానం ప్రసిద్ధితః॥ ౮౨ ॥

న కేవలం మోక్షశాస్త్రానుపపత్త్యైవ బ్రహ్మణి సంసారసిద్ధిః కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ— జాగ్రదితి। వస్తువృత్తానురోధతః ప్రసిద్ధిత ఇతి సంబన్ధః। వస్తునో వృత్తం స్వరూపభూతం చైతన్యం తదనుసారాత్ప్రసిద్ధిః స్వానుభవస్తద్వశాదితి యావత్॥౮౨॥

కార్యకారణహానాచ్చ న విభాగః పరాత్మని।
అభావాత్కర్మకర్త్రాదేర్బోధ ఏవావశిష్యతే॥ ౮౩ ॥

బ్రహ్మాత్మన్యుపపత్తేరనుభవాచ్చ సంసారసమారోపముక్త్వా కర్మకర్తృవిరోధాభావే హేత్వన్తరమాహ—కార్యేతి। ఆత్మని కర్మకర్తృకరణాదివిభాగాభావే కిమవశిష్టం భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ–అభావాదితి॥ ౮౩ ॥

కారకాణ్యుపమృద్నాతి విద్యా బుద్ధిమివోషరే।
కారకత్వమవిద్యోత్థం స్వతశ్చాకారకాత్మతా॥ ౮౪ ॥

కించ కూటస్థస్యాఽఽత్మనః స్వాభావికత్వాత్కర్తృత్వాదేరవిద్యాకృతత్వాత్తన్నివృత్త్యా నివృత్తేర్న కర్మకర్తృత్వవిరోధా-శఙ్కాఽస్తీత్యాహ—కారకాణీతి॥ ౮౪ ॥

యద్ధి యస్య స్వతో రూపం న తత్ప్రాప్తావపేక్షతే।
క్రియామన్యనిమిత్తత్వాదపేక్షా కర్తృపహ్నవే॥ ౮౫ ॥

ఆత్మరూపమేవ కూటస్థత్వం క్రియాపేక్షమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యద్ధీతి। విక్రియాయాముత్పత్త్యాదిరూపాయాం క్రియాయా నిమిత్తత్వాదితి హేతుమాహ–అన్యేతి। తర్హి త్వత్పక్షే కర్మశాస్త్రమనర్థకమిత్యాశఙ్క్య బుద్ధిశుద్ధిద్వారేణ

సర్వజగన్నిర్మాణకారణాజ్ఞానాపనోదిజ్ఞానప్రాప్తౌ కర్మాపేక్షత్వవైయర్థ్యం కర్మకాణ్డస్యేత్యాహ— అపేక్షేతి॥ ౪౫ ॥

నైవేహాన్నభయాత్మానం జలూకావత్పరోఽఞ్జసా।
ఉపసంక్రామతీత్యస్మాద్గౌణీ సంక్రాన్తిరిష్యతే॥ ౪౬ ॥

కిమిత్యుపసంక్రమణం గౌణ్యా వృత్త్యా జ్ఞానమాత్రమితి వ్యాఖ్యాతం ప్రసిద్ధమేవోపసంక్రమణం కస్మాన్న స్యాదిత్యా-శఙ్క్యాఽఽహ–నైవేతి॥ ౪౬ ॥

బహిః ప్రవృత్తేః సంక్రాన్తిః ప్రత్యావృత్త్యేతి చేన్మతమ్।
మనోమయాదివన్నైవం విరుద్ధా స్వాత్మని క్రియా॥ ౪౭ ॥

యథా మనో బుద్ధిర్వా స్వవృత్తిద్వారేణ విషయపర్యన్తం గత్వా తస్మాత్ప్రత్యావృత్య స్వాత్మానమేవోపసంక్రామతి తథాఽఽత్మాఽపి మనోద్వారేణ దేహాదౌ బహిర్వ్యాప్త్యా తతో నిష్క్రమ్యాఽఽత్మానమేవ ప్రవిశతీతి ముఖ్యా సంక్రాన్తిరత్ర సంభవతీతి శఙ్కతే—బహిరితి। కర్మకర్తృభావస్యైకత్ర విరుద్ధత్వాన్న హి తదితి దూషయతి—నైవమితి॥ ౪౭ ॥

స్ఫురన్తీ న జలుకాఽపి స్వాత్మానం స్వాత్మనాఽఞ్జసా।
ఉపసంక్రామతీత్యత్ర నిర్భాగత్వాత్తథాఽపి న॥ ౪౮ ॥

విరోధమేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—స్ఫురన్తీతి। జలూకాయాః సావయవత్వాదేకేనాంశేన సంక్రమణే కర్తృత్వమంశాన్తరేణ కర్మత్వం చావిరుద్ధమిత్యాశఙ్కామఙ్గీకృత్య నైవమాత్మని సంభవతి నిరవయవత్వాదిత్యాహ—అత్రేతి॥ ౪౮ ॥

తస్మాత్ప్రాప్తిర్న సంక్రాన్తిర్న చ కోశాత్మకర్తృకా।
పఞ్చకోశాతిరిక్తాత్మకర్తృకా పరిశిష్యతే॥ ౪౯ ॥

ఆత్మని ముఖ్యసంక్రాన్తేరతిక్రమణస్య ప్రాప్తేర్వా యథోక్తన్యాయేనాయుక్తత్వాద్వాక్యార్థజ్ఞానమేవాత్ర సంక్రమణం న చ తత్కోశపఞ్చకకర్తృకం పఞ్చానాం కోశానామచేతనత్వాజ్జ్ఞానకర్తృత్వాయోగాదిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి। తర్హి కింకర్తృకా యథోక్తా సంక్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పఞ్చకోశేతి। కార్యకారణాత్మకకోశపఞ్చకవ్యతిరిక్తకూటస్థచిన్మాత్రబ్రహ్మకర్తృకా సంక్రాన్తిరహం బ్రహ్మాస్మీతిజ్ఞానరూపా వాక్యకృతా స్వీకృతా న చ కూటస్థస్యాజ్ఞానమన్తరేణ కర్తృత్వమిత్యజ్ఞానే జ్ఞానాన్నివృత్తే తదుత్థం కర్తృత్వమపి నివృత్తమేవేత్యాత్మనః స్వేన నిర్విశేషాత్మనాఽవస్థానసిద్ధిరిత్యర్థః॥ ౮౯ ॥

కోశాతిరిక్తరూపస్య సర్వాన్తరతమాత్మనః।

అక్రియస్యైవ సంక్రాన్తిర్నభోవత్స్యాత్పరాత్మనః॥ ౯౦ ॥

ఆకాశమవకాశం దదాతీతివదాత్మనో జ్ఞానకర్తృత్వం కూటస్థస్యాజ్ఞానోత్థమాస్థేయమితి సాధయతి—కోశేతి॥ ౯౦ ॥

గుహాశ్రయాభిసంబన్ధో యోఽవిద్యావిభ్రమాద్భవేత్।

ఆత్మజ్ఞానాద్భ్రమధ్వస్తౌ సంక్రాన్తిరితి గీరియమ్॥ ౯౧ ॥

ఆత్మని సంక్రమణమౌపచారికం న ముఖ్యమిత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ—గుహాశ్రయేతి। గుహా బుద్ధిరాశ్రయో యస్యాఽఽభాసస్య తద్వతా సామాసేన కోశపఞ్చకేనాఽఽత్మనో యః సంబన్ధోఽవిద్యాకృతవిభ్రమప్రయుక్తో భవతి స పునర్వాక్యోత్థత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్త్యా తదుత్థవిభ్రమధ్వస్తౌ కోశపఞ్చకాతిక్రమణాదాత్మా బ్రహ్మైవ భవతీత్యతః సంక్రాన్తిరిత్యౌపచారికో వ్యపదేశ ఇత్యర్థః॥ ౯౧ ॥

తస్మాత్సత్యమనన్తం యత్సర్వదాఽవికలేక్షణమ్।

తదస్మీతిప్రబోధార్థం బహు స్యామితి కల్ప్యతే॥ ౯౨ ॥

బ్రహ్మాత్మని కర్తృత్వం వాస్తవమేవ సృష్టిశ్రుతివశాదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్య ప్రదర్శితప్రకారేణ జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వేన సృష్టిప్రవేశాదేరారోపితత్వాన్నైవమిత్యాహ—తస్మాదితి ॥ ౯౨ ॥

పఞ్చకోశాతివర్త్యాత్మా జ్ఞానభానూదయాత్క్రమాత్।

జగ్ధ్వా పఞ్చాపి కోశాంస్తాన్నిర్వాత్యాత్మని దీపవత్ ॥ ౯౩ ॥

జ్ఞానఫలమిదానీముపసంహరతి—పఞ్చకోశేతి ॥ ౯౩ ॥

తదేతస్మిన్యథోక్తేఽర్థే శ్లోకో మన్త్రోఽపి విద్యతే।

అశేషానన్దవల్ల్యర్థసారస్యాస్య ప్రకాశకః ॥ ౯౪ ॥

నిరతిశయానన్దరూపం నిఃశేషానర్థనివృత్త్యుపలక్షితం బ్రహ్మ తదజ్ఞానాదాత్మా సంసరతి తజ్జ్ఞానాచ్చ ముక్తో భవతీత్యస్మిన్బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే తదప్యేష శ్లోకో భవతీతి మన్త్రమవతారయతి—తదేతస్మిన్నితి ॥ ౯౪ ॥

ఇత్యష్టమః ఖణ్డః ॥ ౮ ॥

యతో వాచో నివర్తన్తే తద్బ్రహ్మేతి ప్రతీయతామ్ ॥ ౯౫ ॥

శబ్దప్రవృత్తిహేతూనాం ప్రత్యగాత్మన్యసంభవాత్ ॥

శబ్దార్థాసంభవం ప్రాహ హ్యప్రాప్యేత్యాదరాచ్ఛ్రుతిః ॥ ౯౬ ॥

శబ్దాతిరిక్తప్రమాణాగమ్యం బ్రహ్మాహమస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థే యత ఇత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాం పూరయన్యోజయతి—యత ఇతి ॥ ౯౫ ॥

అప్రాప్యేత్యత్ర వివక్షితమర్థం కథయతి—శబ్దప్రవృత్తీతి। షష్ఠీగుణక్రియాజాతిరూఢయః శబ్దప్రవృత్తిహేతవః। శబ్దార్థాసంభవః। శబ్దవాచ్యత్వాసంభవః॥ ౯౬ ॥

తస్మాలక్షణవాచీని సత్యాదీని పురాఽబ్రవమ్।
విశేషణవిశేష్యాణాం నిషేధాత్కోశశాయినామ్॥ ౯౭ ॥

కథం తర్హి బ్రహ్మణః శబ్దప్రమాణకత్వమిత్యాశఙ్క్యోపక్రమే దర్శితం స్మారయతి—తస్మాదితి। వాచ్యత్వాసంభవాదితి యావత్॥౯౭॥

నిర్మమం నిరహంకారం బ్రహ్మైవాఽఽత్మేత్యుపాస్మహే।
ద్రవ్యాదివిషయే యాని ప్రయుక్తాని ప్రయోక్తృభిః॥
స్వార్థహేతోర్నివృత్త్యైవ నివర్తన్తే వచాంస్యతః॥ ౯౮ ॥

లక్షణావృత్త్యా బోధకశబ్దవశాదుత్పన్నజ్ఞానాత్ప్రత్యక్త్వేనైవ బ్రహ్మప్రతిపత్తిరితి విశేషం దర్శయతి—నిర్మమమితి। యత ఇత్యాదివాక్యస్యార్థం పూర్వోక్తముపసంహరతి—ద్రవ్యాదీతి। యాని లోకే ద్రవ్యగుణాద్యనాత్మవిషయే శ్రోతృబుద్ధిసిద్ధ్యర్థం ప్రయోక్తృభిర్వృద్ధైర్వచాంసి ప్రయుక్తాని ప్రతీయన్తే తాని స్వార్థే ప్రవృత్తిహేతోః షష్ఠ్యాదేర్నివృత్త్యైవ బ్రహ్మణో నివర్తన్తే తస్మాన్న బ్రహ్మణో వాచ్యతేత్యర్థః॥ ౯౮ ॥

న మాతృయాయినో యస్మాత్ప్రత్యయా బుద్ధికర్తృకాః।
తన్నివృత్తౌ నివర్తన్తే తస్మాత్తే మనసా సహ॥ ౯౯ ॥

మనసా సహేతిభాగస్యార్థమాహ—నేత్యాదినా। ప్రత్యయా విపరిణామా బుద్ధికర్తృకాః సర్వే బుద్ధితద్వృత్తిసాక్షిణి మాతరి యస్మాద్గన్తుం న పారయన్తి తస్మాత్తేషాం ప్రత్యయానాం సాక్షిణః సకాశాన్నివృత్తౌ తజ్జనకాః శబ్దాః స్వకార్యభూతైర్మనఃశబ్దితైస్తైరేవ ప్రత్యయైః సహ నివర్తన్తే। అతః శబ్దతజ్జ్ఞానయోరవిషయో బ్రహ్మేత్యర్థః॥ ౯౯ ॥

యతో వాచోఽభిధానాని ప్రయుక్తాన్యుపలబ్ధయే।

సర్వాణ్యనభిధాయైవ నివర్తన్తేఽవబోధ్య చ॥ ౬౦౦ ॥

తర్హి కుతో బ్రహ్మణః శాస్త్రప్రమాణకత్వమిత్యాశఙ్క్య లక్షణావృత్త్యా బ్రహ్మణి శాస్త్రస్య బోధకత్వమిత్యుక్తం స్మారయతి—యత ఇతి। వాచకవాభావేఽపి లక్షణయా బోధమాధాయైవ నివృత్తేన శబ్దప్రమాణకత్వహానిరితి శేషః॥ ౬౦౦ ॥

ఉదయాది చ యచ్ఛబ్దైర్జ్ఞానమాకారవద్ధియః।

స్వతో బుద్ధం తదప్రాప్య నామ్నా సహ నివర్తతే॥ ౧ ॥

జ్ఞానేన సహ శబ్దానాం నివృత్తిముక్త్వా శబ్దేన సహ జ్ఞానస్య నివృత్తిం దర్శయతి—ఉదయాదీతి॥ ౧ ॥

మాహాత్మ్యమేతచ్ఛబ్దస్య యదవిద్యాం నిరస్యతి।

సుషుప్త ఇవ నిద్రాయా దుర్బలత్వాచ్చ బాధ్యతే॥ ౨ ॥

బ్రహ్మణః శబ్దతజ్జన్యజ్ఞానావిషయత్వే కథం తద్గతావిద్యానివర్తకత్వం శబ్దస్య సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— మాహాత్మ్యమితి। తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యాఽఽత్మవిషయత్వమన్తరేణ తద్గతావిద్యానివర్తకత్వే దృష్టాన్తమాహ—సుషుప్త ఇతి। యథా సుషుప్తే పురుషే దేవదత్తోత్తిష్ఠేత్యాదిస్తద్బోధకః శబ్దస్తమవిషయీకుర్వన్నేవ తద్గతనిద్రాయా నివర్తకో దృశ్యతే తథాఽత్రాపీత్యర్థః॥ ౨ ॥

దుర్బలత్వాదవిద్యాయా ఆత్మత్వాద్బోధరూపిణః।

శబ్దశక్తేరచిన్త్యత్వాద్విద్మస్తం మోహహానతః॥ 3 ॥

అవిద్యాయా దుర్బలత్వాచ్చ ప్రత్యగాత్మని శబ్దోత్థవిద్యా తద్బాధికేత్యాహ—దుర్బలత్వాచ్చేతి। దార్ష్టాన్తికం ప్రపఞ్చయతి—దుర్బలత్వాదితి।

బోధైకరసస్యాఽఽత్మత్వాత్తత్రావిద్యాయా దుస్థత్వాద్విషమన్త్రాదిషు దృష్టత్వాదేవ శబ్దసామర్థ్యస్యాచిన్త్యత్వాదాత్మనో విషయీకరణమన్తరేణ తదాకారజ్ఞానోదయమాత్రేణ తత్రావిద్యాం శబ్దో నివర్తయతీత్యర్థః॥ ౩ ॥

అగృహీత్త్వైవ సంబన్ధమభిధానాభిధేయయోః।

హిత్వా నిద్రాం ప్రబుధ్యన్తే సుషుప్తే బోధితాః పరైః॥ ౪ ॥

సుషుప్తదృష్టాన్తం పూర్వోపదిష్టం ప్రపఞ్చయతి—అగృహీత్త్వైవేతి। సుషుప్తే హి స్థానే పార్శ్వస్థైర్బోధితాః సుషుప్తాస్తత్కాలే శబ్దార్థయోః సంబన్ధ పూర్వవిది తమపి స్మరణేనాప్రతిపద్యైవ శబ్దోత్థజ్ఞానాన్నిద్రాం పరిత్యజ్యోత్తిష్ఠన్తీత్యర్థః॥ ౪ ॥

జాగ్రద్వన్న యతః శబ్దం సుషుప్తే వేత్తి కశ్చన।

ధ్వస్తేఽతో వచసాఽజ్ఞానే బ్రహ్మాస్మీతి భవేన్మతిః॥ ౫ ॥

సుషుప్తికాలే సంబన్ధాస్మరణే శబ్దస్మరణం కారణమాహ—జాగ్రవదితి। యథా సుషుప్తికాలే సంబన్ధస్మరణమన్తరేణ ఫలవతీ శబ్దార్థప్రతిపత్తిర్దృశ్యత్ తథాఽఖణ్డైకరసవాక్యార్థాన్వయిత్వమాద్యర్థే సంబన్ధగ్రహణాదృత ఏవ శబలే త్వమాద్యర్థే శక్తిగ్రహణమాత్రేణ లక్షణావృత్త్యా ప్రత్యగ్భూతే బ్రహ్మణ్యవిషయే శబ్దో బుద్ధిం జనయతి తయా బుద్ధ్యా ధ్వస్తే సత్యజ్ఞానే బ్రహ్మాహమస్మీత్యనుభవో భవతీత్యాహ—ధ్వస్త ఇతి॥ ౫ ॥

నాభేదః క్రియయోరత్ర క్రియాతత్ఫలభేదతః।

కిం పూర్వమితిచోద్యస్య నాత్రాతః సంభవో భవేత్॥ ౬ ॥

జ్ఞానస్య కారణత్వాదజ్ఞానధ్వంసస్య కార్యత్వాత్కార్యకారణయోశ్చ పూర్వాపరీభావస్య వ్యవస్థితత్వాచ్చోద్యాభాసస్య నిరవకాశత్వమిత్యాహ—నేత్యాదినా॥ ౬ ॥

అవిద్యాఘాతినః శబ్దాదహం బ్రహ్మేతిధీర్భవేత్।

నశ్యత్యవిద్యయా సార్ధం హత్వా రోగమివౌషధమ్॥ ౭ ॥

జ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వేఽపి నివర్తకాన్తరం తస్య మృగ్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవిద్యేతి॥ ౭ ॥

అవశిష్టం స్వతో బుద్ధం శుద్ధం ముక్తం తతో భవేత్।
నాతః స్యాద్భావనాపేక్షా నాపి మానాన్తరం ప్రతి॥ ౮ ॥

సకార్యావిద్యానివృత్తౌ కిమవశిష్యతే తదాహ—అవశిష్టమితి। యథోక్తస్య వస్తునోఽవశిష్టత్వే తత్ర నియోగభావనయోరన్యతరాపేక్షా మానాన్తరాపేక్షా వా నావతరతీతి విచారాన్తరం ప్రస్తౌతి—నాత ఇతి। భావనాశబ్దేన నియోగోఽపి గృహ్యతే నిత్యత్వాదుక్తస్య ముక్తిరూపస్య వస్తునో నియోగభావనయోరపేక్షా న యుక్తా బుద్ధత్వాన్మానాన్తరం ప్రత్యపి నాపేక్షా తత్ర సిధ్యతీత్యర్థః॥ ౮ ॥

అలౌకికత్వాద్బోధస్య స్వతశ్చావగమాత్మనః।
బోధ్యే హి లౌకికేఽపేక్షా పరతోఽవగతౌ తథా॥ ౯ ॥

మానాన్తరాయోగ్యత్వాచ్చోక్తే వస్తుని తదపేక్షా నాస్తీత్యాహ—అలౌకికత్వాదితి। తత్రైవ హేత్వన్తరం పూర్వోక్తం స్మారయతి—స్వతశ్చేతి। మానాన్తరాపేక్షా తర్హి కుత్రేత్యాశఙ్క్య మానాన్తరయోగ్యే స్వప్రకాశత్వరహితే చ తదపేక్షేత్యాహ—బోధ్యే హీతి॥ ౯ ॥

నద్యాస్తీరే ఫలానీవ ప్రత్యక్షాద్యనపేక్షతః।
కిమివేహాన్యమానేషు తవాపేక్షాఽభిధాశ్రుతేః॥ ౧౦ ॥

ఉక్తస్య వస్తునో మానాన్తరాపేక్షాభావం వ్యతిరేకదృష్టాన్తేన స్ఫోరయతి—నద్యా ఇతి। యథా నద్యాస్తీరే ఫలాని సన్తీతి లౌకికాభిఘాతేశ్రుతేరాప్తప్రయుక్తాయా మూలప్రమాణాపేక్షా దృశ్యతే న తథా తత్త్వమస్యాద్యభిధాశ్రుతేరన్యమానేషు తవాపేక్షా యుక్తా తదర్థే ప్రత్యక్షాద్యపేక్షాయా వక్తుమశక్యత్వాదత్తో వస్తు తన్మానం చానపేక్షమిత్యర్థః॥ ౧౦ ॥

ప్రమాతా చ ప్రమాణం చ ప్రమేయో నిశ్చితిస్తథా।

యత్సాంనిధ్యాత్ప్రసిధ్యన్తి తత్సిద్ధౌ కిమపేక్షతే॥ ౧౧ ॥

కించ సర్వసాధకత్వాత్పూర్వోక్తస్య వస్తునో నాస్తి మానాన్తరాపేక్షత్వమిత్యాహ—ప్రమాతా చేతి॥ ౧౧ ॥

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేషు ఘటోఽయమితిసంవిదః।

వ్యవధానం న చేహాస్తి తద్భావాభావసాక్షితః॥ ౧౨ ॥

యథా ఘటోఽయమితిసంవిదో దేశకాలజ్ఞానబుద్ధివృత్తిలక్షణం వ్యవధానమస్తి న తథా జాగరితాద్యవస్థాత్రయే ప్రత్యగాత్మనః సిద్ధౌ కించిద్వ్యవధానముపలభ్యతేఽతో వ్యవధానభావాభావసాక్షిత్వాదాత్మనః సదాభానాన్న తత్ర మానాన్తరాపేక్షేత్యాహ—జాగ్రదితి॥ ౧౨ ॥

ఇదమేవమిదం నైవమితిబుద్ధిర్విభాగభాక్।

అనాత్మికాఽఽత్మవత్యత్ర యేనాసౌ కిమపేక్షతే॥ ౧౩ ॥

కించేదం కర్తవ్యమిదం న కర్తవ్యమిత్యేవంప్రకారా బుద్ధిర్భాగభాగినీ స్వారస్యేన స్వరూపశూన్యా యేన చిదాత్మనా స్వరూపవత్యాలక్ష్యతే నాసావాత్మా భావనాం నియోగం మానాన్తరం వా కించిదపేక్షితుం క్షమతే తస్య సర్వప్రకారబుద్ధిసత్తాప్రదత్వాదిత్యాహ—ఇదమితి॥ ౧౩ ॥

కర్త్రాదివ్యాపృతేః పూర్వమసంకీర్ణ ఉపాధిభిః।

అవిక్షిప్తో హ్యసంసుప్తోఽనుభవః కిమపేక్షతే॥ ౧౪ ॥

కర్త్రాదికారకవ్యాపారాత్పూర్వమేవ స్వాపాదావాత్మనః సద్భావోపలబ్ధేశ్చ న తత్సిద్ధౌ నియోగభావనామానాన్తరేష్వపేక్షాఽస్తీత్యాహ—కర్త్రాదీతి ॥ ౧౪ ॥

అభిధేయం న యద్వస్తు ప్రత్యయశ్చ న ఢౌకతే।

నియుక్తోఽపి నియోగేన కథం తద్రష్టుమర్హతి ॥ ౧౫ ॥

కించాఽఽత్మనో నియోగాపేక్షా న స్వసత్తాసిద్ధయే యుక్తా తదీయసత్తాయా నిత్యత్వాన్న చ తద్దర్శనాయ నియోగాపేక్షా సంభవతీత్యాహ—అభిధేయమితి ॥ ౧౫ ॥

అపి మానాన్తరప్రాప్తం వస్తువృత్తం నివర్తయేత్।

నియోగార్థానురోధేన యది వస్త్వవబోధ్యతే ॥ ౧౬ ॥

అపిచ వధజ్ఞానానురోధేన యది వస్తుసిద్ధిరిష్యతే తదా తత్త్వమస్యాది వాక్యం ద్రష్టవ్యాదివాక్యాపేక్షయా మానాన్తరం తేనావగతం యత్ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మ తదయం వాదీ నిరాకుర్యాన్నియోగానురోధేన వస్తుబోధనే తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యాపి నియోగసిద్ధావేవోపక్షీణత్వాదన్యపరస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధే వస్తుని మానత్వానుపపత్తేరిత్యాహ—అపి మానాన్తరేతి ॥ ౧౬ ॥

భావ్యతేఽసన్నపీహార్థః ప్రసిద్ధేర్లోకవహ్నివత్।

బ్రహ్మణస్త్వప్రసిద్ధత్వాత్తథాఽప్యత్ర సుదుర్లభమ్ ॥ ౧౭ ॥

బ్రహ్మజ్ఞానే విధ్యసంభవే హేత్వన్తరమాహ—భావ్యత ఇతి। యద్యప్యన్నపి ద్యులోకస్యాగ్నిత్వలక్షణోఽర్థో వ్యవహారభూమావసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరితి శ్రుత్యా భావ్యతే ద్యులోకోఽగ్నిశ్చేతి పదార్థయోరత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్తథాఽపి బ్రహ్మణోఽభిప్రేతస్య నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణస్య లోకవదగ్నివచ్చాప్రసిద్ధత్వాదత్ర బ్రహ్మజ్ఞానే విధానమతిదుర్లభమనుపపన్నమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥

క్రియతే లౌకికోఽప్యర్థః పదార్థాన్వయరూపతః।

అవాక్యార్థాత్మకం బ్రహ్మ తథాఽప్యత్ర సుదుష్కరమ్॥ ౧౮ ॥

అతశ్చ బ్రహ్మజ్ఞానం విధాతుమశక్యమిత్యాహ—క్రియత ఇతి। యద్యపి నియోగో భావనా వేత్యలౌకికోఽప్యర్థః కర్తుం శక్యతే పదార్థాన్వయద్వారా సంసృష్టరూపత్వాత్తథాఽపి బ్రహ్మావాక్యార్థాత్మకమఖణ్డైకరసమతో న తజ్జ్ఞానే విధానం సుకరమిత్యర్థః॥ ౧౮ ॥

ప్రమాణమప్రమాణం చ ప్రమాభాసస్తథైవ చ।

కుర్వన్త్యేవ ప్రమాం యత్ర తదసంభావనా కుతః॥ ౧౯ ॥

అవాక్యార్థాత్మకం బ్రహ్మేత్యయుక్తం బ్రహ్మణోఽసంభావితత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రమాణమితి। ప్రమాణాదిసాధక-త్వేన నిత్యదృష్టిస్వభావస్య బ్రహ్మణః సిద్ధత్వాత్తదసంభావనా నాస్తీత్యర్థః॥ ౧౯ ॥

ప్రామాణ్యమేతత్పృష్ఠేన కస్మాన్నేత్యభిధాశ్రుతిః।

నియోగస్యాపి మానత్వం నానపేక్ష్య ప్రమామిమామ్॥ ౨౦ ॥

వేదాన్తేషు జ్ఞాననియోగానఙ్గీకారే కథం ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తకూటస్థానుభవస్థితావిద్యాతత్కార్యనివర్తకజ్ఞానకారణత్వేన వేదాన్తప్రామాణ్యం నియోగమన్తరేణావిరుద్ధం సిధ్యతీత్యాహ—ప్రామాణ్యమితి। కించ నియోగస్య సంసర్గాక్షేపకత్వేన తత్ప్రామాణ్యం త్వయేష్యతే న చ జడస్య నియోగస్య యథోక్తమనుభవమన్తరేణ మానత్వమనుమన్తుం శక్యతే తస్మాన్నియోగసాధనత్వేన ప్రాగుక్తానుభవస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాదలం జ్ఞాననియోగాఙ్గీకారేణేత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—నియోగస్యేతి॥ ౨౦ ॥

పశ్యేదాత్మానమిత్యాది వాక్యం యత్స్యాద్విధాయకమ్।

జ్ఞానకర్తవ్యతాయాం తన్నియోజ్యపురుషం ప్రతి॥ ౨౧ ॥

కించ వేదాన్తేషు విధ్యభ్యుపగమే విధివాక్యాద్వాక్యాన్తరాద్వా బ్రహ్మసిద్ధిరితి వికల్ప్య విధాయకస్య వాక్యస్య విధావేవ చరితార్థత్వాన్న వస్తుని మానతేత్యాద్యం దూషయతి— పశ్యేదితి॥ ౨౧ ॥

స్వవ్యాపారేఽనపేక్ష్యైవ వస్తువృత్తం వచో యతః।

నియుఙ్క్తే పురుషం తస్మాద్వస్తువృత్తం సుదుర్లభమ్॥ ౨౨ ॥

పురుషవ్యాపారే వస్తువృత్తమనపేక్ష్యైవ పురుషస్య ప్రవర్తకత్వాద్విధాయకం వాక్యం వస్తునః సాధకం న భవతీత్యేతదేవ సాధయతి—స్వవ్యాపార ఇతి॥ ౨౨ ॥

స్వశక్త్యననురూపం చేత్కార్యం వాక్యశతైరపి।

నియుక్తోఽపి న తత్సిద్ధావలం శక్యే స హీశ్వరః॥ ౨౩ ॥

జ్ఞానస్య విధేయత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం తదేవ నాస్తీత్యాహ—స్వశక్తీతి। యద్ధి జ్ఞానాఖ్యం కార్యం పురుషస్య కర్తుమకర్తుమన్యథా కర్తుమశక్యం తత్ర ద్రష్టవ్యాదివాక్యైరనేకైర్నియుక్తోఽపి పురుషో న జ్ఞానసిద్ధౌ స్వాతన్త్ర్యమవలమ్బతే। జ్ఞానస్య ప్రమాణవస్తుపరతన్త్రస్య పురుషాధీనత్వాభావాద్యాగాదౌ హి పురుషః స్వాధీనే స్వతన్త్రో భవతి తస్మాద్విధిఘటనాయోగ్యత్వాజ్జ్ఞానస్య న తత్ర విధిరస్తీత్యర్థః॥౨౩॥

అభిధాశ్రుతితత్సిద్ధౌ వ్యాపృచ్చేత ప్రయత్నతః।

విధివాక్యానుగామిత్వాన్నార్థస్యైకాన్యతస్వతన్త్రతః॥ ౨౪ ॥

తత్త్వమస్యాదివాక్యాద్విధివాక్యాతిరిక్తాద్వస్తుసిద్ధిరితి ద్వితీయం కల్పముత్థాపయతి– అభిధేతి। అభిధాశ్రుతే-రపి విధ్యనుసారిత్వాన్న స్వాతన్త్ర్యేణ వస్తుసాధకత్వమితి దూషయతి–విధీతి॥ ౨౪ ॥

స్వమాంసాన్యపి ఖాదన్తి నియోగానతిలఙ్ఘినః॥ ౨౫ ॥

జహత్యపి ప్రియాన్ప్రాణాఞ్శక్యార్థత్వాత్తతోఽపి
అశక్యే వినియుక్తోఽపి కృష్ణలాన్శ్రపయేదితి ॥ ౨౬ ॥

జ్ఞానస్య పురుషతన్త్రత్వాభావాత్తత్కర్తుం పురుషో న శక్నోతీత్యత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ—స్వమాంసానీతి। యథా కృష్ణలాన్శ్రపయేదితి విక్లిత్తిఫలకే కృష్ణలపాకే సర్వథైవాశక్యే నియుక్తోఽపి బుద్ధిపూర్వకారీ న ప్రవర్తతే తథా తతోఽపి కృష్ణలపాకాదశక్యే జ్ఞానే నియుక్తో వివేకీ తదశక్యత్వబుద్ధ్యా నైవ తత్ర ప్రవర్తితుం ప్రభవతి తతః స్వానధీనే జ్ఞానే న యుక్తో విధిరితి సాధర్మ్యధృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—తతోఽపీతి ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥

సర్వాత్మనాఽప్యసౌ కుర్వన్కుర్యాత్తస్కరకన్దువత్ ॥ ౨౭ ॥

నచోపాసాన్తరాధీనో బ్రహ్మజ్ఞానోదయో భవేత్।
తం యథా తం తమేవేతిన్యాయదృబ్ధశ్రుతేః స్మృతేః ॥ ౨౮ ॥

యది పునః సర్వాత్మనా కర్తుమశక్యమపి జ్ఞానమసౌ నియోజ్యో నియోగబలాదేవ కుర్యాత్తదాఽయం సామర్థ్యమనపేక్ష్య నియోగమేవానురుధ్య కుర్వన్కేవలక్లేశభాగీ భూత్వా స్వాపేక్షితం పురుషార్థం న ప్రతిపద్యేత ఇతి సదృష్టాన్తమాహ—సర్వాత్మనేతి। కశ్చిచ్చౌరోఽయం కృత్వా స్వకీయచౌర్యసంవరణార్థం సంనిహితం కన్దుగృహం ప్రవిష్టో గృహస్వామినా కన్దునా కన్దుకర్మణి నియుక్తస్తత్కర్మణ్యశక్యే వినియుక్తత్వాత్తత్కుర్వన్రాజపురుషైస్తస్కరమన్వేషమాణైస్తత్ర ఝటితి సమాగతైరుక్తే కర్మణ్యకుశలతాం సమాలోచ్య తస్కరోఽయమితి జ్ఞాత్వా గృహీతో వ్యర్థక్లేశభాగీ యథా తస్కరకన్దుః సంవృత్తస్తథా బ్రహ్మజ్ఞానే నియుక్తోఽపి తస్య కర్తుమశక్యత్వాత్తత్కుర్వన్వ్యర్థక్లేశభాగీ భవేదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥

జ్ఞానే విధ్యభావేఽపి వైధోపాసనాతో జ్ఞానం భవతీత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతిభ్యాముపాసనస్య జ్ఞానాతిరిక్తఫలశ్రవణాన్నైవమిత్యాహ—నచేతి। న్యాయశబ్దేన తత్క్రతున్యాయో గృహ్యతే ॥ ౨౮ ॥

నార్థస్పృగ్భావనా చేత్స్యాద్బ్రహ్మధీజన్మనే న సా।

స్వభ్యస్తా రాజతీ నో ధీః శుక్తికాజ్ఞానజన్మనే॥ ౨౯ ॥

కించోపాసనస్యార్థసాధకత్వే జ్ఞానానతిరేకాదర్థాసంస్పర్శిత్వం వక్తవ్యం తతశ్చ జ్ఞానసాధనత్వాసిద్ధిరిత్యాహ—నార్థేతి। ఉపాసనస్యార్థాస్పర్శిత్వేఽప్యభ్యాసప్రకర్షాద్భవతి సమ్యగ్ధీహేతుతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వభ్యస్తేతి॥౨౯॥

ద్రష్టవ్యశ్చేద్భవేదాత్మా స్యాన్నియోగస్తదాఽఽత్మని।

నిషేధాద్దర్శనస్యేహ న నియోగోఽస్త్యతః పరే॥ ౩౦ ॥

ద్రష్టవ్యశ్రుతేరాత్మజ్ఞానే తదుపాసనే వా నియోగః స్యాదిత్యాశఙ్క్య న దృష్టేరిత్యాదినా దర్శనాదివిషయత్వనిషేధాన్నాఽఽత్మజ్ఞానే తదుపాసనే వా నియోగోఽస్తీత్యాహ—ద్రష్టవ్యశ్చేదితి। ఆత్మనీత్యాత్మజ్ఞానే తదుపాసనే వేత్యర్థః। దర్శనస్యేత్యుపాసనస్యాప్యుపలక్షణమతః పరే దర్శనాదేరగోచరే వస్తుని దర్శనాదౌ న నియోగోఽస్తీత్యర్థః॥ ౩౦ ॥

నియోగానుప్రవేశేన వస్తుతత్త్వం ప్రబోధ్యతే।

న హి విధ్యనపేక్షస్య ప్రామాణ్యమనువాదినః॥ ౩౧ ॥

నియోగానభ్యుపగమే వేదాన్తానామనువాదకత్వేనాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాన్నియోగద్వారైవ తేషాం వస్తుబోధకత్వమితి శఙ్కతే—నియోగేతి॥ ౩౧ ॥

నైవం యతః క్రియైవేహ చోదనాభిర్విధీయతే।

స్వవ్యాపారే యతస్తాభిర్నియోక్తుం శక్యతే పుమాన్॥

ద్రవ్యస్వరూపేఽసాధ్యత్వాత్కథం తాభిః ప్రవర్త్యతే॥ ౩౨ ॥

కిం వేదాన్తేష్వాత్మని తజ్జ్ఞానే వా విధిర్వివక్ష్యతే నాఽఽద్య ఇత్యాహ—నైవమితి। విధివ్యవహారభూమౌ క్రియాయా ఏవ కర్తవ్యత్వేన విధిభిరభిధానాన్నాఽఽత్మని విధిశఙ్కేత్యర్థః। సాధ్యేఽర్థే నియోగస్య సావకాశత్వాదాత్మని సిద్ధేఽర్థే తస్య నిరవకాశత్వమిత్యేతదుపపాదయతి—స్వవ్యాపార ఇతి॥ ౩౨ ॥

నచాపీహాఽఽత్మవిజ్ఞానం చోదనాభిర్విధీయతే।

స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇతి హ్యేతస్మాత్తస్య సిద్ధితః॥ ౩౩ ॥

న ద్వితీయ ఇత్యాహ—నచేతి। కిం శాబ్దమాత్మజ్ఞానం విధేయం కింవా జ్ఞానాన్తరం ప్రథమమపి స్వోత్పత్త్యర్థం స్వఫలార్థం వా విధీయతే నాఽఽద్య ఇత్యాహ—స్వాధ్యాయ ఇతి॥ ౩౩ ॥

కర్మావబోధో న యథా నియోగాన్తరమీక్షతే।

తథైవాఽఽత్మావబోధోఽపి న నియోగాన్తరాద్భవేత్॥ ౩౪ ॥

శాబ్దస్యాఽఽత్మవిజ్ఞానస్యాధ్యయనవిధ్యనురోధాదేవోత్పత్తేరుపపత్తేస్తదర్థం నాస్తి విధ్యన్తరాపేక్షేత్యేతదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి—కర్మేతి॥ ౩౪ ॥

స్యాదేతదాత్మబోధస్య నియోగవిరహాద్యది।

పుమర్థకారితా పుంభిర్లభ్యతే న తు లభ్యతే॥ ౩౫ ॥

నియోగైకాధిగమ్యత్వాజ్జ్ఞానకార్యస్య నాన్యతః।

ప్రమాన్తరాదిదం సిధ్యేన్నాపి స్యాదభిధానతః॥ ౩౬ ॥

ఆత్మజ్ఞానస్య విధేయత్వమన్తరేణ ఫలవత్త్వం చేన్న తస్య విధేయత్వం సిధ్యేన్న చాన్తరేణ విధేయత్వం ఫలవత్త్వం తస్య లభ్యతే తేన తస్య ఫలసిద్ధ్యర్థం విధేయతేతి కల్పాన్తరముత్థాపయతి—స్యాదేతదితి॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥

నైతదేవం యతో నేహ జ్ఞేయార్థవ్యాప్తిమాత్రతః।

ఫలాన్తరం ప్రబోధస్య కించిత్సంభావ్యతేఽణ్వపి॥ ౩౭ ॥

జ్ఞేయనిశ్చయస్యం జ్ఞానఫలత్వాత్తస్య చ జ్ఞానోత్పత్తినాన్తరీయకత్వాన్న ఫలాయ జ్ఞానే విధిరితి పరిహరతి—నైతదితి॥ ౩౭ ॥

అన్తరేణ నియోగం చ స్వాత్మబోధస్య సిద్ధితః।

స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇతి బ్రూహి స్యాత్కిం నియోగతః॥ ౩౮ ॥

జ్ఞానం చేదుత్పద్యతే తదా జ్ఞేయాభివ్యాప్తిరూపం ఫలం విధిమన్తరేణ సిధ్యతు తదుత్పత్తిరేవ విధ్యభావే కథం సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్య న చాపీత్యత్రోక్తం స్మారయతి—అన్తరేణేతి॥ ౩౮ ॥

నైవం యతోఽన్యదేవేదం విజ్ఞానాన్తరమాత్మని।

సోపాయం కార్యమిత్యేవం చోద్యతే కేవలం పరమ్॥ ౩౯ ॥

న వయం శబ్దజ్ఞానం విధేయం బ్రూమః కింతు జ్ఞానాన్తరమేవ శమదమాద్యుపాయసహితం విధేయమితిమతాన్తరముత్థాపయతి—నైవమితి॥ ౩౯ ॥

శబ్దాజ్జనితవిజ్ఞానాద్వ్యతిరిక్తం పరాత్మగమ్॥ ౪౦ ॥

అసంస్పృష్టాపరోక్షవస్తుగోచరత్వం కేవలత్వం జ్ఞానాన్తరమేవ విశదయన్పరత్వం స్ఫోరయతి—శబ్దాదితి॥ ౪౦ ॥

న హి శబ్దసముత్థేన బ్రహ్మ జ్ఞానేన శక్యతే।

తస్యావాక్యార్థరూపత్వాత్పరిచ్ఛేత్తుం ఘటాదివత్॥ ౪౧ ॥

శాబ్దజ్ఞానేనైవ బ్రహ్మణః సిద్ధత్వాదనర్థకం జ్ఞానాన్తరవిధానమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న హీతి ॥ ४० ॥

నానాపదార్థసంసర్గలక్షణోఽయం యతః స్మృతః।

వాక్యార్థో వాక్యవిద్భిర్హి ప్రసావాక్యం చ నో మనమ్ ॥

తస్య చావిషయత్వాత్తు బ్రహ్మావాక్యార్థరూపభృత్ ॥ ४१ ॥

కథమవాక్యార్థరూపత్వం బ్రహ్మణః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఖణ్డైకరసత్వాఙ్గీకారాదిత్యాహ—నాన్యేతి। బ్రహ్మణి వాక్యం ప్రమాణమిత్యభ్యుపగమాదవాక్యార్థత్వం తస్యాసిద్ధమిత్యాశఙ్క్య వాక్యం బ్రహ్మణి ప్రమాణమిత్యేతదఙ్గీకృత్య వాక్యార్థత్వం తస్య నిరస్యతి—ప్రమేతి ॥ ४२ ॥

విజ్ఞానాన్తరగమ్యం తదభ్యుపేయం బలాదపి।

నచేద్వాక్యోత్థవిజ్ఞానగ్రాహ్యం బ్రహ్మభ్యుపేయతే ॥

నాఽఽమ్నాయార్థో భవేత్తర్హి నైవం వేదార్థ ఏవ చ ॥ ४३ ॥

అవాక్యార్థత్వ బ్రహ్మణః సిద్ధే శాబ్దజ్ఞానాతిరిక్తజ్ఞానగమ్యత్వం తస్య బలాదేవ ప్రాప్నోతీతి ఫలితమాహ— విజ్ఞానాన్తరేతి। బ్రహ్మణో వాక్యోత్థజ్ఞానావిషయత్వే వేదవాక్యం తత్ర ప్రమాణమిత్యఙ్గీకారో విరుధ్యేతేతి శఙ్కతే—న చేదితి। వేదవాక్యోత్థజ్ఞానాభ్యాససాధ్యసాక్షాత్కారలక్షణజ్ఞానగమ్యత్వాద్వేదార్థత్వం బ్రహ్మణః సిధ్యతీతి పరిహరతి—నైవమితి ॥ ४३ ॥

కథం వేదార్థతైతస్య న చేద్వాక్యార్థ ఇష్యతే ॥ ४४ ॥

పుంవ్యాపారానధీనత్వాన్న నియోగాదయం భవేత్।

పదార్థాన్వయాన్నాపి వాక్యోత్థో బోధ ఆత్మని ॥ ४५ ॥

ఉక్తమేవ సైద్ధాన్తికం చోద్యమనువదతి—కథమితి॥ ४४ ॥

వేదోక్తజ్ఞానగమ్యత్వేన వేదార్థత్వమితి భవన్నియోగాద్భవదాజ్ఞాబలాన్నాయమర్థః సిధ్యేదయమస్య వాక్యస్యార్థ ఇత్యస్యార్థస్య పురుషవ్యాపారసాధ్యత్వాభావాదితి పూర్వవాదీ పరిహరతి—పుంవ్యాపారేతి। ధర్మస్య వాక్యోక్తజ్ఞానగమ్యత్వేన వాక్యార్థత్వవద్బ్రహ్మణోఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పదార్థేతి। పదస్యార్థత్వేన పదానన్వయాద్బ్రహ్మణోఽపదార్థత్వాద్ధర్మవైలక్షణ్యాన్న వాక్యజన్యజ్ఞానగమ్యత్వమిత్యర్థః॥ ४७ ॥

తదన్వయేఽపి నైవాయం వాక్యార్థత్వం సమశ్నుతే।

సామాన్యమాత్రవాచిత్వే పదానాం సంక్షయో యతః॥ ४८ ॥

పదేన పదార్థతయా బ్రహ్మణోఽన్వయేఽపి న తస్య వాక్యగమ్యత్వం పదస్య సామాన్యమాత్రవిషయత్వాద్వాక్యస్య విశేషవిషయత్వాద్బ్రహ్మణశ్చ సామాన్యత్వేఽపి విశేషత్వాభావాదిత్యాహ—తదన్వయేఽపీతి। వస్తుతస్తు బ్రహ్మ త్వయా సామాన్యవిశేషభావశూన్యమభ్యుపగతం తత్ర కుతః శబ్దప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥ ४८ ॥

పదార్థవ్యతిరేకేణ న చావాక్యార్థవాచకః।

అతోఽవాక్యార్థరూపోఽయం యోఽహం బ్రహ్మేతి నిశ్చయః॥ ४९ ॥

కించ పదవాచ్యాదర్థాద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మణోఽపదార్థత్వాదపదార్థస్య చావాక్యార్థత్వాదవాక్యార్థస్య బ్రహ్మణో వాచకో బోధకః శబ్దో నాస్తి। న చ లక్షణయా శబ్దో బ్రహ్మ బోధయతి। సర్వథా వాచ్యత్వరహితస్య లక్ష్యత్వాయోగాదతో న బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిరిత్యాహ—పదార్థేతి। యస్మాదేవం శాబ్దజ్ఞానావిషయో బ్రహ్మ తస్మాదవాక్యార్థరూపమశాబ్దం జ్ఞానాన్తరమసంస్పృష్టాపరోక్షాకారం విధేయం తచ్చ శాబ్దజ్ఞానాభ్యాసోపాయసాధ్యాపరోక్షజ్ఞానలక్షణమితి తద్గమ్యం బ్రహ్మ వేదప్రమాణకముపచారాదిత్యుపసంహరతి—అత ఇతి। యోఽహం బ్రహ్మాస్మీత్యసంస్పృష్టాపరోక్షాకారో నిశ్చయోఽభ్యాసాదుత్పద్యతే స యద్యపి శాబ్దో బోధో న

భవతి తథాఽపి తథావిధబోధాభ్యాసప్రచయప్రసూతత్వాత్తద్ధర్మ్యే బ్రహ్మణి శాస్త్రం ప్రమాణమితి శక్యమేవం వక్తుమిత్యర్థః॥ ౪౭ ॥

నియోగానుప్రవేశేన వస్తుతత్త్వమితీరితమ్।

యత్తస్య పరిహారాయ శ్లోకోఽస్మాభిర్యథోదితః॥ ౪౮ ॥

నియోగానురోధాద్వస్తుసిద్ధిర్న వేదప్రసాదాదితి త్వదీయచోద్యస్య యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్లోకేనోక్తం సమాధానమితి సిద్ధాన్తమాహ—నియోగేతి॥ ౪౮ ॥

ఇదం జ్ఞేయమిదం జ్ఞానం జ్ఞాతాఽస్మీతి విభాగతః।

సర్వదా దర్శనాత్తావన్నావిద్యాఽన్యైష విద్యతే॥ ౪౯ ॥

కథమస్య శ్లోకస్య యథోక్తచోద్యపరిహారహేతుత్వమిత్యాశఙ్క్య తత్సిద్ధ్యర్థమనాత్మప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వం సాధయతి—ఇదమితి। జ్ఞేయాదిత్రితయస్యాసంకీర్ణత్వేన సదా భాసనాదస్యాఽఽత్మనస్తద్విషయాజ్ఞానాభావాత్తస్మిన్నజ్ఞాతత్వాయోగాత్తస్య ప్రమాణగమ్యత్వాసిద్ధేః సర్పాదివదవిద్యావిజృమ్భితత్వమిత్యర్థః॥ ౪౯ ॥

చిన్మాత్రవ్యతిరేకేణ సర్వప్రత్యయసాక్షిణః।

రూపాన్తరం న సంభావ్యం ప్రమాభాసాత్తథా హ్నుతిః॥ ౫౦ ॥

చిదాత్మనోఽపి సదాసిద్ధత్వావిశేషాత్ప్రమాణాగమ్యత్వాదజ్ఞాతత్వమన్తరేణ తదయోగాదవిద్యావిజృమ్భితత్వం తుల్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—చిన్మాత్రేతి। ప్రత్యగాత్మనః సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వాదవిద్యాకల్పితత్వం రూపాన్తరమసంభావ్యమిత్యర్థః। ఆత్మా చిద్రూపశ్చేత్కథం యథావదస్ఫురణమిత్యాశఙ్క్యాజ్ఞానాదిత్యాహ—ప్రమాభాసాదితి। హ్నుతిరిత్యస్ఫూర్తిరుచ్యతే॥ ౫౦ ॥

హానోపాదానహీనోఽయం తత్సాక్షిత్వాత్స్వతో ధ్రువః।

ద్రష్టాదిసాక్షితాఽప్యస్య తత్కారణసమాశ్రయాత్॥ ౫౧ ॥

కల్పితత్వం జగతో వదతా ప్రత్యగాత్మనోఽధిష్ఠానత్వేనాకల్పితత్వం స్వయంప్రభవత్వం చోక్తమ్। ఇదానీం తస్య కూటస్థత్వమాహ—హానేతి। కూటస్థస్య కథం సాక్షిత్వమిత్యాశఙ్క్య హానోపాదానాద్యాత్మకస్య ద్వైతస్య కారణం సాభాసమజ్ఞానం తద్వష్టమ్భాదస్య సాక్షిత్వమిత్యాహ—ద్రష్టాదీతి॥ ౫౧ ॥

ఇదం వేద్మి న వేద్మీదమితి బుద్ధిర్వివర్తతే।

ప్రత్యభిజ్ఞాశ్రయా సా స్యాద్ధష్టైవోభయరూపభాక్॥ ౫౨ ॥

అజ్ఞానాదాత్మనః సాక్షిత్వమిత్యుక్తే జ్ఞానాజ్ఞానయోరేకాశ్రయత్వాదాత్మన్యజ్ఞానసంబన్ధవజ్జ్ఞానసంబన్ధస్యాపి వక్తవ్యతయా నిర్విశేషత్వహానిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఇదమితి। బుద్ధిరహంవృత్తిః సైవ జ్ఞానాజ్ఞానరూపేణ భాతీతి నాఽఽత్మనః సవిశేషత్వప్రసిద్ధిరిత్యర్థః। అహంవృత్తేరాత్మాశ్రయత్వాదాత్మని సవిశేషత్వం దుష్పరిహరమిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యభిజ్ఞావృత్తేరన్తఃకరణాశ్రయత్వాత్ప్రత్యభిజ్ఞాశబ్దితాన్తఃకరణాశ్రయాఽహంవృత్తిరిత్యఙ్గీకారాన్నాఽఽత్మని సవిశేషత్వశఙ్కేత్యాహ—ప్రత్యభిజ్ఞేతి। అహంవృత్తేరన్తఃకరణాశ్రయత్వే సాభాసమన్తఃకరణమేవ జ్ఞానాజ్ఞానరూపభాగభ్యుపగన్తవ్యమిత్యాహ—దుష్టైవేతి॥ ౫౨ ॥

నిర్విభాగాత్మకత్వాత్తు సర్వకోశాతివర్తినః।

రూపం నానాత్మవన్న్యాయ్యం ప్రత్యభిజ్ఞాసమాశ్రయమ్॥ ౫౩ ॥

జ్ఞానాజ్ఞానయోరాత్మగతత్వేన ప్రతిభానాదాత్మాశ్రయత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నిర్విభాగేతి। అన్తఃకరణస్యేవాఽఽత్మనో నానావిధం రూపం నోపపద్యతే సర్వకోశాతివర్తిత్వాదతో యదన్తఃకరణం సాభాసం ప్రత్యభిజ్ఞాశబ్దితం తదేవ జ్ఞానాజ్ఞానవికల్పార్హమిత్యర్థః॥ ౫౩ ॥

ప్రతిస్మృత్యాన్యతః ప్రాప్తం రూపం యత్పారిణామికమ్।

జ్ఞాతా ప్రత్యభిజానాతి ప్రత్యక్షార్థోపసంస్కృతః॥ ౫౪ ॥

ప్రత్యగాత్మనో జ్ఞానాజ్ఞానవికల్పాశ్రయత్వం న్యాయశూన్యమిత్యుక్తం ప్రకటయతి—ప్రతిస్మృత్యేతి। అహంకర్తా పరిణామీ సామాసో జ్ఞాతేత్యుచ్యతే స చ పూర్వప్రవృత్తప్రత్యయానుభవప్రసూతార్థసంస్కారసంస్కృతో విషయద్రష్టృత్వేన ప్రాప్తం పారిణామికం రూపం ప్రతిస్మృత్య తదనుస్మరణపూర్వకం సోఽయమితి వా సోఽహమితి వా ప్రత్యభిజానాతీతశ్చ సామాసాన్తఃకరణగతానుసంధానప్రత్యయవదజ్ఞానాదేరపి తద్గతత్వేన కూటస్థానుభవనిష్ఠత్వాభావాత్తత్ర కల్పనయా ప్రతీతిరిత్యర్థః॥ ౫౪ ॥

బుద్ధేః స్యాదపరాధోఽయం యద్బాహ్యార్థానుకారితా।

ప్రత్యక్త్వం చిన్నిభత్వం చ కౌటస్థ్యాన్నాయమాత్మని॥ ౫౫ ॥

కేచిత్తు ప్రత్యగాత్మైవ జ్ఞాతేత్యాచక్షతే తాన్ప్రత్యాహ—బుద్ధేరితి। విషయాకారేణాఽఽత్మాకారేణ చ పరిణామో బుద్ధేరేవ సిధ్యతి। న త్వాత్మని పరిణామో యుజ్యతే। తస్య కూటస్థత్వాదిత్యర్థః॥ ౫౫ ॥

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు।

బాహ్యం నిరస్య ధీరూపం చిన్మాత్రాత్మావభాసయా॥

ధియోపలక్ష్యావాక్యార్థం సర్వదాఽవ్యభిచారతః॥ ౫౬ ॥

వ్యభిచారిణశ్చ బాధేన తత్త్వమస్యాదిరూపిణీ।

దహన్త్యఖిలమజ్ఞానం బోధయత్యేవ కేవలమ్॥ ౫౭ ॥

ప్రత్యగాత్మనో నియోగగమ్యత్వనిరాకరణేన కేవలశబ్దగమ్యత్వప్రతిపాదనార్థం స్వయంప్రకాశత్వం నిర్విశేషత్వం కూటస్థత్వం జ్ఞేయాదిద్వైతస్య కల్పితత్వేనాద్వితీయత్వం చోక్తమ్। ఇదానీం కేవలశబ్దగమ్యత్వం ప్రతీచః సాధయతి—అన్వయేత్యాదినా। మననశబ్దితాన్వయవ్యతిరేకాఖ్యశ్రౌతయుక్త్యబష్టమ్భాద్బుద్ధిగ్రాహ్యం బుద్ధ్యాకారం బాహ్యం సర్వమనాత్మజాతమవస్థాత్రయే వ్యభిచారిత్వాన్నిరాకృత్య చిన్మాత్రస్య

సద్రైవావ్యభిచారిత్వాత్కేవలచిదాకారజ్ఞానేనావాక్యార్థాత్మకం వాక్యార్థాన్వయాయోగ్యం తదేవ చిన్మాత్రం త్వంపదార్థరూపం గృహీత్వా వ్యవస్థితస్య ముముక్షోస్తత్త్వమస్యాదివాక్యోత్థా బ్రహ్మాహమిత్యేవంరూపా బుద్ధివృత్తిరాత్మగతమజ్ఞానం తత్కార్యం చ స్వోదయనాన్తరీయకత్వేన దహన్తీ త్వమర్థస్య బ్రహ్మత్వం బ్రహ్మణశ్చాఽఽత్మత్వం సకలవిశేషశూన్యం బోధయత్యేవేత్యఙ్గీకారాద్యుక్తం బ్రహ్మణః శబ్దైకగమ్యత్వమిత్యర్థః॥ ౫౬ ॥ ౫౭ ॥

సామానాధికరణ్యాదేర్ఘటేతరఖయోరివ।

వ్యావృత్తేః స్యాదవాక్యార్థః సాక్షాన్నస్తత్త్వమర్థయోః॥ ౫౮ ॥

బ్రహ్మాత్మనోరన్యోన్యాన్వయః శబ్దబోధ్యశ్చేన్న శబ్దాదవాక్యార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సామానాధికరణ్యాదేరితి। యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యత్ర విరుద్ధాంశనిరాకరణేనాఽఽకాశమాత్రం బోధ్యతే తథా తత్త్వమసీత్యత్ర తత్త్వంపదయోః సామానాధికరణ్యాత్తదర్థయోశ్చ వాచ్యయోర్విశేషణవిశేష్యభావాత్పదతదర్థయోశ్చ లక్ష్యలక్షణభావాత్తత్త్వమర్థయోర్విరుద్ధాంశవ్యావృత్తేరవాక్యార్థోఽఖణ్డైకరసలక్షణో వాక్యాదేవ సాక్షాత్ప్రతిపన్నః స్యాదిత్యర్థః॥ ౫౮ ॥

వాక్యాదేవవాక్యార్థో యస్మాత్సాక్షాత్ప్రసిధ్యతి।

అన్యదేవేదమిత్యాది సర్వం స్యాత్తుషకణ్డనమ్॥ ౫౯ ॥

శబ్దాదేవ వాక్యార్థప్రతిపత్తావిత్థం సంభవన్త్యాం జ్ఞానాన్తరస్య శాబ్దజ్ఞానాతిరిక్తస్య విధేయత్వవచనమనుచితమితి ఫలితమాహ—వాక్యాదితి॥ ౫౯ ॥

అజ్ఞానమన్యథాజ్ఞానం సంశయజ్ఞానమేవ చ।

ఘటాదావేవ తద్దృష్టం న జ్ఞాతృజ్ఞానసాక్షిషు॥ ౬౦ ॥

శాబ్దజ్ఞానాదేవావాక్యార్థసిద్ధావపి జ్ఞానాన్తరమజ్ఞానాదినివృత్యర్థం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అజ్ఞానమితి॥ ౬౦ ॥

అజ్ఞానాది త్రయం తావత్ప్రత్యయేఽపి న విద్యతే।
తస్య హ్యవ్యవధానేన ప్రత్యక్షాన్నాన్యమానతా॥ ౬౧ ॥

జ్ఞాతురవ్యవధానేన సంశయో నిశ్చయోఽపి వా।
ప్రత్యయః ప్రథతే యస్మాన్న మానాన్తరకాఙ్క్ష్యతః॥ ౬౨ ॥

అజ్ఞానాది త్రితయం జ్ఞానే నాస్తీత్యేతదాదౌ సంక్షేపవిస్తరాభ్యాం వార్త్తికద్వయేన దర్శయతి—అజ్ఞానాదీతి। వక్ష్యమాణకైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపి శబ్దః॥ ౬౧ ॥ ౬౨ ॥

అజ్ఞానాది త్రయం తావజ్జ్ఞాతర్యపిం న విద్యతే।
కిమఙ్గ సర్వదాఽలుప్తచక్షుష్యాత్మని కేవలే॥ ౬౩ ॥

ప్రమాతర్యపి న త్రితయమస్తి తస్యాప్యవ్యవధానేన సాక్షిప్రత్యక్షత్వాదిత్యాహ—అజ్ఞానాది త్రయమితి। యత్తు సాక్షిణి త్రయం నాస్తీతి ప్రతిజ్ఞాతం తదిదానీం కైముతికన్యాయేన సాధయతి—కిమఙ్గేతి। ప్రమాత్రాదేరప్యాత్మప్రసాదాదేవ సిద్ధత్వాత్తత్రాపి నాజ్ఞానాది త్రయం సంభావ్యతే కిముత సాక్షిణ్యాత్మనీతి తతో నాజ్ఞానాదినివృత్త్యర్థం జ్ఞానాన్తరం విధేయం శాబ్దాదేవ ప్రమాణజ్ఞానాదాత్మని ప్రాతిభాసికాజ్ఞానాదినివృత్తిరిత్యర్థః॥ ౬౩ ॥

నిర్ధూతాశేషభేదోఽయమవాక్యార్థాత్మకస్తథా।
సుషుప్తే గమ్యతేఽస్మాభిర్నానృతం శ్రుతిగౌరవాత్॥ ౬౪ ॥

నిర్విశేషస్యావాక్యార్థాత్మకస్య బ్రహ్మాత్మనః సుషుప్త్యవస్థాయామనుభూయమానత్వాచ్చ తత్సిద్ధయే జ్ఞానాన్తరం న విధేయమిత్యాహ—నిర్ధూతేతి। న చ సౌషుప్తం యథోక్తం వస్తు ప్రతిజ్ఞాతం మిథ్యేతి వక్తవ్యం తత్ర్పతీతేర్యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదిశ్రుతిమూలత్వాదిత్యాహ—నానృతమితి॥ ౬౪ ॥

సర్వదా చాఽఽత్మరూపత్వాద్వ్యభిచారాదరాత్మనః।

బ్రహ్మాత్మని స్వతః సిద్ధం జ్ఞానం మోహాపనోది యత్॥ ౬౫ ॥

యత్తు జ్ఞానాన్తరమజ్ఞానాదినివృత్త్యర్థమాత్మని విధేయమిత్యాశఙ్క్య నిరాకృతం తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ—సర్వదా చేతి। ఆత్మస్వరూపచైతన్యస్యైవ వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తస్యాజ్ఞానాదినివర్తకత్వాత్కుతో జ్ఞానాన్తరే విధ్యపేక్షేత్యర్థః॥ ౬౫ ॥

జ్ఞాతాజ్ఞాతవిభాగోఽస్మిఞ్జ్ఞానాజ్ఞానాత్మతా తథా।

జ్ఞాత్రజ్ఞాతృత్వమప్యేవం స్వతః సిద్ధేర్న సాక్షిణః॥ ౬౬ ॥

నను జగతో జ్ఞాతాజ్ఞాతజ్ఞానాజ్ఞానాత్మకస్యాఽఽత్మని వస్తుతో విద్యమానత్వాన్తన్నివృత్త్యర్థం వైధజ్ఞానాపేక్షేతి చేన్నేత్యాహ—జ్ఞాతేతి। జ్ఞాతాజ్ఞాతజ్ఞానాజ్ఞానాత్మకస్య జగతః స్వతః సాక్షిణః సకాశాదేవ సిద్ధేః సత్త్వోపలబ్ధ్యోః సాక్ష్యధీనత్వేన తస్య కల్పితత్వాన్న తత్ర పరమార్థతో ద్వైతం సిధ్యతి। తథైవ సాక్షిణః సాక్షిత్వమపి వస్తుభూతం నాస్తి। తథా చ వస్తుతో జగతః సాధ్యసాధనాత్మకస్య నివృత్త్యర్థం జ్ఞానవిధిర్న సంభవతీత్యర్థః॥ ౬౬ ॥

స్వవ్యాపారే నియోగోఽపి నియుఙ్క్తే పురుషం బలాత్।

యథాభూతార్థతా బుద్ధేర్వాస్తవీ న తు పౌరుషీ॥ ౬౭ ॥

ప్రమాణజ్ఞానే నాస్తి విధిరిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ—స్వవ్యాపార ఇతి। విధిర్హి పురుషస్య వ్యాపారే స్వసామర్థ్యాత్పురుషం ప్రవర్తయతి। ప్రమాణజ్ఞానం తు ప్రమాణవస్తుపరతన్త్రత్వాన్న విధియోగ్యమతోఽపి న విధేయమిత్యర్థః। జ్ఞానస్య యథార్థబోధకత్వార్థం విధేయత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్య నిరాచష్టే—యథా భూతేతి॥ ౬౭ ॥

ఇదమేవమదో నేతి యథైవార్థమృతే విధిమ్।

వేత్తి తత్త్వమసీత్యేవం కిం న వేత్యభిధాశ్రుతేః॥ ౬౮ ॥

కించ కర్మకాణ్డాద్విధివ్యతిరేకేణ కర్మవాక్యార్థజ్ఞానవద్బ్రహ్మకాణ్డాదపి విధివ్యతిరేకేణ బ్రహ్మజ్ఞానం సంభవత్యవిశేషాదిత్యాహ—ఇదమితి॥ ౬౮ ॥

క్రియాయాం విధిసంపాతః కర్త్రాదిషు న సిద్ధితః।

న చానేకార్థతైకస్య వాక్యస్య భవతేష్యతే॥ ౬౯ ॥

ఆత్మతజ్జ్ఞానయోర్విధేయత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ—క్రియాయామితి। కించ జ్ఞానస్య విధేయత్వే వాక్యస్య జ్ఞానవిధి-పరత్వాత్తస్మాదేవ వస్తుసిద్ధేరయోగ్యత్వాద్వాక్యాన్తరం వస్తుబోధకమేష్టవ్యమిత్యాహ—నం చేతి॥ ౬౯ ॥

ప్రత్యక్షాదేవ భేదోఽయమభిధాననియోగయోః।

తస్య చేద్వ్యభిచారిత్వం వ్యర్థం సర్వజ్ఞభాషితమ్॥ ౭౦ ॥

విధాయకమేవ సర్వం వాక్యం న వస్తుబోధకమస్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రత్యక్షాదేవేతి। నియోగశబ్దేన విధాయకం వాక్యం గృహ్యతే। తత్త్వమస్యాదేరభిధానవాక్యస్య విధాయకవాక్యస్య చ శ్రోత్రేన్ద్రియేణ భేదగ్రహణాద్విధాయకమేవ సర్వం వాక్యమితి న శక్యం వక్తుమ్। కేవలవస్తుబోధినోఽపి తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః। ప్రత్యక్షం వ్యభిచారి భ్రాన్తమిత్యాశఙ్క్య సత్సంప్రయోగే పురుషస్యేన్ద్రియాణాం బుద్ధిజన్మ ప్రత్యక్షమితి ప్రత్యక్షలక్షణసూత్రస్య తద్భాష్యస్య చ యద్వ్యభిచరతి న తత్ప్రత్యక్షం యన్న వ్యభిచరతి తత్ప్రత్యక్షమిత్యస్య విరోధాన్నైవమిత్యాహ—తస్య చేదితి॥ ౭౦ ॥

కర్తుః క్రియాయాం స్వాతన్త్ర్యం వస్తువృత్తే హ్యనీశ్వరః।

వస్తువృత్తం చ నో ముక్తిః క్రియాశ్చేదనిత్యతాః॥ ౭౧ ॥

వస్తుని తజ్జ్ఞానే చ విధిర్నాస్తీత్యుక్తమ్। ఇదానీం వస్తుని విధ్యభావే హేత్వన్తరమాహ—కర్తురితి। క్రియాయాం పురుషస్య స్వాతన్త్ర్యాత్తత్ర యుక్తో విధిః। వస్తుస్వరూపే తు పురుషస్యానైశ్వర్యాన్న తత్ర విధిః సంభవతీత్యర్థః। వస్తుని విధ్యభావేఽపి ముక్తేర్విధక్రియాసాధ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యా వరతుస్వరూపత్వాన్నైవమిత్యాహ—

వస్తువృత్తం చేతి। వస్తుత్వేఽపి క్రియాసాధ్యత్వే తస్యా వివక్షితే నిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ—క్రియాతశ్చేదితి॥ ౭౧ ॥

యథావస్తు హి యా బుద్ధిః సమ్యగ్జ్ఞానం తదేవ నః।

పౌరుషాయాసమాత్రోత్థమజ్ఞానం రజతాదివత్॥ ౭౨ ॥

వస్తుని విధేయత్వం నిరాకృత్య తజ్జ్ఞానస్య విధేయత్వే దూషణాన్తరమాహ—యథావస్త్వితి। ప్రమాణవస్తుతన్త్రం జ్ఞానం న విధేయమ్। విధేయత్వే తు పురుషతన్త్రత్వేన రజతాదిజ్ఞానవదప్రమాణమేవ స్యాదిత్యర్థః॥ ౭౨ ॥

వస్తుమాత్రానురోధిత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానస్య దుష్కరమ్।

నియోగానుప్రవేశేన వస్తుతత్త్వావబోధనమ్॥ ౭౩ ॥

సమ్యగ్జ్ఞానస్య మానవస్త్వనురోధిత్వాన్నియోగానుప్రవేశద్వారా వస్తుస్వరూపబోధనం వేదాన్తానాం దుష్కరమిత్యుపసంహరతి —వస్తుమాత్రేతి॥ ౭౩ ॥

నియోగానుప్రవేశే వా హేతోర్వ్యాప్తిః ప్రదర్శ్యతామ్।

గమకత్వమృతే వ్యాప్తిం నైవ హేతోః ప్రసిధ్యతి॥ ౭౪ ॥

కించ వేదాన్తేషు నియోగానుప్రవేశే వాక్యత్వం ప్రమాణత్వం వ హేతూ కర్తుం న శక్యతే। పరపక్షే ప్రత్యక్షాదౌ చ వ్యాప్త్యభావాదిత్యాహ—నియోగేతి। యద్యపి పరపక్షరూపే వాక్యే నియోగానుప్రవేశాభావాద్వాక్యత్వస్య న వ్యాప్తిః ప్రత్యక్షాదౌ చ ప్రమాణత్వేఽపి నియోగానుప్రవేశాభావాత్ప్రమాణత్వస్య న వ్యాప్తిరస్తి తథాఽపి హేతుద్వయస్య గమకత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్య వ్యాప్తిమన్తరేణ గమకత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాన్నైవమిత్యాహ—గమకత్వమితి॥ ౭౪ ॥

విధిశూన్యస్య వాక్యస్య ప్రామాణ్యం ప్రత్యగాత్మని।

యేషాం ప్రకాశ్యత ఇతి న తేషాం మతిరీదృశీ॥ ౭౫ ॥

వేదాన్తేషు త్వయాఽపి క్వచిత్క్వచిన్నియోగాఙ్గీకారాన్నియోగనిరాకరణమస్థానే సంభ్రమమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—విధిశూన్యస్యేతి। ఉపనిషద్వాక్యస్య విధివిధురస్య ప్రత్యగాత్మవిషయే ప్రకాశ్యతే ప్రతిపాద్యతే ప్రామాణ్యమితి యేషాం మతం తేషాం వేదాన్తేషు నియోగోఽస్తీత్యేవంప్రకారా మతిర్న భవతి। తత్ర క్వచిత్క్వచిన్నియోగాఙ్గీకారస్తు శ్రవణాదిక్రియావిషయో జ్ఞానవిషయనియోగనిషేధావిరోధీత్యర్థః॥ ౭౫ ॥

ప్రకాశ్యత్వాశ్రయశ్చాయం వ్యాపారః సర్వ ఏవ చ।

తస్మిన్నసతి తన్మిథ్యా యదేతద్భవతేరితమ్॥ ౭౬ ॥

కించ శాబ్దజ్ఞానే వా తదభ్యాసే వా తదుత్థే జ్ఞానాన్తరే వా విధివ్యాపారో బ్రహ్మణో జ్ఞానగమ్యత్వసాపేక్షత్వాత్తదభావే న సంభవతీత్యాహ—ప్రకాశ్యత్వేతి॥ ౭౬ ॥

అస్థూలాశబ్దతావాదిప్రకాశ్యత్వాది కుప్యతి।

నియోగానుప్రవేశేన యది వస్తు ప్రకాశ్యతే॥ ౭౭ ॥

కించాస్థూలాశబ్దతావాదినా వాక్యేన బ్రహ్మణః సర్వవిశేషనిషేధద్వారేణ ప్రతిపాద్యత్వం తత్ఫలం చ విధేయజ్ఞానగమ్యత్వే విరుధ్యేత తస్మాదస్థూలాదివాక్యవిరోధో బ్రహ్మత్మనో విధేయజ్ఞానబోధ్యత్వే స్యాదిత్యాహ—అస్థూలేతి॥ ౭౭ ॥

న చాప్రమాణతా తస్య నియోగోత్సఙ్గసంశ్రయాత్।

ఏవమప్యప్రమాణం చేన్నియోగోఽవిషయో భవేత్॥ ౭౮ ॥

కించాస్థూలాదివాక్యే నియోగానుప్రవేశే తస్య నియోగనిష్ఠత్వేన స్వరూపే ప్రామాణ్యం న స్యాన్న చ ప్రమాణస్య సతోఽన్యసంశ్రయాదప్రామాణ్యం యుక్తమిత్యాహ—న చేతి। నియోగాననుప్రవేశేఽపి వాక్యం విధిరహితవాక్యత్వాదనాప్త-వాక్యవదప్రామాణ్యమేవేత్యాశఙ్కామనూద్య దూషయతి—ఏవమపీతి। విధిరహితవాక్యస్యాప్రమాణత్వే బ్రహ్మణస్తద్గమ్యత్వాభావాదన్యస్య చ తత్ర

ప్రమాణస్యానిష్టత్వాత్తదసిద్ధౌ తద్విషయజ్ఞానాసిద్ధేర్జ్ఞాననియోగో నిర్విషయోం నిరవకాశః స్యాదితి దూషణభాగస్యార్థః॥ ౭౮ ॥

అదృశ్యం పశ్య ఇత్యేవం నియుక్తోఽపి న శక్నుయాత్।

శక్నుయాత్సంనియోగాచ్చేత్కుర్యాత్తస్కరకన్దువత్॥ ౭౯ ॥

అవిషయత్వేఽపి బ్రహ్మణస్తజ్జ్ఞానే నియోగః స్యాదిత్యాశఙ్క్య వస్త్వన్యథాకరణే పురుషస్యాసామర్థ్యాన్నైవమిత్యాహ—అదృశ్యమితి। నియోగసామర్థ్యావిషయమపి విషయీకర్తుం పురుషః శక్ష్యతీత్యాశఙ్క్యాశక్యేఽర్థే ప్రవృత్తస్య ప్రయాసవైఫల్యమిత్యుక్తం స్మారయతి—న శక్నుయాదితి॥ ౭౯ ॥

విదితేతరాతిరేకిత్వాద్బ్రహ్మరూపానువాదిభిః।

నియోగగర్భబచనైః పశ్యేదితి విరుధ్యతే॥ ౮౦ ॥

యత్తు నియోగసహితవచనైర్బ్రహ్మ పశ్యేదిత్యుచ్యతే తదన్యదేవ తద్విదితాదిత్యాదివాక్యైర్బ్రహ్మణోఽవిషయత్వాదిభిర్విరుధ్యతే। తతోఽపి న బ్రహ్మజ్ఞానస్య విధేయత్వమిత్యాహ—విదితేతి॥ ౮౦ ॥

విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి శ్రుతిః।

న దృష్టేరితి దృశ్యత్వం నియోగైరేవ వార్యతే॥ ౮౧ ॥

నియోగసహితవాక్యైర్బ్రహ్మణో విషయత్వనిషేధాచ్చ తజ్జ్ఞానస్య విధేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ—విజ్ఞాతారమితి॥ ౮౧ ॥

సదావగతిరూపస్య జ్యోతిశ్చకావభాసినః।

స్వయంజ్యోతిఃస్వభావస్య న్యాయ్యం తస్మాన్న దర్శనమ్॥ ౮౨ ॥

ఇతశ్చ బ్రహ్మణో దృశ్యత్వానుపపత్తేర్న తజ్జ్ఞానస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యాహ—సదేతి॥ ౮౨ ॥

ద్రష్టా చేద్దృశ్యతే దృశ్యం ప్రత్యక్షావిషయః కథమ్।

కర్మకర్తృత్వమేకస్య దోషో బ్రహ్మాత్మదర్శనే॥ ౮౩ ॥

ద్రష్టాత్మనా రూపాదిజగతో దృశ్యత్వాత్తస్య చాహమితిప్రత్యక్షవిషయత్వాదవిషయత్వస్యైవాభావాదాత్మజ్ఞానే విధిః సంభవతీతి శఙ్కతే—ద్రష్టా చేదితి। బ్రహ్మాత్మనో దర్శనకర్మత్వే కర్త్రన్తరాభావాత్కర్మకర్తృవిరోధః స్యాదితి దూషయతి—కర్మేతి॥ ౮౩ ॥

అదృష్టం తదకర్మత్వాత్కౌటస్థ్యాన్నాపి దృష్టికృత్।

జన్యాదివిక్రియాషట్కనిషేధోఽప్యేవమర్థవాన్॥ ౮౪ ॥

బ్రహ్మాత్మనశ్చేదేకస్యోభయరూపత్వమయుక్తం తర్హి కర్మత్వం కర్తృత్వమేవ వా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అదృష్టమితి। బ్రహ్మాత్మనో న కర్మత్వం నాపి కర్తృత్వమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ—జన్యాదీతి॥ ౮౪ ॥

ప్రమాతృత్వాదిభేదేన యత్స్వరూపం ప్రతీయతే।

తత్ప్రకాశ్యత ఇత్యాహురప్రకాశస్వరూపతః॥ ౮౫ ॥

ఆత్మనో దర్శనకర్మత్వాభావే కస్య దర్శనకర్మత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రమాతృత్వాదితి। అప్రకాశస్వరూపత్వం జడత్వమ్॥ ౮౫ ॥

ప్రమాత్రైవ ప్రమేయం చేత్ప్రమాణం ప్రమితిస్తథా।

స్వరూపాచ్చైకరూపత్వాన్న తదేభిర్నిరుచ్యతే॥ ౮౬ ॥

యత్తు పూర్వవాదినా ప్రమేయత్వం ద్రష్టురూపదిష్టం తదనూద్య దూషణాన్తరమాహ— ప్రమాత్రైవేతి। ప్రమేయస్య ప్రమాతృత్వే ప్రమాణతత్ఫలయోరపి సాక్షిమాత్రత్వం స్యాదిత్యర్థః। యది సాక్షిస్వరూపాచ్చైతన్యమాత్రాన్మేయత్వాదేరేకత్వం తదా మేయత్వాదేశ్చిన్మాత్రత్వేనాద్వయత్వాదేభిర్మేయత్వాదిశబ్దైర్మేయత్వాదిర్నోచ్యతే। మేయత్వాదేశ్చైతన్యాతిరిక్తస్యాభావాదతో న మేయత్వాది సాక్షిణో యుక్తమితి ఫలితమాహ— స్వరూపాదితి॥ ౮౬ ॥

ప్రామాణ్యమనువాదానాం న చేత్స్వవిషయే మతమ్।

పయోగుణస్య సంబన్ధో న ప్రాప్నోతి జుహోతినా॥ ౮౭ ॥

కించ పదానామర్థవాదానాం చానువాదశబ్దితానాం స్వార్థే ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమన్యథా పయోద్రవ్యస్య దధిద్రవ్యస్య చ జుహోతినా సంబన్ధో న సిధ్యేత్తత్తత్పదేన తత్తదర్థస్యాసిద్ధత్వాత్తథా చ పయసా జుహోతి దధ్నా జుహోతీత్యాదివాక్యమప్రమాణమాపద్యేతాతశ్చ పదప్రామాణ్యే విధిరహితవాక్యస్య కిము వక్తవ్యం ప్రామాణ్యమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—ప్రామాణ్యమితి॥ ౮౭ ॥

స్వర్గేణైవాభిసంబన్ధః పయసశ్చేదనుత్తరమ్।

స్వర్గస్య సిద్ధయే నాలం ద్రవ్యమాత్రం పయో యతః॥ ౮౮ ॥

పయోద్ధ్యాదేర్జుహోతినా సంబన్ధో న భవతి కింతు స్వర్గేణేతి శఙ్కతే—స్వర్గేణైవేతి। అనువాదాప్రామాణ్యే దధ్యాదిగుణస్య జుహోతినా సంబన్ధో న సిధ్యతీతి మచ్చోద్యస్య స్వర్గేణ సంబన్ధో దధ్యాదేరిత్యుత్తరం న భవతి। అనువాదాప్రామాణ్యే స్వర్గేణాపి దధ్యాదిగుణస్య సంబన్ధాసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ—అనుత్తరమితి। పయోదధ్యదేః స్వర్గేణ సంబన్ధమఙ్గీకృత్యానుత్తరమిత్యుక్తం న చ తస్య క్రియాద్వారమన్తరేణ సంబన్ధోఽస్తీత్యాహ— స్వర్గస్యేతి॥ ౮౮ ॥

ప్రణయః సాధనత్వం చ ప్రాప్తం తస్మాదనుద్యతే।

విశిష్టోపాశ్రయం ద్రవ్యమతోఽలం పశుసిద్ధయే॥ ౮౯ ॥

పదానాం పదార్థస్మారకత్వేऽపి పదార్థస్మృతీనామధిగతపదార్థాసాధారణ్యేన తత్ర ప్రామాణ్యోపపత్తేస్తద్ధేతూనాం తేషామపి ప్రామాణ్యం దురపహ్నవమిత్యభిప్రేత్య ద్రవ్యస్య క్రియాద్వారేణైవ శుమర్థసాధనత్వమిత్యేతత్ప్రసఙ్గేన చమసేనాపః ప్రణయేదిత్యత్ర వివక్షితం విశేషం దర్శయతి—ప్రణయ ఇతి। అతఃశబ్దో యస్మాదర్థే। యస్మాద్గోదోహనద్రవ్యం స్వర్గసాధనీభూతదర్శపూర్ణమాసక్రత్వర్థవిశిష్టమపాం ప్రణయనముపాశ్రిత్య పశుకామస్య పశుసిద్ధయే సమర్థీ భవతి తస్మాద్దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే చమసేనాపప్రణయేదిత్యత్ర ప్రణయస్తస్యాపూర్వసాధనత్వం చ ప్రాప్తమేవ పశుకామవాక్యేऽనూద్యతే। తచ్చోభయమాశ్రిత్య గోదోహనద్రవ్యం పశ్వర్థే విధీయతే। క్రియోపరాగమన్తరేణ ద్రవ్యస్య పుమర్థసాజనత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః॥ ౮౯ ॥

గోదోహనస్య భిన్నత్వాద్భిన్నం చేత్సాధనం మతమ్।

ప్రాప్తౌ ప్రణయతీత్యస్య సాధ్యభేదాద్విభిన్నతా॥ ౯౦ ॥

చమసాత్ప్రణయతికారకాత్తథావిధస్య గోదోహనస్య భిన్నత్వాత్ప్రణయనాద్యమపి సాధనం భిద్యేతేతి శఙ్కతే—గోదోహనస్యేతి। యది గోమోహనచమసవాత్ప్రణయతిభేదస్తదా స్వర్గపశుసాధ్యభేదాదపి ప్రణయతిభేదః స్యాజ్జ్యోతిష్టోమదర్శపూర్ణమాసవదుమయథాऽప్యాశ్రిత్య విధానప్రక్రియా యాధ్యేతేతి దూషయతి—ప్రాప్తేతి॥ ౯౦ ॥

హానోపాదానశూన్యత్వాదప్రామాణ్యం మతం యది।

బ్రహ్మాస్మీతి పరిజ్ఞానమప్రమాణం ప్రసజ్యతే॥ ౯ ॥

అనువాదప్రామాణ్యం ప్రసఙ్గప్రాప్తమేవం పరిసమాప్యాభిధాశ్రుతిప్రామాణ్యం ప్రకృతం ప్రతిపాదయితుం పూర్వపక్షయతి—హానేతి। ప్రవర్తకం నివర్తకం వాక్యం ప్రమాణం దృష్టముభయరూపత్వవిరహే నాస్తి ప్రామాణ్యం శక్యస్యేత్యభ్యుపగమేऽపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్య వేదాన్తానాం ప్రవర్తకత్వనివర్తకత్వవిరహితత్వాత్తేభ్యో జాతమహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానమప్రమాణం స్యాదిత్యాహ—బ్రహ్మేతి॥ ౯౧ ॥

ఆత్మత్వాదనుపాదేయమనన్యత్వాదహేయతా।

అభిధాశ్రుతేశ్చేదేతత్కిమన్యత్రాపేక్ష్యతే విధేః॥ ౬౨ ॥

వేదాన్తేభ్యో బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానే సతి కర్తవ్యప్రవృత్తినివృత్త్యోరభావే సర్వకర్తవ్యతానివృత్త్యా కృతకృత్యత్వసిద్ధేర్విధ్యపేక్షామన్తరేణ తత్త్వమస్యాదిశ్రుతేరనతిశయపురుషార్థహేతుజ్ఞానజనకత్వప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ—ఆత్మత్వాదితి॥ ౬౨ ॥

అనూక్తేరపి మానత్వం నైవ ధ్వాఙ్క్షైర్విలుప్యతే।

నియోగానుప్రవిష్టత్వాద్యథైవేహాభిధాశ్రుతేః॥ ౬౩ ॥

అభిధాశ్రుతేర్విధ్యపేక్షామన్తరేణేత్థం ప్రామాణ్యేఽపి యదనువాదశబ్దితానాం పదానామర్థవాదానాం చ స్వార్థే ప్రామాణ్యముక్తం తన్న సిధ్యతి తేషాం నియోగానుప్రవిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అనూక్తేరితి। యథాఽభిధాశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యం నియోగానుప్రవేశమన్తరేణ సంభవతీత్యుక్తం తథైవానూక్తిశబ్దితానాం పదానామర్థవాదానాం చ స్వార్థే మానత్వం నియోగానుప్రవిష్టత్వావష్టమ్భేన కాకోపమైర్మీమాంసకైర్న నివారయితుం శక్యతే। పదానామర్థవాదానాం చ నియోగనిరపేక్షమేవ స్వార్థం ప్రతిపాద్య పశ్చాత్తైకమర్థ్యవశేన నియోగానుప్రవేశాభ్యుపగమాదిత్యర్థః॥ ౬౩ ॥

ఏవం చ సతి దృష్టాన్తో భవతాం నోపపద్యతే।

నియోగాదేవ విజ్ఞానమిత్యేవం నియమః కుతః॥ ౬౪ ॥

అనువాదస్యాపి నియోగాతిరేకేణ ప్రామాణ్యే సిద్ధే నియోగానుప్రవిష్టమేవ వాక్యం ప్రమాణమిత్యత్ర దృష్టాన్తో నాస్తీతి ఫలితమాహ—ఏవం చేతి। దృష్టాన్తాభావే చ నియోగనిష్ఠాదేవ వాక్యాత్ప్రమా భవతీతినియమాసిద్ధిరిత్యాహ నియోగాదితి॥ ౬౪ ॥

వాదానువాదయోరర్థో యది భిన్నః ప్రతీయతే।

అగతార్థాధిగన్తృత్వాదస్త్వనూక్తేః ప్రమాణతా॥ ౬౫ ॥

కించ వాదానువాదయోరర్థైక్యే వాదవదనువాదస్యాపి ప్రామాణ్యాభ్యుపగమధ్రౌవ్యాదర్థభేదే వక్తవ్యే ప్రామాణ్యమవి-శిష్టమేష్టుం శక్యమిత్యాహ—వాదేతి॥ ౯౫ ॥

అన్వక్షం భిన్నరూపా ధీరిహ వాదానువాదయోః।

అపూర్వాధిగతిః పూర్వమిహ బుద్ధావబోధనమ్॥ ౯౬ ॥

అనూక్తిశబ్దేన పదాన్యర్థవాదవాక్యాని చ గృహీతానీత్యఙ్గీకృత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి—అన్వక్షమితి॥ ౯౬ ॥

మృగతోయాదివన్మిథ్యా యద్యనూక్తేర్భవేన్మతిః।

విధేర్నిర్విషయత్వం వః సర్వత్రైవ ప్రసజ్యతే॥ ౯౭ ॥

కించ పదోత్థా బుద్ధిర్మిథ్యా చేన్నియోగస్య నిర్విషయత్వం స్యాద్యాగాద్యనువాదేన తస్మిన్నియోగాభ్యుపగమాత్పదజన్యబుద్ధేర్మిథ్యాత్వే చ తదయోగాదిత్యాహ—మృగతోయేతి॥ ౯౭ ॥

స్వాభిధేయం నిరాకాఙ్క్షో హ్యనువాదః ప్రబోధయేత్।

తత్ర చేదప్రమాణం స్యాత్స్యాత్తదుచ్చారణం వృథా॥ ౯౮ ॥

అన్యాపేక్షామన్తరేణ స్వార్థబోధకత్వాచ్చ పదస్య ప్రామాణ్యమప్రత్యాఖ్యేయమిత్యాహ—స్వాభిధేయమితి। విపక్షే దోషమాహ—తత్ర చేదితి॥ ౯౮ ॥

సాకాఙ్క్షత్వానువాదత్వే కుతశ్చావగతే త్వయా।

అప్రామాణ్యాన్న చేతాభ్యాం విధేయప్రక్షయాద్విధేః॥ ౯౯ ॥

కించ పదస్య సాకాఙ్క్షత్వమనువాదత్వం చేష్యతే తచ్చోభయం పదాద్వా విధేర్వా జ్ఞాతవ్యమితి పృచ్ఛతి—సాకాఙ్క్షత్వేతి। తాభ్యాం సాకాఙ్క్షత్వానువాదత్వాభ్యాం విశిష్టాత్పదాదేవ తద్గతముభయం జ్ఞాయతే చేత్తన్న యుక్తం పదప్రామాణ్యానఙ్గీకారాదన్యథా తత్ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాదిత్యాహ—అప్రామాణ్యాదితి। న చ విధివశాదేవ సాకాఙ్క్షత్వమనువాదత్వం చ పదగతం జ్ఞాతవ్యం తస్య విధేయార్థప్రతిపాదనోపక్షీణత్వాదిత్యాహ—విధేయేతి। నఞ్పదమత్రాప్యనుషజ్యతే॥ ౯౯ ॥

స్వశబ్దానభిధేయం యత్తదేవాపేక్షతే పదమ్।

స్వార్థే తదప్రమాణం చేద్వాక్యార్థస్యాన్వయః కుతః॥ ౨౦౦ ॥

స్వాభిధేయం నిరాకాఙ్క్షో హ్యనువాదః ప్రబోధయేదిత్యత్ర పదస్య నిరాకాఙ్క్షత్వముక్తం సాధయతి—స్వశబ్దేతి। వాక్యార్థప్రతిపత్తిజననార్థం పదం స్వశబ్దానభిధేయం పదార్థాన్తరమపేక్షతే। స్వార్థే తు పదం నిరాకాఙ్క్షమేవేత్యతః స్వాభిధేయం నిరాకాఙ్క్షో బోధయేదితి యుక్తమేవేత్యర్థః। పదస్య పదార్థే నిరాకాఙ్క్షప్రామాణ్యాభావే వాక్యార్థప్రతిపత్తిరయుక్తా స్యాదిత్యాహ—స్వార్థ ఇతి॥ ౨౦౦ ॥

అప్రమాణమితి జ్ఞానం కస్మాదజ్ఞాయి కథ్యతామ్।

విద్యమానోపలమ్భాని న హ్యభావం ప్రమిణ్వతే॥ ౧ ॥

ప్రమాణమితి పదస్య ప్రమాణత్వాభావజ్ఞానం ప్రత్యక్షాదిభ్యో వా పదాదేవ వా సిధ్యతీతి పృచ్ఛతి—అప్రమాణమితి। ప్రథమం ప్రత్యాహ—విద్యమానేతి॥ ౨ ॥

పరస్వభావవిధ్వంసవర్త్మనైవాఽఽత్మవస్తునః।

వక్ష్యత్యవగతిం చోర్ధ్వం విధినైవేతి దుస్థితమ్॥ ౨ ॥

ద్వితీయే పదప్రామాణ్యమప్రతిహతమిత్యభిప్రేత్యాభిధాశ్రుతేర్విధ్యనపేక్షం ప్రామాణ్యమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ— పరస్వభావేతి।
అన్నప్రాణమనోవిజ్ఞానానామనాత్మస్వభావానాం ప్రతి షేధద్వారేణైవాఽఽత్మవస్తునో

బ్రహ్మణోఽవగతిముత్తరత్ర భృగువల్ల్యాం శ్రుతిర్వక్ష్యతి। అతోఽపి విధిం వినైవావగతిరిత్యస్యార్థస్య స్థితత్వాదభిధావాక్యమేవాత్ర ప్రమాణమిత్యర్థః॥ ౨ ॥

వ్యావృత్తిః పరతోఽభావో న చ తస్యేన్ద్రియేణ హి।

సంబన్ధోఽస్తి తతో భేదః ప్రమాణైర్నోపలభ్యతే॥ ३ ॥

అన్నప్రాణాదినిరాకరణేన వస్తుసిద్ధిర్విధివాదినా నేష్యతే కింతు తతో భిన్నత్వేన తత్సిద్ధిరిష్టేతి చేత్తత్రాన్నాదేర్వస్తునో భేదో వ్యావృత్తిర్భావోఽభావో వా। మావశ్చేత్పృథక్త్వాదిరూపస్య తస్య పరస్పరాశ్రయత్వాదిదుష్టత్వాదప్రామాణికత్వమిత్యభిప్రేత్య ద్వితీయం ప్రత్యాహ— వ్యావృత్తిరితి। అమావస్యేన్ద్రియసంయోగాభావే తత్పూర్వకస్య ప్రమాణాన్తరస్యాపి తత్ర న ప్రవృత్తిరిత్యాహ—తత ఇతి॥ ३ ॥

ప్రమాభావస్వరూపత్వాన్నాప్యభావాద్విదేష్యతే।

సంవిత్త్యభావో నైవేహ ప్రకాశయతి కించన॥ ४ ॥

అభావాత్మనో భేదస్యాభావప్రమాణాదేవ సిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య ప్రమాణాభావాద్వా సంవిదమావాద్వా తత్సిద్ధిరితి వికల్ప్యాఽఽద్యం దూషయతి—ప్రమేతి। ప్రమాణాభావస్య ప్రమాణత్వం వ్యాహృతమిత్యర్థః। న ద్వితీయః। ప్రకాశాభావస్య ప్రకాశకత్వవిరోధాదిత్యాహ— సంవిత్తీతి॥ ४ ॥

ఇతి స్వాభిమతం సర్వం తేన చాస్య విరుద్ధతా।

వస్తువృత్తానురోధేన వ్యాపారః ఫలవానిహ॥ ५ ॥

కించ ప్రమాణాభావః సంవిదభావో భేయాభావశ్చేత్యభావమాత్రమేవ ప్రాభాకరైర్నాభ్యుపగమ్యతే। తథా చాభావాదభావాత్మనో భేదస్య సిద్ధిరితి స్వోక్తవిరుద్ధమిత్యాహ—ఇతి స్వాభిమతమితి। అన్నప్రాణాదిభ్యో భిన్నత్వేనాఽఽత్మవస్తునో

బోధనం యతః శ్రుత్యా నోపపద్యతేఽతస్తన్నిషేధేనైవాభిధాయకవాక్యస్యాఽఽత్మబోధనే వ్యాపారః స్యాదిత్యాహ—వస్తువృత్తేతి॥ ౫ ॥

న కులాలవశాద్వ్యోమ శరావాయాప్యలం యతః।

ఆత్మజ్ఞానం ప్రసిద్ధం చేద్విధేరేవ విధిః కుతః॥

అథాప్రసిద్ధం నితరాం విధిర్నైవోపపద్యతే॥ ౬ ॥

అభిధాశ్రుతిజనితస్య జ్ఞానస్య స్వతోఽప్రమాణత్వాత్తత్ప్రామాణ్యాయ జ్ఞానే విధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽకాశం స్వతః శరావభవనాయోగ్యం కులాలవశాన్న శరావో భవతి తథా స్వతోఽప్రమాణస్య విధివశాత్ప్రామాణ్యాయోగాన్నైవమిత్యాహ—నేత్యాదినా। కించాఽఽత్మజ్ఞానస్య ప్రసిద్ధత్వేఽప్రసిద్ధత్వే చ న తత్ర విధిః సంభవతీత్యాహ—ఆత్మజ్ఞానమితి॥ ౬ ॥

కైవల్యకారితా బుద్ధేర్నియోగాదేవ చేద్భవేత్।

నియోగార్థావగతయే నియోగోఽన్యోఽపి మృగ్యతామ్॥ ౭ ॥

జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వసిద్ధయే జ్ఞానే విధిః స్యాదితి శఙ్కతే—కైవల్యేతి। తర్హి నియోగస్యాపి పుమర్థసాధనత్వాభ్యుపగమాన్నియోగాత్పుమర్థసిద్ధయే నియోగే నియోగాన్తరమన్వేష్టవ్యమితి నిరాచష్టే—నియోగార్థేతి॥ ౭ ॥

తత్త్వమస్యాదివాక్యోత్థం విజ్ఞానం స్వఫలం స్వతః।

అతోఽవగమ్యతేఽస్మాభిస్తృప్త్యాఖ్యఫలవద్భుజేః॥ ౮ ॥

అతిప్రసఙ్గపరిహారార్థం వాక్యోత్థం జ్ఞానం స్వారస్యేనైవ పుమర్థం సాధయతీతి ఫలితమాహ—తత్త్వమస్యాదీతి॥ ౮ ॥

స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇతి విధ్యన్తరమృతే యథా।

విధ్యర్థావగమస్తద్వదస్త్విహాప్యభిధాశ్రుతేః॥ ౯ ॥

అభిధాశ్రుతేః స్వార్థబోధకత్వం విధివ్యతిరేకేణ నాస్తీత్యాశఙ్క్యాధ్యయనవిధిదృష్టాన్తేన పరిహరతి—స్వాధ్యాయ ఇతి॥ ౯ ॥

నియోగవిరహాదస్య యద్యర్థావగమో మృషా।

ఇహాపి తదమానత్వమభిధానశ్రుతేరివ॥ ౧౦ ॥

నియోగమన్తరేణాభిధావాక్యాదర్థావగమో మిథ్యేత్యాశఙ్క్యాధ్యయనవిధివాక్యాదపి తర్హి విధ్యన్తరమన్తరేణ వాక్యార్థప్రతిపత్తిర్మిథ్యా స్యాదిత్యాహ—నియోగేతి॥ ౧౦ ॥

భవేద్విధ్యనుకూలా వా అభిధా యది వా విధిః।

అభిధావర్త్మయాయీ స్యాత్తత్ర దోషగుణావిమౌ॥ ౧౧ ॥

వేదాన్తవాక్యే విధ్యభ్యుపగమేఽపి కిం విధేరభిధానగుణత్వం కిం వాఽభిధాయా విధ్యనుగుణత్వమితి వికల్పయతి—భవేదితి। తత్రాభిధాశ్రుతేర్విధ్యనుగుణత్వే త్వత్పక్షసిద్ధిర్మత్పక్షాసిద్ధిశ్చ విధేరభిధాశ్రుత్యనుగుణత్వే త్వత్పక్షాసిద్ధిర్మత్పక్షసిద్ధిశ్చేత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—తత్రేతి॥ ౧౧ ॥

స్యాద్ద్యులోకాగ్నివజ్జ్ఞానం యది విధ్యనురోధినీ।

అభిధాశ్రుతిరదృష్టార్థా సమ్యగ్జ్ఞానం తు దుర్లభమ్॥ ౧౨ ॥

అభిధాయా విధ్యనుగుణత్వే సూచితం దోషం విశదయతి—స్యాదితి॥ ౧౨ ॥

అథాభిధానురోధీ స్యాన్నియోగోఽయం తథాఽపి చ।

అభిధానువిధాయిత్వాద్విధ్యర్థోఽత్ర సుదుర్లభః॥ ౧౩ ॥

విధేరభిధానురోధిత్వేఽపి సూచితం దోషే ప్రకటయతి—అథేతి॥ ౧౩ ॥

ప్రాక్ వాక్యార్థవిజ్ఞానాత్తన్ని విష్టపదార్థయోః।
అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యవివేకాయ విధిర్భవేత్॥ ౧౪ ॥

ఆత్మజ్ఞానే విధ్యభావేఽపి వేదాన్తేషు విధ్యభావే ముముక్షూణాం ప్రవృత్తిర్యాదృచ్ఛికీ స్యాదిత్యాశఙ్క్య పదార్థవివేకే విధ్యభ్యుపగమాన్నైవమిత్యాహ—ప్రాక్త్వితి॥ ౧౪ ॥

వాక్యార్థప్రతిపత్తౌ హి పదార్థాజ్ఞానమేవ చ।
ప్రతిబన్ధో యతస్తస్మాదన్వద్యావలోకనమ్ ॥ ౧౫ ॥

వాక్యార్థజ్ఞానస్యాపేక్షితత్వాత్తత్ప్రతిబన్ధనివృత్త్యర్థే విధావర్థ్యమానే కిమితి పదార్థపరిశోధనే విధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వాక్యార్థేతి ॥౧౫॥

వాక్యార్థజ్ఞానకాలే యః పదార్థో నైవ విద్యతే।
కర్తవ్యః కారకాపేక్షో విధేయః స న సంశయః॥ ౧౬ ॥

కర్మకాణ్డే విధేయమంశం యాగాదికం దర్శయతి—వాక్యార్థజ్ఞానేతి॥ ౧౬ ॥

విపరీతస్తతో యస్తు వాక్యాదేవావగమ్యతే।
నిత్యోఽకర్మవిముక్తః సన్న విధేయః కథంచన॥ ౧౭ ॥

కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డేఽపి కించిద్విధేయం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య జ్ఞానం వా తద్విషయో వా నిదిధ్యాసనం వాఽత్ర విధేయమితి వికల్ప్య జ్ఞానే విధేర్నిరస్తత్వాత్తద్విషయే చ బ్రహ్మాత్మభావే నిత్యసిద్ధే విధేరసంభవాన్న కల్పద్వయమిత్యాహ—విపరీత ఇతి॥ ౧౭ ॥

స్వసిద్ధేః కారణం నాన్యజ్జ్ఞానమజ్ఞానహానయే।

యస్మాదపేక్షతే తస్మాన్న నిదిధ్యాసనాయ తత్॥ ౧౮ ॥

జ్ఞానస్య నిదిధ్యాసనాపేక్షస్యాజ్ఞాననిర్తకత్వాత్తస్య తచ్ఛేషత్వాన్నిదిధ్యాసనం విధేయమితికల్పాన్తరం ప్రత్యాహ—స్వసిద్ధేరితి। జ్ఞానస్య స్వోత్పత్తిమాత్రేణాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్నిదిధ్యాసనశేషత్వాభావాన్న తస్య విధేయత్వమిత్యర్థః॥ ౧౮ ॥

సిద్ధమప్యాత్మకార్యస్య కారణం సిద్ధయే న చేత్।

విధ్యపేక్షం తదేవ స్యాన్న స్వసిద్ధిప్రకాశకమ్॥ ౧౯ ॥

ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి—సిద్ధమపీతి। కారణమజ్ఞాననివృత్తౌ జ్ఞానం తద్యది లబ్ధాత్మకమపి స్వఫలస్యాజ్ఞాననివృత్తిలక్షణస్య ప్రాప్తయే న భవతి తర్హి తదేవ నిదిధ్యాసనవిధ్యపేక్షం స్వసిద్ధేః స్వఫలస్య ప్రాగుక్తస్య ప్రకాశకం సాధకమిత్యేతన్న స్యాత్। న హి స్వతోఽసతీ శక్తిః కర్తుమన్యేన శక్యత ఇతిన్యాయాదిత్యర్థః॥ ౧౯ ॥

తస్మాత్కూటస్థవిజ్ఞానం ప్రత్యాఖ్యాతాఖిలద్వయమ్।

ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన॥ ౨౦ ॥

విధేయజ్ఞానాత్పురుషార్థసిద్ధిరితి వక్తుమశక్యత్వాద్వాక్యోత్థజ్ఞానాదేవ పరిపూర్ణపురుషార్థసిద్ధిరితి వాక్యద్వయోపాదానపూర్వకం విచారఫలముపసంహరతి—తస్మాదితి॥ ౨౦ ॥

బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణస్యేతి భేదశ్చాత్రౌపచారికః।

రాహోః శిరోవన్ముఖ్యస్తు నైవ స్యాన్నిర్గుణత్వతః॥ ౨౧ ॥

ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితిభేదనిర్దేశాదానన్దబ్రహ్మణోర్గుణగుణీభావః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—బ్రహ్మణ ఇతి। బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మీభుతస్య స్వరూపభూతమానన్దం సాక్షాత్కుర్వతో భయహేత్వభావాన్నాస్తి భయమిత్యస్యార్థస్యాత్ర వివక్షితత్వాద్బ్రహ్మణి గుణగుణిభావస్యాభావాద్భేదస్యాత్ర రాహోః శిరోవత్కల్పితత్వాద్వస్తుతోఽభావాదర్థశూన్యా షష్ఠీత్యర్థః॥ ౨౧ ॥

మహిమా బ్రాహ్మణస్యైష హానివృద్ధివివర్జితః।

స్వతః సిద్ధేర్విజానంస్తం న బిభేతి కుతశ్చన॥ ౨౨ ॥

విద్వానిత్యాదేరర్థం వివృణోతి—మహిమేతి॥ ౨౨ ॥

విద్వాన్సన్న విభేతీతి విద్యాకాలం భవేత్ఫలమ్।

న తు స్వర్గాదివత్ప్రాప్యం భుఞ్జానస్తృప్యతీతివత్॥ ౨౩ ॥

విద్వాన్న బిభేతీతి విద్యాతత్ఫలయోః సమానకాలత్వనిర్దేశస్య తాత్పర్యమాహ—విద్వానితి॥ ౨౩ ॥

యతోఽవిద్యాతిరేకేణ ప్రతిబన్ధో న విద్యతే।

తన్నాశానన్తరాం ముక్తిం విద్వానితి తతోఽవదత్॥ ౨౪ ॥

జ్ఞానోదయనాన్తరీయకత్వేన ముక్తివ్యవధానస్యాజ్ఞానస్య నివృత్తేశ్చ జ్ఞానసమానకాలా ముక్తిర్వక్తవ్యేత్యాహ—యత ఇతి॥ ౨౪ ॥

భయహేతుర్ద్వయం యస్మాతచ్చావిద్యాసముద్భవమ్।

ప్లుష్టాయాం విద్యయా తస్యాం న కుతశ్చన భీర్భవేత్॥ ౨౫ ॥

ఇతోఽపి జ్ఞానతత్ఫలయోరేకకాలత్వం యుక్తమిత్యాహ—భయేతి॥ ౨౫ ॥

పరమాత్మధియైతస్మిన్ప్రత్యగాత్మని కేవలే।
నిరస్తాయామవిద్యాయాం భయం నాస్తి కుతశ్చన॥ ౨౬ ॥

ఉక్తమేవార్థం వివృణోతి—పరమాత్మేతి॥ ౨౬ ॥

నిర్ధూతపదవాక్యార్థమిత్యేవం ప్రతిపత్తయే।
యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యేవం వచనం శ్రుతేః॥ ౨౭ ॥

తథా మనోవికల్పానాం నిషేధాయ పరాత్మని।
ధియా సహేత్యతో వక్తి శ్రుతిర్యాథాత్మ్యబోధినీ॥ ౨౮ ॥

ఏవం మన్త్రం వ్యాఖ్యాయ తదీయపూర్వార్ధస్య తాత్పర్యార్థమాహ—నిర్ధూతేతి॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥

నిషిధ్య నాయమాత్మేతి భిన్నమాత్మోపలమ్భనమ్।
అనన్యానుభవం బ్రహ్మ యమేవేత్యాహ నః శ్రుతిః॥ ౨౯ ॥

ప్రత్యగాత్మా న పదార్థో న వాక్యార్థో నాపి వికల్పజ్ఞానానాం విషయో భవతీత్యస్మిన్నేవార్థే నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్య ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరసంవాదం దర్శయతి-నిషిధ్యేతి॥ ౨౯ ॥

ప్రత్యగ్బ్రహ్మావసాయిత్వాద్భేదానాం రజ్జుసర్పవత్।
ఉదాహర తతః శ్రుత్యా హ్యయం శ్లోకో మనోమయే॥ ౩౦ ॥

యది కోశపఞ్చకాతిరిక్తప్రత్యగ్బ్రహ్మవిషయోఽయం శ్లోకస్తర్హి కిమితి మనోమయకోశే యథోక్తశ్లోకస్యోదాహ-రణమిత్యాశఙ్క్య కోశపఞ్చకస్య ప్రత్యగాత్మాతిరేకో నాస్తీతి ప్రతిపాదనాయేత్యాహ–ప్రత్యగితి॥ ౩౦ ॥

విద్వానేవ పరం బ్రహ్మ ఆత్మనాఽఽత్మానమద్వయమ్।

న బిభేత్యకలోఽద్వన్ద్వో భయహేతోరసంభవాత్॥ ౩౧ ॥

ద్వైతస్య భయకారణత్వాత్తస్య చావిద్యాకార్యత్వాద్విద్యయాఽవిద్యానివృత్తౌ భయహేతోరభావాద్విద్వానమయం బ్రహ్మైవ భవతీతి మన్త్రార్థముపసంహరతి—విద్వానితి। అద్వయమాత్మానమవగచ్ఛతీతి శేషః॥ ౩౧ ॥

నను సాధ్వక్రియాహేతుః పాపానుష్ఠానమేవ చ।

ఇత్యేతస్య నిషేధార్థమేతం హేత్యుచ్యతేఽధునా॥ ౩౨ ॥

ఏతం హేత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ—నన్వితి। హేతుర్విదుషోఽపి భవస్యేతి శేషః। తత్రోత్తరత్వేన వాక్యమవతారయతి—ఇత్యేతస్యేతి॥ ౩౨ ॥

నైతమేవంవిదం యస్మాద్వావేతీహావధారణే।

న తపత్యన్తకాలే తమకర్తృత్వాత్మవేదినమ్॥ ౩౩ ॥

అవతారితస్య వాక్యస్యార్థమాహ—నైతమితి। యస్మాదేవంవిదమకర్తృత్వాభోక్తృత్వోపలక్షితబ్రహ్మాత్మవేదినం నిషిద్ధసేవనం విహితాకరణం చాన్తకాలే నైవ తపతి ప్రకృతే వాక్యే వావేతినిపాతస్యావధారణే ప్రయుక్తత్వాత్తస్మాన్నిషిద్ధసేవనాది విదుషోఽపి భయకారణమస్తీత్యేవం న శఙ్కితవ్యమిత్యర్థః॥ ౩౩ ॥

క్రియాఫలస్య సర్వస్య కర్తృగామిత్వకారణాత్॥ ౩౪ ॥

ధిఙ్మాం యోఽహం శుభం కర్మ జీవన్నాకరవం క్వచిత్।
అకార్షం చ సదా పాపం హ్యతో భయముపస్థితమ్॥ ३७ ॥

విహితాననుష్ఠానం నిషిద్ధానుష్ఠానం చ విదుషోఽకర్తురపి కిమితి భయకారణం న భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—క్రియేతి। కిమహమిత్యాదివాక్యద్వయం యోజయతి—ధిగితి॥ ३४ ॥ ३७ ॥

అస్మాద్ధేతోర్మహాంస్తాపోఽవిద్యాసంవీతచేతసామ్।
జాయతే మృతికాలే హి హిక్కికావశవర్తినామ్॥ ३८ ॥

పుణ్యస్యాకరణాత్పాపస్య కరణాచ్చ మహద్భయం కదా కేషాం చేత్యపేక్షాయామాహ—అస్మాదితి॥ ३८ ॥

ఫలస్యాయం స్వభావో హి యత్స్వకర్త్రనుగామితా।
అతో న తపతో జ్ఞోత్థావకర్తారం శుభాశుభౌ॥ ३౭ ॥

పుణ్యపాపయోర్మరణకాలే తాపకత్వం విశేషాభావాద్విదుషోఽపి భవిష్యతీ త్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఫలస్యేతి॥ ३౭ ॥

కస్మాన్న తపతస్తౌ చేద్ధర్మాధర్మౌ విపశ్చితమ్।
కౌటస్థ్యాదద్వయత్వాచ్చ ప్లుష్యత్యేవ శుభాశుభే॥ ३౮ ॥

విదుషోఽపి పుణ్యపాపయోరతాపకత్వే హేత్వన్తరం వక్తుం పృచ్ఛతి—కస్మాదితి। వివక్షితం హేత్వన్తరముదాహరతి—కౌటస్థ్యాదితి। వస్తుసామర్థ్యాదేవ సర్వప్రకారవిక్రియావిరహితత్వాద్ద్వైతాభావోపలక్షితపూర్ణస్వభావత్వాచ్చ

విద్యోదయనాన్తరీయకత్వేన విద్వానవిద్యయా సహ పుణ్యపాపే దగ్ధ్వా స్వస్థోఽవతిష్ఠతే। తథా చ పుణ్యపాపయోర్నాస్తి విదుషి తాపకత్వమిత్యర్థః॥ ౩౮ ॥

స య ఏవం యథోక్తార్థం విద్వానేతే శుభాశుభే॥ ౩౯ ॥

సాధుకర్మాక్రియా యా చ పాపానుష్ఠానమేవ చ।

అకర్తాఽస్మీతివిజ్ఞానహుతాశేనాఞ్జసా ద్రుతమ్॥ ౪౦ ॥

దగ్ధ్వా నిరన్వయే కృత్వా హ్యాత్మానం స్పృణుతే యతః।

స్పృణోతిర్బలకర్మాఽయమాత్మానం బలయత్యతః॥ ౪౧ ॥

ఉక్తేఽర్థే స య ఇత్యాదివాక్యం యోజయతి—స య ఇతి। యథోక్తార్థం సత్యజ్ఞానాదిలక్షణమేవముక్తేన ప్రకారేణ ప్రత్యగాత్మతయా యో విద్వానవతిష్ఠతే స పునరవిద్యాకార్యే శుభాశుభే దగ్ధ్వాఽఽత్మానం స్పృణుతే బలయతీత్యర్థః। శుభాశుభే దగ్ధ్వేత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి—సాధుకర్మేతి। యస్మాదాత్మానం విద్వానుక్తరీత్యా స్పృణుతే తస్మాన్నాస్తి తస్మిన్ధర్మాదేస్తాపకత్వమితి శేషః। స్పృణుత ఇతి క్రియాపదస్య వివక్షితమర్థమాహ—స్పృణోతిరితి। అత ఇత్యహం బ్రహ్మేతిజ్ఞానాదిత్యర్థః॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥

అవిద్యాసంశ్రయాదాత్మా బలీయానపి దుర్బలః।

అవిద్యా రాజయక్ష్మాఽస్య కార్శ్యమేతి తయా యతః॥

ధ్వస్తాయాం విద్యయా తస్యామాత్మానం బలయత్యతః॥ ౪౨ ॥

ఆత్మనో బలస్య స్వాభావికత్వాత్కిం విద్యాకృతేన బలేనేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవిద్యేతి। ఆత్మబలస్య స్వాభావికత్వేఽప్యవిద్యాకృతదౌర్బల్యస్య విద్యయా నిరసనే స్వాభావికబలాభివ్యక్తేర్విద్యాధీనమస్య బలమభీష్టమిత్యర్థః॥ ౪౨ ॥

బోధేనైవ నిరస్తాయాం నిద్రాయాం స్వప్నదర్శనమ్।

బుద్ధాత్మశేషతామేతి తథేహైకలశేషతామ్ ॥ ౪౩ ॥

అవిద్యాతత్కార్యయోర్విద్యయా నిరస్తయోరాత్మనః సకాశాద్భేదేనావస్థానమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే—బోధేనేతి ॥ ౪౩ ॥

అథవా ఏష ఏవోభే సత్యాదృశ్యాదిలక్షణః।

శుభాశుభే యతస్తస్మాదాత్మానం బలయత్యయమ్ ॥ ౪౪ ॥

ఏతే పుణ్యపాపే విద్యయా దగ్ధ్వాఽఽత్మానం బలయతీతిపూర్వవాక్యస్యార్థో వ్యాఖ్యాతః। సంప్రత్యుభే హీత్యాదిసమనన్తరవాక్యస్యార్థం కథయతి—అథవేతి। ఉక్తలక్షణో విద్వాన్విద్యాబలాదుభే పుణ్యపాపే స్వాత్మానమేవ కరోతీతి కుతస్తయోస్తాపకత్వాశఙ్కేత్యర్థః॥ ౪౪ ॥

లిఙ్గదేహాశ్రితం కార్శ్యం తచ్చ కర్మనిబన్ధనమ్।

కర్మ కర్త్రాదిసంభూతం కర్త్రాద్యజ్ఞానహేతుకమ్ ॥ ౪౫ ॥

అహం బ్రహ్మేత్యతో జ్ఞానాద్ధ్వస్తాయాం ప్రత్యగాత్మని।

కార్శ్యహేతావవిద్యాయామేకత్వాద్బలయత్యయమ్ ॥ ౪౬ ॥

వాక్యద్వయార్థముపసంహరతి—లిఙ్గదేహేతి ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥

స్వతో బుద్ధం స్వతః శుద్ధం స్వతో ముక్తం యథోదితమ్।

వేదైవం యః స్వమాత్మానం ఫలం తస్యేదృశం స్మృతమ్ ॥ ౪౭ ॥

య ఏవం వేదేత్యస్యార్థమాహ—స్వత ఇతి। ఈదృశమవిద్యానిరాసద్వారేణ బలాత్మకమితి యావత్ ॥ ౪౭ ॥

ఇతీత్యుక్తపరామర్శో బ్రహ్మణోఽద్వయరూపిణః।
సాక్షాత్తద్బోధహేతుత్వాద్వల్లీ హ్యుపనిషద్భవేత్॥ ౪౮ ॥

ఇత్యుపనిషదిత్యత్రేతిశబ్దార్థమాహ—ఇతీత్యుక్తేతి। ఉపనిషచ్ఛబ్దస్యౌపచారికమర్థం కథయతి—సాక్షాదితి॥ ౪౮ ॥

విద్యైవోపనిషజ్జ్ఞేయా తయైవోపేత్య నిర్ద్వయమ్।
విన్దతే నిర్భయాత్మానం తస్మాదుపనిషత్స్మృతా॥ ౪౯ ॥

ముఖ్యముపనిషచ్ఛబ్దార్థం కథయతి—విద్యైవేతి॥ ౪౯ ॥

ఇమాం వల్లీం తు తాదర్థ్యాత్పరబ్రహ్మవిదో గుణాత్।
సదోపనిషదిత్యూచుస్త్యక్తసర్వైషణాః శుభామ్॥ ౫౦ ॥

ఇతి బ్రహ్మవల్ల్యా వార్తికాని సమాప్తాని॥

వల్ల్యాముపనిషచ్ఛబ్దప్రవృత్తిమౌపచారికీముక్తాముపసంహరతి—ఇమామితి॥ ౫౦ ॥

॥ ఇతి బ్రహ్మవల్లీవార్తికటీకా సమాప్తా॥

అథ భృగువల్లీ।

సత్యం జ్ఞానమనన్తం యద్బ్రహ్మోక్తం ప్రత్యగాత్మని।

తదభిన్నం పరం జ్ఞానముక్తం మోహాపనోది యత్॥ ౧ ॥

పూర్వోత్తరవల్ల్యోః సంగతికీర్తనార్థం వృత్తం సంకీర్తయతి—సత్యమితి। యద్బ్రహ్మ సత్యజ్ఞానాద్యాత్మకం తత్ప్రత్యగాత్మని స్వరూపభూతం యో వేద నిహితం గుహాయామిత్యత్రోక్తం తేన చ బ్రహ్మణా ప్రత్యగ్భూతేనాభిన్నమేకీభూతం యత్పరం జ్ఞానం తదేవ మోహనివర్తకమితి చోక్తమ్। స్వరూపజ్ఞానస్యైవ వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యవచ్ఛిన్నస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వాదిత్యర్థః॥ ౧ ॥

అభిధిత్సురథేదానీం యథోక్తజ్ఞానసిద్ధ్యే।

యత్సాధకతమం తస్య ప్రాప్త్యై ప్రవవృతే శ్రుతిః॥ ౨ ॥

ఆనన్దవల్లీతాత్పర్యార్థమనూద్య భృగువల్లీతాత్పర్యార్థమాహ—అభిధిత్సురితి। సకార్యాజ్ఞాననివర్తకస్య బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానస్య సాధనోపన్యాసార్థం భృగువల్లీప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥ ౨ ॥

గురుద్వారైవ విద్యేయమాచార్యాద్ధేతి నః శ్రుతిః।

శిష్యోపాధ్యాయరూపేయమత ఆఖ్యాయికోచ్యతే॥ ౩ ॥

కిమిత్యేషా వల్లీ శిష్యాచార్యక్రమేణోపన్యస్యతే తత్రాఽఽహ—గురుద్వారేతి॥ ౩ ॥

అధీహి భగవో బ్రహ్మేత్యేతన్మన్త్రాభిశబ్దితమ్।

అన్తర్ణీతణిజర్థస్య హ్యధీహీతి భవేద్యతః॥ ౪ ॥

ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యం దర్శయిత్వా వాక్యద్వయాభిప్రాయముక్త్వా తృతీయం వాక్యముపసదనమన్త్రప్రదర్శనార్థమిత్యాహ— అధీహీతి। అధ్యాపయేత్యస్మిన్నర్థే భవత్యధీహీతి పదమ్। యథాశ్రుతార్థస్యాత్రాసంభవాదిత్యాహ—అన్తర్ణీతేతి॥ ౪ ॥

జిజ్ఞాసుః పరమం బ్రహ్మ శ్రద్ధాభక్తిపురఃసరః।
ఉపసీదేద్గరీయాంసం మన్త్రేణానేన శుద్ధధీః॥ ౫ ॥

ఉక్తార్థే మన్త్రస్య వినియోగం దర్శయతి—జిజ్ఞాసురితి॥ ౫ ॥

మోక్షాదర్వాక్షు భోగేషు వ్యావృత్తకరణో భృగుః।
అధ్యాపయ పరం బ్రహ్మేత్యపృచ్ఛద్వరుణం గురుమ్॥ ౬ ॥

యథోపసదనే బుద్ధిశుద్ధిరధికారివిశేషణం తథా వైరాగ్యమపీత్యాహ—మోక్షాదితి। అధ్యాపయ స్మారయ జ్ఞాపయేతి యావత్॥ ౬ ॥

అన్నం ప్రాణమితీత్యాది వరుణో భృగవేఽవదత్।
దేహకారణమన్నం స్యాత్ప్రాణః ప్రాణాదికారణమ్॥
చక్షుః శ్రోత్రం మనో వాక్చ కరణాన్యుపలబ్ధయే॥ ౭ ॥

తస్మా ఏతదిత్యాదివాక్యద్వయముత్థాపయతి—అన్నమితి। అన్నప్రాణచక్షురాదిశబ్దానామసంకీర్ణమర్థం కథయతి— దేహేతి। ప్రాణాదీన్పఞ్చ వృత్తిభేదాన్కరోతీతి ప్రాణాదికారణో వృత్తిమాన్వాయురేవేత్యర్థః॥ ౭ ॥

అన్వయవ్యతిరేకోక్తిర్బ్రహ్మణో వోపలబ్ధయే॥ ౮ ॥

అనిర్దేశ్యస్య వా భూమ్నో లక్షణస్య ప్రవృత్తయే।

అన్నం ప్రాణమితీత్యాది ప్రత్యగ్ధర్మోపదిశ్యతే॥ ౯ ॥

బ్రహ్మ మాం జ్ఞాపయేతి ప్రశ్నే భృగవే కిమిత్యన్నాదిసంకీర్తనమిత్యాశఙ్క్యాన్నాణాదివ్యభిచారిత్వాదనాత్మా స్రగాదివదాత్మా త్వవ్యభిచారీత్యేవంవిధాన్వయవ్యతిరేకయోర్బ్రహ్మజ్ఞానోపాయత్వేన కథనార్థమన్నాదిసంకీర్తనం క్రియతే। న హి తదన్నాదినా వినాఽన్వయవ్యతిరేకవచనముచితమిత్యాహ—అన్వయేతి। వాశబ్దో వక్ష్యమాణవివక్షయా ప్రయుజ్యతే॥ ౮ ॥

అన్నప్రాణాదిసంకీర్తనం బ్రహ్మస్వరూపవివక్షయేతి పక్షాన్తరమాహ—అనిర్దేశ్యస్యేతి॥ ౯ ॥

ప్రాణస్య ప్రాణమిత్యేవం శ్రుతిరప్యాశ్రితా భవేత్।

కర్మశ్రుతిశ్చ బ్రహ్మత్వే వాచమిత్యాది యుజ్యతే॥ ౧౦ ॥

ప్రత్యగాత్మస్వరూపలక్షణార్థత్వేన ప్రాణాదిసంకీర్తనే శ్రుత్యన్తరమపి సంగృహీతం భవతీత్యాహ—ప్రాణస్యేతి। ప్రాణాదిశబ్దేన ప్రత్యగ్భూతబ్రహ్మగ్రహణే ప్రాణం వాచమిత్యాదిద్వితీయాశ్రయణమన్యశేషత్వమన్తరేణ ముఖ్యార్థం సిధ్యతీతి ద్వితీయపక్షస్య గమకమాహ—కర్మేతి॥ ౧౦ ॥

అన్నాదయః పదార్థా వా అన్వయవ్యతిరేకయోః।

ఇహోచ్యన్తే ప్రవృత్త్యర్థం సౌకర్యం స్యాత్కథం న్వితి॥ ౧౧ ॥

ప్రథమపక్షముపసంహరతి—అన్నాదయ ఇతి॥ ౧౧ ॥

ఉత్పత్తిస్థితినాశేషు బ్రహ్మాదిస్థావరావధి।

నాత్యేతి బ్రహ్మరూపం యత్తద్బ్రహ్మేతి ప్రతీయతామ్॥ ౧౨ ॥

తం హోవాచేత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ—ఉత్పత్తీతి। యత్పృష్టం బ్రహ్మ తస్య లక్షణం యతో వా ఇత్యాదినోచ్యతే। జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణస్తటస్థలక్షణమిత్యర్థః॥ ౧౨ ॥

విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మ యదేవంలక్షణం భవేత్।

అనుత్పన్నమహీనం చ జగదుత్పత్తిహానిభిః॥ ౧౩ ॥

తద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యాదేర్వివక్షితమాహ—విజిజ్ఞాసస్వేతి॥ ౧౩ ॥

తపశ్చచార తచ్ఛ్రుత్వా భృగుర్బ్రహ్మోపలబ్ధయే।

ప్రతిపేదే తపోఽనుక్తం సావశేషోక్తికారణాత్॥ ౧౪ ॥

స తపోఽతప్యతేత్యస్యార్థమాహ—తప ఇతి। పిత్రాఽనుక్తస్య తపసో జ్ఞానసాధనత్వేన గ్రహణే కారణమాహ—ప్రతిపేద ఇతి॥ ౧౪ ॥

శృఙ్గగ్రాహికయోక్త్వాఽపి హ్యన్నం బ్రహ్మేతి లక్షణమ్।

పితోవాచ యతస్తస్మాత్తపో భేజే స్వయం భృగుః॥ ౧౫ ॥

సావశేషోక్తికారణాదిత్యుక్తం ప్రకటయతి—శృఙ్గేతి। అన్నం ప్రాణమిత్యాదినా బ్రహ్మ ప్రత్యక్త్వేన సాక్షాదుక్త్వాఽపి యతో వా ఇమానీతి బ్రహ్మలక్షణం తటస్థత్వేన ద్యోతకముక్తవాన్। అతస్తస్య ప్రత్యక్తయా ప్రతిపత్తిసాధనమనుక్తమపి తపః స్వయమేవ భృగురవగతవానిత్యర్థః॥ ౧౫ ॥

బ్రహ్మ సాక్షాన్న నిర్దిష్టం లక్షణోక్తేరతో భృగుః।

నూనమాకాఙ్క్షతే యోగ్యం సాధనం బ్రహ్మవిత్తయే॥ ౧౬ ॥

యద్యన్నం ప్రాణమిత్యాదినా సాక్షాదేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్త్వేన పిత్రా నిర్దిష్టం తర్హి యతో వా ఇమానీత్యాదినా లక్షణోక్తిరవివక్షితా స్యాత్। అతో బ్రహ్మణః ప్రత్యక్త్వేన సాక్షాత్ప్రతిపత్తిసిద్ధయే యోగ్యం సాధనం ప్రాయేణాఽఽకాఙ్క్షతే పితేతి తపశ్చరణకాలే కల్పితవాన్భృగురిత్యాహ—బ్రహ్మేతి॥ ౧౬ ॥

తపోవిశేషాదిత్యా స్యాత్తత్సాధనమతత్త్వతః।
యద్దుస్తరం యద్దురాపమితిస్మృత్యనుశాసనాత్॥ ౧౭ ॥

బ్రహ్మప్రతిపత్తౌ యోగ్యం సాధనం పితురాకాఙ్క్షితమస్తు తథాఽపి భృగోస్తపోవిశేషాన్వషణా కుతః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తపోవిశేషేతి। తపసః సాధకతమత్వం సప్రమాణం ప్రకటయతి—యదుస్తరమితి॥ ౧౭ ॥

మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చేత్యేవమాధ్యాత్మికం తపః।
ఇహ న్యాయ్యం ప్రసిద్ధం తు హ్యేరాదుపకరోతి నః॥ ౧౮ ॥

తపఃశబ్దార్థమాహ—మనసశ్చేతి। ఇహేత్యధ్యాత్మాధికారో గృహ్యతే। కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదేరనుపయోగం వ్యావర్తయతి— ప్రసిద్ధం త్వితి॥౧౮॥

అన్వయవ్యతిరేకాదిచిన్తనం వా తపో భవేత్।
అహం బ్రహ్మేతివాక్యార్థబోధాయాలమిదం యతః॥ ౧౯ ॥

తపఃశబ్దస్య ప్రకృతోపయోగిత్వేనార్థాన్తరమాహ—అన్వయేతి। వాక్యతాత్పర్యపర్యాలోచనం సాధనవిశేషానుసంధానం ఫలవిశేషచిన్తనం చాఽఽదిశబ్దేన గృహ్యతే॥ ౧౯ ॥

కోఽహం కస్య కుతో వేతి కః కథం వా భవేదితి।
ప్రయోజనమతిర్నిత్యమేవం మోక్షాశ్రమీ భవేత్॥

వ్యాసః ప్రాహాత ఏవేదం ముముక్షోర్ముక్తయే తపః ॥ ౨౦ ॥

అన్వయవ్యతిరేకవ్యాపారస్య వాక్యార్థబోధం ప్రత్యన్తరఙ్గసాధనత్వే ప్రమాణమాహ— కోఽహమితి ॥ ౨౦ ॥

యతో వా ఇతి చైవం స్యాదుక్తమేవ పరం తపః ॥ ౨౧ ॥

ఉక్తలక్షణసంపన్నం తపస్తప్త్వా ప్రయత్నవాన్।

అన్నం బ్రహ్మేతి భూతానాముత్పత్త్యాదిసమన్వయాత్॥ ౨౨ ॥

ఉత్పత్త్యాదిభాక్త్వాద్భూతానామనాత్మత్వం బ్రహ్మణస్తు తద్రాహిత్యాదాత్మత్వమిత్యేవమన్వయవ్యతిరేకరూపం తపో వివక్షితత్వాల్లక్షణవాక్యమపి ప్రవృత్తమిత్యాహ—యత ఇతి ॥ ౨౧ ॥

స తపస్తప్త్వేత్యాదేరర్థం కథయతి—ఉక్తేతి।

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః ॥ ౧ ॥

అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యం తపో బ్రహ్మజ్ఞానసాధనత్వేన నిర్ధార్య గురుణోక్తం లక్షణమన్నస్యాస్తీతి సంభావ్యాన్నం బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నవాన్భృగురిత్యర్థః। అన్నే బ్రహ్మలక్షణసంపత్తిమేవ సాధయతి—భూతానామితి ॥ ౨౨ ॥

ఉక్తాన్యన్నమయాదీని యాని తేషాం తు కారణమ్।

అన్నాది ప్రతిపత్తవ్యం న హి కార్యేఽస్తి లక్షణమ్ ॥ ౨౩ ॥

ఆనన్దవల్ల్యాముక్తానాం భయదర్థానాం కారణాన్యన్నాదిశబ్దవాచ్యానీత్యాహ—ఉక్తానీతి। కార్యత్వాదన్నమయాదేః సర్వభూతోత్పత్త్యాదిహేతుత్వాసంభవాదిత్యుక్తేఽర్థే హేతుమాహ—న హీతి॥ ౨౩ ॥

శుద్ధం హ్యన్నమయాద్యేతదన్నాదేరుపజాయతే।
కార్యప్రవిలయశ్రుత్యా కారణానన్దమేత్యతః॥ ౨౪ ॥

కార్యత్వమన్నమయాదేరుపపాదయతి—శుఙ్గమితి। అగ్రం కార్యం శుఙ్గమితి పర్యాయాః। అన్నమయాదేరుక్తకార్యత్వే ఫలితమాహ—కార్యేతి॥ ౨౪ ॥

కార్యాణి కారణేష్వేవం తాని చైవోత్తరోత్తరమ్।
ప్రవిలాప్య పరానన్దం యాయాద్వాచామగోచరమ్॥ ౨౫ ॥

కార్యాణాం ప్రవిలయద్వారేణ కారణభూతమానన్దమేతి విద్వానితి వదతా కార్యకారణవిలక్షణం త వం భుక్తోపసృప్యమిత్యేతదుపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కార్యాణీతి। అన్నమయాదాన్మయడథానన్నాదిషు ప్రకృతిషు ప్రావలాప్యాన్నం ప్రాణే ప్రాణం మనసి మనో విజ్ఞానే విజ్ఞానం సమస్తజగత్కారణే బ్రహ్మణ్యానన్దే తచ్చాజ్ఞాతం కారణ కార్యకారణవిలక్షణే నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణే బ్రహ్మణి ప్రత్యగాత్మని జ్ఞానబలాత్ప్రవిలాప్య తద్రూపణ విద్వాన్పర్యవస్యతీత్యర్థః॥ ౨౫ ॥

అన్నం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయ కార్యత్వం తస్య వీక్ష్య సః।
సంశయోచ్ఛిత్తయే భూయో గత్వాఽపృచ్ఛద్గురుం భృగుః॥ ౨౬ ॥

తద్విజ్ఞాయేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ—అన్నమితి॥ ౨౬ ॥

అన్నాదేర్బ్రహ్మణశ్చైవం దోషం దృష్ట్వా సకార్యతామ్।
భూయో భూయః పరం బ్రహ్మ పప్రచ్ఛాఽఽతృణ్ణివర్తనాత్॥ ౨౭ ॥

యథాఽన్నస్య బ్రహ్మత్వవిజ్ఞానానన్తరమపి తస్య కాయత్వోపలమ్భాన్నైరాకాఙ్క్ష్యాభావాత్పునరపి వరుణం ప్రాప్యాధీహి భగవా బ్రహ్మేతి భగురప్రాక్షీత్తథైవ ప్రాణస్య మనసో విజ్ఞానస్య చ బ్రహ్మత్వం జ్ఞాత్వాఽపి తత్ర తత్ర కార్యత్వప్రతీత్యా నిరాకాఙ్క్షత్వాసంభవాత్పునరపి గురుం గత్వా భృగరాకాఙ్క్షాశాన్త్యర్థం పృష్టవానేవ బ్రహ్మేత్యాహ—అన్నాదేరితి। ప్రాణాదేరిత్యర్థః। ఏవమిత్యాద్యం పర్యాయం దృష్టాన్తయతి॥ ౨౭ ॥

యావత్సాక్షాత్పరం బ్రహ్మ కరవిన్యస్తబిల్వవత్।

న వేత్తి నిర్భుభుత్సుః సన్న తావద్వినివర్తతే॥ ౨౮ ॥

తర్హి ప్రశ్నస్యాపర్యవసానమిత్యాశఙ్క్య తత్త్వసాక్షాత్కారానన్తరమాకాఙ్క్షోపరమాత్ప్రశ్నపరిసమాప్తిరిత్యాహ—యావదితి॥ ౨౮ ॥

విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మ తపసేతి పునః పునః।

బ్రువఞ్జ్ఞాపయతీహాస్మాంస్తపసైవాఽఽత్మవీక్షణమ్॥ ౨౯ ॥

భృగోరాకాఙ్క్షోపశాన్తిపర్యన్త ప్రశ్నాభ్యాసేఽపి తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి పునః పునర్వచనం వరుణస్య కేనాభిప్రాయేణేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—విజిజ్ఞాసస్వేతి॥ ౨౯ ॥

ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమఖణ్డాః॥౨॥3॥౪॥౫॥

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేవం స శనకైర్భృగుః।

తపసైవ పరం బ్రహ్మ విజజ్ఞౌ ప్రత్యగాత్మని॥ 30 ॥

ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాదిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ—అన్వయేతి॥ 30 ॥

యస్మాదేవమతః కార్యం సంసారం ప్రజిహాసుభిః।
ప్రత్యగ్బ్రహ్మావబోధాయ సదా నిష్కల్మషం తపః॥ ३౧ ॥

అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యేన తపసా ప్రత్యగాత్మని ప్రతిష్ఠితం బ్రహ్మ వాక్యేన జ్ఞాతుం శక్యమితి స్థితే ఫలితమాహ—యస్మాదితి॥ ३౧ ॥

వ్యత్థాయాఽఽఖ్యాయికారూపాత్తన్నిర్వృత్తమథాధునా।
శ్రుతిః స్వేనైవ రూపేణ వ్యాచష్టేఽర్థం ప్రయత్నతః॥ ३౨ ॥

సైషత్యాది వాక్యద్వయమవతారయతి—వ్యత్థాయేతి॥ ३౨ ॥

భృగుణా విదితా యస్మాద్భార్గవీయం భవేదతః।
వారుణీ వరుణోక్తత్వాద్విద్యా స్యాద్బ్రహ్మవేదనాత్॥ ३३ ॥

భార్గవీత్యాది పదత్రయం వ్యాచష్టే—భృగుణేతి॥ ३३ ॥

యుష్మదస్మద్విభాగోఽయం యత్ర వ్యావర్తతేఽఞ్జసా।
స ఆత్మా తత్పరం వ్యోమ తత్ర విద్యా ప్రతిష్ఠితా॥ ३४ ॥

ఆనన్దాద్ధ్యేవేత్యాదిదర్శనాదానన్దశబ్దస్య కారణవిషయత్వాత్కార్యకారణవిలక్షణబ్రహ్మవిషయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య పరమే వ్యోమన్ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర వ్యోమశబ్దస్య కార్యకారణవినిర్ముక్తప్రత్యగాత్మవిషయత్వాన్మైవమిత్యాహ—యుష్మదతి॥ ३४ ॥

ఆత్మతా బ్రహ్మణో యత్ర ఆత్మనో బ్రహ్మతా తథా।
అహం బ్రహ్మేత్యవాక్యార్థమేవం వాక్యాత్ప్రపద్యతే॥ ३५ ॥

యథోక్తస్య బ్రహ్మాత్మైకత్వస్యాలౌకికత్వాదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మనో బ్రహ్మత్వం బ్రహ్మణశ్చాఽఽత్మత్వం వేదాన్త-వాక్యాదేవ సిధ్యతీత్యాహ—ఆత్మతేతి॥ ౩౫ ॥

అన్యోఽపి భృగువత్తప్త్వా తప ఐకాగ్ర్యలక్షణమ్।
కోశాన్నిరస్య పఞ్చాపి ప్రతిష్ఠాం లభతే పరామ్॥ ౩౬ ॥

య ఏవం వేద ప్రతితిష్ఠతీత్యస్యార్థమాహ—అన్యోఽపీతి॥ ౩౬ ॥

బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతి ష్ఠేతి వల్ల్యోక్తం పూర్వయా తు యత్।
తస్యామేవ ప్రతిష్ఠాయాం విద్వాన్సంప్రతితిష్ఠతి॥ ౩౭ ॥

కార్యకారణవిలక్షణబ్రహ్మత్వేన పరాం ప్రతిష్ఠామేవ ప్రకటయతి—బ్రహ్మేతి॥ ౩౭ ॥

అన్నాద్యుపాసకానాం వా ఫలమేతదిహోచ్యతే।
న్యాయ్యం నావాప్తకామానామన్నాదిఫలకీర్తనమ్॥ ౩౮ ॥

అన్నవానిత్యాదినా ప్రకృతస్యైవ విజ్ఞానస్య స్తుత్యర్థం సగుణవిద్యాఫలకీర్తనమఙ్గీకృత్య ఫలాన్తరమాహ—అన్నాదీతి। యదేతదన్నాద్యుపాసకానామన్నవత్త్వాదిఫలం తదిహ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థముచ్యతే। సగుణవిద్యాఫలేన నిర్గుణవిద్యాయాః స్తుతిసంభవాదిత్యర్థః। ముఖ్యమేవ బ్రహ్మవిదోఽన్నాదిఫలకీర్తనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— న్యాయ్యమితి॥౩౮॥

భూయోఽన్నవాన్దీప్తవహ్నిర్మహాంశ్చ స్యాత్ప్రజాదిభిః।
శాన్తిదాన్త్యాదిహేతుస్త్విద్బ్రహ్మవర్చసముచ్యతే॥ ౩౯ ॥

అన్నవానిత్యాది వ్యాచష్టే—భుయోఽన్నవానితి॥ ౩౯ ॥

ఇతి షష్ఠః ఖణ్డః॥ ౬ ॥

అన్నమేవ గురుర్న్యాయ్యముత్తరజ్ఞానహేతుతః।
అన్నం న నిన్ద్యాత్తేనాఽఽదౌ వ్రతం స్యాత్తదుపాసితుః॥ ౪౦ ॥

అన్నం న నిన్ద్యాదిత్యాదేరర్థమాహ—అన్నమితి।
అన్నస్యోపభుక్తస్యోక్తవక్ష్యమాణజ్ఞానహేతుత్వేన
గురువదనిన్దనమన్నోపాసకస్యాఽఽవశ్యకమిత్యర్థః॥ ౪౦ ॥

అన్యోన్యస్థితిహేతుత్వాదన్నాన్నాదత్వముచ్యతే।
శరీరప్రాణయోరేవముత్తరేష్వపి నిర్ణయః॥ ౪౧ ॥

ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదేరర్థం సఙ్క్షిపతి—అన్యోన్యేతి। ప్రాణో వా అన్నమ్।
శరీరమన్నాదమితి ప్రాణశరీరయోరన్నాన్నాదత్వముక్తమ్। తత్ర ప్రాణే శరీరం
ప్రతిష్ఠితమిత్యాదినా హేతురుచ్యతే। అన్నవత్త్వాదిసంకీర్తనం తు సర్వత్ర
పూర్వవన్నేతవ్యమిత్యర్థః। ఆపో వా అన్నమ్। జ్యోతిరన్నాదమ్। పృథివీ వా అన్నమ్।
ఆకాశోఽన్నాదః। ఇతి పర్యాయద్వయేఽపి యథోక్తన్యాయమతిదిశతి—ఏవమితి।
అబ్జ్యోతిఃపృథివ్యాకాశేష్వన్నాన్నాదత్వమన్యోన్యస్థితిహేతుత్వాదితి నిర్ణేతవ్యమ్।
అన్నవత్త్వాదిఫలసంకీర్తనం తు పూర్వవదేవ తత్రాపి నేతవ్యమిత్యర్థః॥ ౪౧ ॥

ఇతి సప్తమః ఖణ్డః॥ ౭ ॥

ప్రాప్తం న పరిచక్షీత వన్నవ్రతమిదం భవేత్।
అన్నం సుబహు కుర్వీత తద్ధైవేహోత్తరం వ్రతమ్॥ ౪౨ ॥

శరీరప్రాణయోరన్నాన్నాదత్త్వోపాసకస్య ప్రాప్తాన్నాప్రత్యాఖ్యానం వ్రతమిత్యన్నం న పరిచక్షీతేత్యాదివాక్యద్వయస్యార్థమాహ—ప్రాప్తమితి॥

ఇత్యష్టమః ఖణ్డః॥ ౮ ॥

అపాం జ్యోతిషశ్చాన్నాన్నాదత్వోపాసకస్యాన్నబహుకరణం వ్రతమిత్యన్నం బహు కుర్వీతేత్యాదేరర్థమాహ—అన్నమితి॥ ౪౨ ॥

ఇతి నవమః ఖణ్డః॥ ౯ ॥

వసత్యర్థం తథాఽఽయాతం ప్రత్యాచక్షీత నైవ తమ్।

వసతే చాన్నదానార్థం కుర్యాదన్నం గృహీ బహు॥ ౪౩ ॥

పృథివ్యాకాశయోరన్నాన్నాదత్వోపాసకస్య వసత్యర్థమాగతస్యాప్రత్యాఖ్యానం వ్రతమితి న కంచన వసతావిత్యాదేరర్థమాహ—వసత్యర్థమితి। తస్మాదిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—వసతే చేతి॥ ౪౩ ॥

ఏతద్వై ముఖత ఇతి సత్కారోక్తిస్త్రిధా భవేత్।

వయోవస్థా త్రిధా వా స్యాదన్నదానవివక్షయా॥ ౪౪ ॥

ఉత్తమమధ్యమాధమభేదేనాన్నసత్కారోక్తిస్త్రిధా భవతి। తత్కథనార్థమేతద్వై ముఖతోఽన్నమిత్యాదివాక్యమిత్యాహ—ఏతదితి। అన్నదానవివక్షయా సత్కారోక్తేస్త్రైవిధ్యముక్త్వా తద్వివక్షయైవ బాల్యయౌవనవార్ధకరూపా వయసోఽవస్థా త్రివిధా వివక్షితేతి పక్షాన్తరమాహ—వయోవస్థేతి॥ ౪౪ ॥

రాద్ధం సిద్ధం భవేదన్నం పాత్రేభ్యో యస్య తస్య తు।

యథాసత్కారవయసీ అన్నదానఫలం భవేత్॥ ౪౫ ॥

తేష్వేవ వాక్యేష్వక్షరార్థం సంగృహ్ణాతి—రాద్ధమితి॥ ౪౫ ॥

గృహిణో హ్యన్నవన్తోఽపి యత ఆచక్షతే సదా।
అరాధి సిద్ధమేవాన్నమతిథ్యర్థం న సంశయః॥
యత ఏవమతః కార్యం బహ్వన్నం యత్నతః సదా॥ ౪౬ ॥

తస్మాదిత్యాదివాక్యేనాన్నస్య బహుకరణమిత్యుక్తమ్। తత్ర హేతుత్వేనారాధీత్యాదివాక్యం సంబధ్యతే। తథా చ హేతుహేతుమద్భావేన వాక్యద్వయం నేతవ్యమిత్యాహ—గృహిణో హీతి॥ ౪౬ ॥

అపి చాన్నస్య మాహాత్మ్యమిదమన్యద్యథావయః॥ ౪౭ ॥

యథాశ్రద్ధం యథాకాలం యథాసత్కారమేవ చ।
అన్నం దదదవాప్నోతి తత్తథైవ న సంశయః॥ ౪౮ ॥

ఏతద్వై ముఖతోఽన్నమిత్యాదివాక్యషట్కస్య పూర్వోక్తమేవార్థం సంక్షిప్యానువదతి—అపి చేతి॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥

ఉపాత్తరక్షణం క్షేమో బ్రహ్మైతద్వాచి సంశ్రితమ్।
క్షేమహేతుర్యతో వాక్యం తదుపాసీత వాచ్యతః॥ ౪౯ ॥

క్షేమ ఇతి వాచీత్యస్యార్థమాహ—ఉపాత్తేతి॥ ౪౯ ॥

అప్రాతప్రాపణం యోగః క్షేమశ్చోభయరూపభృత్।
ప్రాణాపానాశ్రయం బ్రహ్మ తదుపాసీత తౌ హ్యతః॥ ౫౦ ॥

యోగక్షేమ ఇతి ప్రాణాపానయోరిత్యస్యార్థమాహ—అప్రాప్తేతి॥ ౩౦ ॥

యోగక్షేమాత్మకం బ్రహ్మ ప్రాణాపానసమాశ్రయమ్।
కర్మేతి హస్తయోస్తద్వదుపాసీతాప్రమాదవాన్॥ ౩౧ ॥

కథం ప్రాణాపానాశ్రయత్వం యథోక్తస్య బ్రహ్మణః సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యోగేతి। జీవతో యోగక్షేమావితి కృత్వా ప్రాణాపానాశ్రయౌ యోగక్షేమౌ వివక్ష్యేతే। తస్మాత్ప్రాణాపానాత్మనా వ్యవస్థితబ్రహ్మదృష్ట్యా యోగక్షేమావుపాస్యావిత్యర్థః। కర్మేతి హస్తయోరిత్యస్యార్థ సూచయతి—కర్మేతి॥ ౩౧ ॥

తథా గతిరితి ధ్యేయం పాదయోర్బ్రహ్మ సర్వదా।
విముక్తిరితి పాయౌ చ సమాజ్ఞా మానుషీః స్మృతాః॥ ౩౨ ॥

గతిరితి పాదయోరిత్యస్యార్థమాహ—తథేతి। విముక్తిరితి పాయావిత్యస్యార్థం సూచయతి—విముక్తిరితి। మూత్రపురీషవిసర్గో విముక్తిః। తద్రూపేణ బ్రహ్మ పాయౌ వ్యవస్థితమితి ధ్యేయామేత్యర్థః। ఇతి మానుషీరిత్యాదేరర్థం వక్తుం వాక్యముపాదత్తే—సమాజ్ఞా ఇతి॥ ౩౨ ॥

మనుష్యవిషయా యస్మాదాజ్ఞా విష్ణోరియం తతః।
సమాజ్ఞా మానుషీస్త్వేవం సద్దైవాఽఽచక్షతే బుధాః॥ ౩౩ ॥

తదేవ వ్యాచష్టే—మనుష్యేతి॥ ౩౩ ॥

అథ దైవీః సమాజ్ఞాస్తు ఉపాసీత యథాక్రమమ్।
వృష్టౌ తృప్తిరితి ధ్యేయం తృప్తేర్వృష్టిసమన్వయాత్॥ ౩౪ ॥

అథ ద్రైవీరిత్యస్యాథమాహ—అథేతి। తృప్తిరితి వృష్టావిత్యస్యార్థమాహ—వృష్టావితి॥ ૪૪ ॥

తేన తేనాఽఽత్మనా తద్వదుత్తరేష్వపి చిన్తయేత్।
బ్రహ్మోపస్థ ఉపాసీత ప్రజాత్యాదిగుణాత్మకమ్॥ ૪૫ ॥

బలమితి విద్యుతీత్యాదివాక్యేషూక్తన్యాయమతిదిశతి—తేనేతి। బలరూపేణ విద్యుతి యశోరూపేణ పశుషు జ్యోతీరూపేణ నక్షత్రేషు వ్యవస్థితం బ్రహ్మేత్యుపాసనాని కర్తవ్యానీత్యర్థః। ప్రజాతిరిత్యాది వ్యాచష్టే—బ్రహ్మేతి॥ ૪૫ ॥

ప్రజాతిః పుత్రపౌత్రాదిరమృతత్వం తతః పితుః।
ఆనన్దః పురుషార్థోఽత్ర సోఽప్యుపస్థాశ్రయో భవేత్॥ ૪૬ ॥

ఆదిశబ్దార్థం కథయతి—ప్రజాతిరితి। సంతానావిచ్ఛిత్త్యా ఋణాద్యాదిద్వారేణ పితుర్జ్ఞానోత్పత్త్యా భవత్యమృతత్వమ్। ఆనన్దశ్చ వైషయికం సుఖముపస్థబలాదితి ప్రసిద్ధమ్। తథా చ ప్రజాత్యాదిగుణవిశిష్టం బ్రహ్మోపస్థే వ్యవస్థితమితి ధ్యాతవ్యమిత్యర్థః॥ ૪૬ ॥

ఆకాశే సర్వమిత్యేవం బ్రహ్మోపాస్యం సమాహితైః।
సర్వాశ్రయం తదాకాశ ఉపాసీనస్య శిష్యతే॥ ૪૭ ॥

సర్వమిత్యాకాశ ఇత్యస్యార్థమాహ—ఆకాశ ఇతి। సర్వాశ్రయత్వాదాకాశస్య సర్వప్రపఞ్చాత్మనా బ్రహ్మాఽఽకాశే వ్యవస్థితమిత్యుపాసీనస్య సర్వాత్మత్వమేవ ఫలం తం యథా యథేత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమిత్యాహ—సర్వాశ్రయమితి॥ ૪૭ ॥

తత్ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత ప్రతిష్ఠావానసౌ భవేత్।
ఉపాసనానురూపం స్యాత్ఫలం యాదృగిదం తథా॥ ૪૮ ॥

ఆకాశాత్మనా వ్యవస్థితం బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠాగుణవిశిష్టమిత్యుపాసకస్య ప్రతిష్ఠైవ ఫలమితి తత్ప్రతిష్ఠేత్యాదేరర్థమా— తత్ప్రతిష్ఠేతీతి। ప్రతిష్ఠాగుణకబ్రహ్మోపాసనే దర్శితన్యాయం సర్వోపాసకేషు దర్శయతి—ఉపాసనేతి॥ ౫౮ ॥

తద్బ్రహ్మ మహ ఇత్యేవముపాసీత తతః ఫలమ్।

ప్రజాదిభిర్మహాన్స స్యాత్తం యథేతి శ్రుతిస్తథా॥ ౫౯ ॥

తన్మహ ఇత్యాదేరర్థం కథయతి—తద్బ్రహ్మేతి॥ ౫౯ ॥

తన్మన ఇత్యుపాసీత మనస్వీ మానవాన్భవేత్।

ప్రహ్వీభావో నమోర్థః స్యాత్ఫలం తస్యేదముచ్యతే॥

నమ్యన్తేఽస్య యథాకామం విషయా భోగకారిణః॥ ౬౦ ॥

తన్మన ఇత్యాదేరర్థమాహ—తన్మన ఇతి। ఆకాశాత్మకం బ్రహ్మ మనోగుణవిశిష్టమిత్యుపాసకస్య మనస్విత్వం ఫలమిత్యర్థః। తన్నమ ఇత్యాదేరర్థమాహ—ప్రహ్వీభావ ఇతి॥ ౬౦ ॥

యస్తు బ్రహ్మేతి తద్బ్రహ్మ హ్యుపాసీత యథోదితమ్॥ ౬౧ ॥

ఫలం తస్య తదేవ స్యాదితి పూర్వమవాదిషమ్।

బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణస్యైవ పరిమరం బ్రహ్మ తత్తదా॥ ౬౨ ॥

తద్బ్రహ్మేత్యాదేరర్థమాహ—యస్త్వితి॥ ౬౧ ॥

యథోదితమిత్యాకాశాత్మత్వం బ్రహ్మణో నిర్దిశ్యతే। తం యథా యథేతి శ్రుతిమాశ్రిత్య ఫలశ్రుతిం వ్యాచష్టే—ఫలమితి। పూర్వత్ర మహత్త్వం ప్రజాదిభిరుక్తమ్। ఇహ తు విద్యయేతి

విశేషః। తద్బ్రహ్మణ ఇత్యాదివాక్యస్యార్థం దర్శయతి—బ్రహ్మణ ఇతి। తదాకాశాత్మకం బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణస్య పరిమరగుణవిశిష్టముపాసకస్య తస్యాముపాసనాయాం వక్ష్యమాణం సిధ్యతీత్యర్థః॥ ౬౨ ॥

విద్యుద్వృష్టిః శశీ భానురగ్నిశ్చేతి యతః శ్రుతిః।

వాయౌ మ్రియన్త ఇత్యాహ పరిమరస్తేన కీర్త్యతే॥ ౬౩॥

కథమాకాశస్య పరిమరత్వమిత్యాశఙ్క్య వాయోరాదౌ సంవర్గశ్రుత్యవష్టమ్మేవ పరిమరత్వం దర్శయతి—విద్యుదితి॥ ౬౩ ॥

అనన్యశ్చాయమాకాశో వాయునా బ్రహ్మణా చ ఖమ్।

ద్విషన్తశ్చాద్విషన్తశ్చ మ్రియన్తే తస్య శత్రవః॥ ౬౪ ॥

వాయోరేవ పరిమరత్వేఽపి కిమాయాతమాకాశస్యేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అనన్యశ్చేతి। అయమాకాశో వాయునా సహానన్యో భవతి। తత్కారణత్వేన తదాత్మత్వాత్। ఆకాశశ్చ బ్రహ్మణో న భిద్యతే తత్కార్యత్వేన తతోఽతిరేకాభావాత్। తేనాఽఽకాశో బ్రహ్మణః పరిమర ఇతి బ్రహ్మ పరిమరగుణకమిత్యర్థః। తథాగుణకం బ్రహ్మేత్యుపాసకస్య ఫలమాహ—ద్విషన్తశ్చేతి॥ ౬౪ ॥

ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదివియదన్తస్య పూర్వయా।

అన్నాన్నాదత్వం శ్రుత్యోక్తం కార్యత్వాత్సంహతస్య హి॥

అన్నాన్నాదత్వమస్యైవ కథం నామ ప్రతీయతే॥ ౬౫ ॥

పర్యేణమిత్యాదివాక్యద్వయస్యార్థముక్త్వా ప్రాణో వా అన్నమిత్యారభ్యాఽఽకాశోఽన్నాద ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనాన్నాన్నాదవ్యవహారస్య ప్రాణాదిగతత్వదర్శనస్యాభిప్రాయం ప్రకటయతి—ప్రాణో వా ఇతి॥ ౬౫ ॥

మా భూద్బ్రహ్మణి తత్సక్తిర్మనోవాచామగోచరే॥ ౬౬ ॥

అవిద్యావిషయస్తస్మాద్భోక్తృభోజ్యాదిలక్షణః।
వ్యవహారోఽవసేయః స్యాన్న తు సత్యాదిలక్షణే॥ ౬౭ ॥

అస్యైవేత్యవధారణార్థం కథయతి—మా భూదితి॥ ౬౬ ॥

వ్యవహారవిశేషస్యావిద్యాకృతత్వం న వాస్తవత్వమిత్యుపసంహరతి—అవిద్యేతి। ప్రత్యగవిద్యావిలసితత్వేనానాత్మగతః సంసారో నాఽఽత్మని సంభవతి। ఆత్మన్యవిద్యయాఽధ్యస్తో భాతీత్యర్థః॥ ౬౭॥

అవిద్యోత్థం ద్వయాభాసం భోజ్యభోక్తృత్వలక్షణమ్।
యత్ర హి ద్వైతమిత్యాద్యా శ్రుతిర్నః ప్రత్యపీపదత్॥ ౬౮ ॥

యదవిద్యోత్థత్వం సంసారస్యోక్తం తత్ర ప్రమాణమాహ—అవిద్యోత్థమితి॥ ౬౮ ॥

యత్ర త్వస్యేతి విధ్వస్తసర్వావిద్యాతిలక్షణే।
నిషేధతి సదాఽవిద్యాధ్వస్తం ద్వైతమిహాఽఽత్మని॥ ౬౯ ॥

అవిద్యామన్తరేణ వస్తుతస్త్వాత్మని సంసారో నాస్తీత్యత్రాపి శ్రుతిముదాహరతి—యత్ర త్వితి॥ ౬౯ ॥

ఏకత్వాచ్చ న సంసారః క్రియాకారకలక్షణః।
కుతస్తదితి చేత్తత్ర స యశ్చాయభితీర్యతే॥ ౭౦ ॥

ఆత్మని సంసారస్యావిద్యాకల్పితత్వే శ్రుతిముక్త్వా తత్రైవోపపత్తిముపన్యస్యతి—ఏకత్వాచ్చేతి। ఆత్మనో బ్రహ్మాభిన్నత్వేన తత్ర భాతసంసారస్య స్యాదేవ కల్పితత్వం న

చాఽఽత్మనో బ్రహ్మభిన్నత్వం మానాభావాదితి శఙ్కతే—కుత ఇతి। ఆత్మనో బ్రహ్మణా సహైకత్వే ప్రమాణత్వేన వాక్యమవతారయతి—తత్రేతి॥ ౭౦ ॥

సహ బ్రహ్మణేతి యచ్చోక్తం నిర్ణయస్తస్య సాంప్రతమ్।

కథం ను సకలాన్కామానశ్నుతే యుగపద్బుధః।

ప్రతిపత్తయేఽస్యార్థస్య శ్రుతిః ప్రవవృతే పరా॥ ౭౧ ॥

వాక్యత్రయమాత్రస్య తాత్పర్యముక్త్వా సమనన్తరసందర్భస్య సమస్తస్యైవ తాత్పర్యమాహ—సహేతి। సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహేతి యదుక్తం తన్నిర్ణయార్థం స యశ్చాయమిత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః సర్వోఽపీత్యర్థః। తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి—కథమితి ॥ ౭౧ ॥

న సహార్థే తృతీయేయం న్యాయోఽత్ర ప్రాక్సమీరితః।

యతోఽతోఽత్ర తృతీయేయం గ్రాహ్యేత్థంభూతలక్షణా॥ ౭౨ ॥

సర్వకామావాప్తిర్విదుషో బ్రహ్మరూపేణోక్తా తత్ప్రపఞ్చనార్థః స యశ్చాయమిత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థ ఇత్యుక్తమేవ వ్యక్తీకర్తుం బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి తృతీయార్థ మవివక్షితమపాకృత్య వివక్షితం కథయతి—నేత్యాదినా। విదుషో బ్రహ్మణశ్చ భేదాసంభవో న్యాయః॥ ౭౨ ॥

హేత్వర్థా వా భవేదేషా తృతీయా బ్రహ్మణేతి యా।

సర్వకామాశనం యస్మాద్బ్రహ్మణైవోపపద్యతే॥ ౭౩ ॥

అర్థాన్తరం తృతీయాయా దర్శయతి—హేత్వర్థేతి। తమేవ హేతురూపమర్థం స్ఫోరయతి—సర్వకామేతి। సర్వస్య బ్రహ్మమాత్రత్వాద్బ్రహ్మణా హేతునా బ్రహ్మవిదః సర్వకామాశనముపపన్నమిత్యర్థః॥ ౭౩ ॥

నిరాత్మకస్య సర్వస్య బ్రహ్మాఽఽత్మా యేన తత్పరమ్।

సత్యజ్ఞానాదిరూపత్వాత్తదేతదధునోచ్యతే॥ ౭౪॥

సర్వస్య బ్రహ్మమాత్రత్వం సాధయతి—నిరాత్మకస్యేతి। సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మాఽఽత్మా స్వరూపం యస్మాదిష్యతే తస్మాత్తస్య స్వతో రూపహీనస్య బ్రహ్మమాత్రత్వం యుక్తమిత్యర్థః। సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మకత్వేన పరమార్థత్వం బ్రహ్మణో యస్మాదిష్టం తస్మాద్బ్రహ్మాఽఽత్మా సర్వస్య ప్రపఞ్చస్యేత్యేతదుపపాదయతి—సత్యేతి। సర్వస్య ప్రపఞ్చస్యాఽఽత్మా బ్రహ్మేత్యత్ర వాక్యమవతారయతి—తదేతదితి॥ ౭౪ ॥

స యశ్చాయమితి హ్యుక్తిరన్నాన్నాదాదికస్య హి।

గ్రన్థస్య గ్రసనార్థాయ బ్రహ్మవిద్యాపరస్య తు॥ ౭౫ ॥

స యశ్చాయమిత్యాదేరుత్తరస్య గ్రన్థస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ—స యశ్చేతి। అన్నాన్నాదత్వేన ప్రస్తుతస్య సమస్తస్య ప్రపఞ్చస్య గ్రసనం జ్ఞానబలేన బాధనమ్। తదర్థం చ స యశ్చాయమిత్యాదికస్యోత్తరగ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాపరస్యోక్తిరబ్రక్రియతే తస్మాజ్జ్ఞానబాధ్యం ద్వైతమద్వైతం పారమార్థికమిత్యర్థః॥ ౭౫ ॥

సంక్రమ్య విద్యయా సర్వానవిద్యోత్థాననాత్మనః।

ఆత్మనాఽఽత్మానమాపన్నః సత్యాదృశ్యాదిలక్షణమ్॥ ౭౬ ॥

ఏవం తాత్పర్యం ప్రదర్శ్యాక్షరార్థం కథయతి—సంక్రమ్యేతి। స యశ్చాయమిత్యాదివాక్యోత్థబ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానాత్కోశపఞ్చకమనాత్మభూతముపమృద్యాఽఽత్మనాఽఽత్మానమద్వితీయం సత్యజ్ఞనాదిరూపమప్రపఞ్చం బ్రహ్మ ప్రతిపన్నో విద్వానాస్తే కృతార్థతయేత్యర్థః॥ ౭౬ ॥

ఉత్కృష్టేతరహీనః సన్నిమాఽల్లోకాన్క్రియోద్భవాన్।

కామాన్నీ కామరూపీ సన్నుపాధీననుసంచరన్॥ ౭౭ ॥

ఇమాఀల్లోకాన్కామాన్నీత్యాదేరక్షరార్థమాహ—ఉత్కృష్టేతి। ప్రకృతో హి విద్వాన్బ్రహ్మభూతః సన్నుత్కర్షాపకర్షహీనో బాధితానువృత్త్యా ప్రతిభాసమానానుపాధీననుసంచరన్నాస్త ఇతి సంబన్ధః॥ ౭౭ ॥

న హి సంచరణం సాక్షాద్బ్రహ్మణోఽస్త్యవికారిణః।
యత్ర హి ధ్యాయతీవేతి తథా చ శ్రుతిశాసనమ్॥ ౭౮ ॥

పరమార్థతోఽనుసంచరణమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతియుక్తివిరోధాన్నైవమిత్యాహ—న హీతి॥ ౭౮ ॥

సర్వాత్మత్వాదిమాఀల్లోకాన్పశ్యన్నాత్మతయా బుధః।
ఏతద్బ్రహ్మ సమం సామ గాయన్నాస్తే కృతార్థతః॥ ౭౯ ॥

విదుషోఽక్రియస్య కథం లోకానుసంచరణమిత్యాశఙ్క్య గత్యర్థా బుద్ధ్యర్థా ఇతిన్యాయాదనుసంచరణమనుభవమాత్ర-మిత్యఙ్గీకృత్యైతత్సామేత్యాది వ్యాచష్టే—సర్వాత్మత్వాదితి॥ ౭౯ ॥

ద్వేధా భిన్నమిదం సర్వమన్నమన్నాద ఏవ చ।
సత్యాదృశ్యాదిరూపాత్మా అహమేవైతదీక్ష్యతామ్॥ ౮౦ ॥

అహమన్నమహమన్నాద ఇత్యాది సామద్వయం తస్యార్థమాహ—ద్వేధేతి। అన్నాన్నాదవిభక్తం సమస్తం జగత్సత్యాదృశ్యాద్యాత్మకమాత్మరూపమేవేతి ద్రష్టవ్యమితి విదుషో వచనమిత్యర్థః॥ ౮౦ ॥

తయోః శ్లోకశ్చ సంబన్ధో భోజ్యభోక్తృత్వలక్షణః।
అహమేవ యథోక్తాత్మా న మత్తోఽన్యస్తతోఽస్తి హి॥ ౮౧ ॥

అహం శ్లోకకృదితి సామాన్తరం వ్యాకరోతి—తయోరితి। భోక్తా భోజ్యం తయోః సంబన్ధశ్చాహమేవేత్యర్థః॥ ౮౧ ॥

క్రియాకారకనిర్ముక్తం పశ్యన్నాత్మానమాత్మని।
త్రిరహో ఇతి భవేత్స్తోభో విస్మయార్థశ్చ స స్మృతః॥ ౮౨ ॥

యథోక్తం జగదాత్మత్వేన కోఽనుభవతీత్యపేక్షాయాం విద్వానేవేతి వక్తుం తం విశినష్టి—క్రియేతి। హా 3 వు హా 3 వు హా 3 వు। ఇతి స్తోభత్రయమ్। తస్యార్థమాహ—త్రిరితి॥ ౮౨ ॥

త్రిరుక్తిశ్చాఽఽదరార్థేయమహమన్నమితీష్యతే।
అశ్రద్ధధానలోకస్య ప్రతిపత్త్యర్థముచ్యతే॥ ౮౩ ॥

అహమన్నమిత్యాదావభ్యాసత్రితయమస్తి తస్య తాత్పర్యమాహ—త్రిరుక్తిరితి। అన్నగ్రహణమన్నాదశ్లోకకృతోరుపలక్షణమ్॥ ౮౩ ॥

మూర్తామూర్తాత్మకస్యాస్య హ్యన్నాన్నాదత్వరూపిణః।
అతద్వానగ్రజోఽహం వై న తదశ్నాతి హి శ్రుతిః॥ ౮౪ ॥

అహమస్మీత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ—మూర్తేతి। ఋతం సత్యం భూతపఞ్చకం తస్య మూర్తామూర్తరూపస్యాన్నాన్నాదాత్మకస్య ప్రసిద్ధస్య సమస్తస్య ప్రపఞ్చస్య ప్రథమజోఽగ్రే విద్యమానోఽహం వస్తుతస్తద్విలక్షణోఽస్మీత్యత్ర ప్రమాణమాహ—న తదితి। కార్యాత్కారణాచ్చ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో విలక్షణత్వాత్తద్రూపస్య చ తద్వ్యతిరేకేణాభావాద్యుక్తం విదుషో ద్విధాభూతాత్ప్రపఞ్చాత్తదస్పర్శిత్వేనాగ్రే స్థితత్వమిత్యర్థః॥ ౮౪ ॥

దేవేభ్యః పూర్వమేవాహం నాభిరస్మ్యమృతస్య చ।
కారణత్వాద్భవేన్నాభిర్మనిష్ఠా వాఽమృతాత్మతా॥ ౮౫ ॥

పూర్వం దేవేభ్య ఇత్యస్యార్థం కథయతి—దేవేభ్య ఇతి। ఋతశబ్దేనోపాధీనాం గృహీతత్వాద్దేవశబ్దేన చైతన్యామాసానాం జీవానాం గ్రహణాత్తేభ్యోఽహమామాసామాసివిభాగవికలః శుద్ధః సన్నగ్రే స్థితోఽస్మీత్యర్థః। అమృతస్యేత్యాదేరర్థమాహ—నాభిరితి। ప్రసిద్ధమమృతం గృహీత్వా ప్రత్యగాత్మనస్తదాశ్రయత్వం నాభిత్వం సాధయతి—కారణత్వాదితి। అమృతశబ్దస్య కైవల్యార్థత్వం గృహీత్వా కైవల్యస్య బ్రహ్మణః స్వరూపం ప్రత్యగాత్మైవేత్యర్థాన్తరమాహ—మన్నిష్ఠేతి॥ ౮౬ ॥

అదత్త్వాఽన్నం తు పాత్రేభ్యో యో మామశ్నాతి ఘస్మరః।

అహమన్నమదన్తం తం ప్రత్యద్మీహాన్నవన్నరమ్॥ ౮౬ ॥

అహమన్నమన్నమదన్తమిత్యాదేరర్థం కథయతి—అదత్త్వేతి॥ ౮౬ ॥

యో మాం దదాతి పాత్రేభ్యో దేశకాలసమన్వితమ్।

దదదిత్థమసావన్నం మామవత్యేవ సర్వదా॥ ౮౭ ॥

దేశకాలపాత్రానురూపమన్నదానమకుర్వన్ప్రత్యవాయీత్యుక్త్వా తదనుసారేణాన్నదానం కుర్వన్నభ్యుదయభాగీ భవతీత్యేతదాహ—యో మామితి॥౮౭॥

సత్యజ్ఞానాదిరూపోఽహమవిద్యోత్థమశేషతః।

అహం హ్యభిభవామ్యేకో దినకృచ్చార్వరం యథా॥ ౮౮ ॥

యో మాం దదాతీత్యాదినా సవిశేషరూపస్యోక్తత్వాద్బ్రహ్మ సప్రపఞ్చం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్య తన్నివృత్త్యర్థమహం విశ్వమిత్యాదేరర్థమాహ—సత్యేతి। కార్యకారణవిరహీ ప్రత్యగాత్మాఽహమిత్యుచ్యతే। స చావిద్యామవిద్యాకార్యం చ సర్వం వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తః సన్నభిభవతి బాధత ఇత్యర్థః। వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తోఽపి ప్రత్యగాత్మా కర్మ జ్ఞానాభ్యాసం వా సహకారిత్వేనోపాదాయాజ్ఞానమజ్ఞానకార్యం వా పరిహరిష్యతి

న స్వాతన్త్ర్యేణేత్యాశఙ్క్య సువరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ—అహం హీతి। ఏషా తావదుపనిషదేవం ప్రవృత్తా। యశ్చైతాముపనిషదముక్తేన ప్రకారేణ ప్రతిపద్యతే స విద్వాన్యథోక్తే పరమానన్దే నిర్భయే బ్రహ్మణి తన్మాత్రత్వేన ప్రతిష్ఠితో నిర్వృణోతీత్యర్థః॥ ౮౮ ॥

ఇతి దశమః ఖణ్డః॥ ౧౦ ॥

ధ్యానైకతాననిబిడాహితచేతసోఽజం

ప్రధ్వస్తకృత్స్ననిజమోహసమస్తదోషమ్।

ప్రత్యక్తయా శుభధియో యతయోఽభ్యుపేత్య

యం దేవమేకమమలం ప్రవిశన్తి సోఽవ్యాత్॥ ౮౯ ॥

ఇదానీం వల్లీద్వయస్యార్థం సంక్షిప్య రక్షణవ్యాజేన దర్శయన్నుపసంహరతి—ధ్యానేతి। పరమాత్మని ప్రత్యగ్భూతే ప్రత్యయప్రవాహో ధ్యానం తస్యైకతానం నామైకవిస్తారః సజాతీయప్రత్యయనిష్ఠత్వం తస్య చ నిబిడత్వం విజాతీయప్రత్యయానన్తరితత్వేన నైరన్తర్యం తత్ర ధ్యానస్యైకతానే నిబిడే విశేషణత్రయవతి విషయేభ్యః సర్వేభ్యో వ్యావర్త్యాఽఽహితం తదేకనిష్ఠమాపాదితం చేతో యేషాం తే ధ్యానైకతాననిబిడాహితచేతసః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసవన్తో యతయో ముఖ్యాః సంన్యాసినో యం ప్రవిశన్తి సోఽవ్యాదితి సంబన్ధః। ముక్తోపసృప్యే పరమాత్మానం జన్మాదిసమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేన కూటస్థం దర్శయతి—అజమితి। తస్యైవ నిరాకృతస్వావిద్యాతత్కార్యత్వేన నిత్యశుద్ధత్వమాహ—ప్రధ్వస్తేతి। పునరున్మజ్జనాయోగ్యత్వేన ధ్వంసగతో విశేషో వాక్యోత్థబుద్ధివృత్తివశాదఖణ్డో దణ్డాయమానో నిజే స్వాత్మన్యాశ్రయవిషయే చ వర్తమానో మోహో నైసర్గికస్తజ్జన్యదోషశ్చ కర్తృత్వాదిః సమస్తః సంసారో యత్ర తం పరమాత్మానమితి యోజనా। తస్యైవ శాస్త్రయుక్తిసిద్ధం స్వయంప్రభత్వమాహ—దేవమితి। తస్యైవ సర్వప్రకారభేదశూన్యత్వేనాద్వితీయత్వమాహ—ఏకమితి। ప్రధ్వస్తేత్యా దినా నిత్యశుద్ధత్వస్యోక్తత్వాన్నిత్యముక్తత్వం కథయతి—అమలమితి। కేన మార్గేణ సంన్యాసినో యథోక్తం పరమాత్మానం ప్రవిశన్తీత్యపేక్షాయాం పదార్థపరిశోధనద్వారేణ ప్రకృతపరమాత్మానమభ్యుపేత్యాఽఽభిముఖ్యేన ప్రత్యగాత్మత్వేన వాక్యజ్జ్ఞాత్వా తేన జ్ఞానమార్గేణ తం ప్రవిశన్తీత్యాహ—ప్రత్యగితి। యేషాం యతీనాం జ్ఞానప్రాప్తిద్వారా పరమాత్మప్రవేశస్తాన్యథోక్తజ్ఞానప్రాప్తి-యోగ్యాన్విశినష్టి—శుభేతి।

వర్ణాశ్రమానురోధిశుభకర్మానుష్ఠానాపేక్షయా నిర్మలాన్తఃకరణవివేకవైరాగ్యద్వారేణ సర్వకర్మసంన్యాసినో భూత్వా శమదమాదిసాధనసామగ్రీసంపన్నా మోక్షమేవాపేక్షమాణా యథోక్తతత్త్వజ్ఞానద్వారా యం ప్రవిశన్తి సోఽవ్యాత్। ఆత్మప్రదానేన ముముక్షూన్బ్రహ్మనిష్ఠాన్పరిరక్షతాదిత్యర్థః॥ ౮౯ ॥

తైత్తిరీయకసారస్య వార్తికామృతముత్తమమ్।

మస్కరీన్ద్రప్రణీతస్య భాష్యస్యైతద్వివేచనమ్॥ ౯౦ ॥

ఆశీర్వాదవ్యాజేన వల్లీద్వయార్థం సంక్షిప్యోపసంహృత్య ప్రకృతం వార్తికమిదానీముపసంహరతి—తైత్తిరీయకేతి। మస్కరో వైణవో దణ్డః। తదుపేతానాం సంన్యాసినాం శ్రేష్ఠో భగవాన్భాష్యకారః। తేన ప్రణీతం యత్తైత్తిరీయకశాఖాసారస్యోపనిషద భాష్యం తస్యైతద్వివేచనమ్। వార్తికామృతం సర్వదోషరహితం నిరతిశయపురుషార్థసాధనమ్। సురేశాఖ్యో యతిశ్చకారేతి సంబన్ధః॥ ౯౦ ॥

ముముక్షుసార్థవాహస్య భవనామభృతో యతేః।

శిష్యశ్చకార తద్భక్త్యా సురేశాఖ్యో మహార్థవిత్॥ ౯౧ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదపూజ్యశిష్యస్య-

శ్రీమత్సురేశ్వరాచార్యస్య కృతిషు

తైత్తిరీయకోపనిషద్భాష్యవార్తికం సంపూర్ణమ్॥

సంప్రదాయ పూర్వకత్వేనాస్య వార్తికస్య విద్వదుపాదేయత్వం సూచయతి—ముముక్షుసార్థవాహస్యేతి। ముముక్షవో మోక్షమేవాపేక్షమాణాః సాధనచతుష్టయవిశిష్టాః సంన్యాసినస్తేషాం సార్థః సమూహస్తం వహతి తత్ర నిర్వాహకత్వేన వర్తతే భగవాన్భాష్యకారస్తస్య యతీనామగ్రేసరస్య భవస్య భగవతో మహాదేవస్య నామ శంకరాఖ్యం విభ్రత స్తేనైవ నామ్నా సర్వత్ర ప్రఖ్యాతస్య సురేశ్వరసంజ్ఞయా లోకే విఖ్యాతో యతిః శిష్యోఽభూత్। స చ తస్యైవాఽఽచార్యస్యాఽఽజ్ఞాం పరిపాలయన్నాచార్యభక్తిమేవ పురస్కృత్య యథోక్తం వార్తికం చకారేతి యోజనా। భక్తిమాత్రేణ కృతస్య వార్తికస్య కథం విద్వద్భిరుపాదేయత్వం తత్రాఽఽహ—మహార్థవిదితి। మహాన్తం బహుప్రకారమబాధితం

చార్థం వేత్తీతి తథోచ్యతే। తథా చ తేన ప్రణీతమిదం వార్తికామృతం వృద్ధైః శ్రద్ధేయమేవేత్యర్థః॥ ౯౧ ॥

పరాపరగురూన్నత్వా సంప్రదాయానుసారతః।
వ్యాకృతం సంగ్రహేణైవ తైత్తిరీయకవార్తికమ్॥ ౧ ॥

సా చేయం వ్యాక్రియా ప్రీతిం భగవత్యేవ కుర్వతీ।
చిరాయ వర్తతాం కృష్ణే తృష్ణాం త్యక్త్వాఽన్యగామినీమ్॥ ౨ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితా తైత్తిరీయకవార్తికటీకా సమాప్తా॥